

LUTHER

Brieven uit de beslissende jaren van zijn leven

Door

J. P. BOENDERMAKER

TEN HAVE BAARN

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2010

INHOUD

Vooraf

Inleiding

Kroniek

Monnik

Exegeet

Keerpunt

I. De eerste brieven

II. 1516

III. 1517

IV. 1518, 1519

V. 1520, 1521

Epiloog

Kroniek in jaartallen

VOORAF

Van weinig mensen is zoveel op schrift bewaard als van Luther. Naast al zijn werken en preken zijn er ook nog honderden brieven. Het grote voordeel van brieven is, dat zij iemand op een heel persoonlijke manier zelf aan het woord laten. Wie ze leest heeft een eigen ontmoeting met de briefschrijver zonder van een biograaf afhankelijk te zijn.

De moeilijkheid is wel, dat een brief nu eenmaal niet voor andere ogen en oren bedoeld is geweest dan voor die van de directe ontvanger. Nu is van Luthers leven wel zoveel bekend, dat wij de meeste brieven goed kunnen plaatsen. Om ze echt toegankelijk te maken is soms toch heel wat uitleg en toelichting nodig. Zo is deze brievenverzameling toch ook een beetje een biografie geworden. Sommige brieven roepen ook om illustratie door middel van andere fragmenten uit zijn werk.

Het lag voor de hand vooral die brieven op te nemen die inzicht geven in alles wat er in, met en rondom hem gebeurde in de beslissende jaren van zijn leven. Juist uit die tijd zijn er brieven die zo direct tot ons spreken, dat ze gisteren geschreven konden zijn.

Voor katholieken én protestanten is het belangrijk te zien hoe ‘katholiek’ eigenlijk het hele begin is van alles wat dan later als reformatie werd aangeduid. Het bewijst ook de juistheid van die term: er begon niet iets geheel nieuws, al was het wel een vernieuwing. Voor ons allen is het een verrassing, de levendige nabijheid en directheid te ervaren van de woorden van een man die vijf eeuwen geleden geboren werd!

De meeste van de weergegeven brieven zijn uit het Latijn vertaald, enkele uit het Duits.

De oorspronkelijke teksten zijn te vinden in de z.g. Weimarer Ausgabe van Luthers werken, afd. Briefwechsel, 1. u 2. Band. De teksten van Luther zijn gezet in ‘Engelse regelval’, d.w.z. zonder afbrekingen.

INLEIDING

KRONIEK

De tijd waarin Luther geboren werd, hij werd geboren in 1483, Zwingli een jaar later, lijkt in menig opzicht op onze tijd. Men leefde naar de eeuwwisseling toe zoals wij naar het jaar 2000. Altijd verwacht men iets van een eeuwwisseling, ook al is het in feite niet meer dan een kwestie van telling. Rond 1500 zat er inderdaad een verandering in, maar dat zien wij nu scherper dan de tijdgenoten. Veel van wat in vroeger eeuwen ontwikkelde werd raakte in feite overontwikkeld; aan de rand van dat alles worden veranderingen zichtbaar die het hele systeem zullen gaan ondergraven, maar het blijven voorlopig echte randverschijnselen. In elk geval, en het is erg belangrijk om dat te beseffen, is het helemaal geen primitieve tijd, men leeft in een geweldige, soms loodzware traditie. Natuurlijk: gezondheidszorg, techniek, agrarische cultuur zijn in onze ogen nog uiterst primitief, maar ook dát hoorde bij die traditie. Men had alle positieve en negatieve factoren in een groot statisch geheel ingebouwd, alles op zijn plaats, met in het midden de kerk, en die kerk stond er allang.

De grote kathedralen waren vaak al gebouwd in de twaalfde of dertiende eeuw, toen dus al twee eeuwen oud, wat men toen bouwde zette deze traditie groots voort, al spookte er vooral in Italië al een hele tijdlang een heel andere stijl doorheen. Daar greep men terug op de oude Romeinse en Griekse culturen, maar in een gebouw als de St. Jan in Den Bosch zie je daar nog niets van; wat daar 'klassiek' van vorm in is is van later tijd. Wat men overigens in de lijn van die oude traditie kon grenst aan het ongelofelijke. In Schleswig staat boven het altaar een hoge wand van heel fijn, blank-eiken houtsnijwerk. De figuren zijn zo echt, zo natuurlijk, zo volmaakt ook in verhouding tot elkaar, dat elke gedachte aan 'primitieve middeleeuwen' verbleekt. Hier is een eindpunt bereikt, een slotakkoord!

In de wetenschap was het eigenlijk net zo. Wie ging studeren stond aan het eind van een traditie van eeuwen, een traditie van omvattend denken en weten, opgebouwd vanuit de theologie, de 'scholastiek'. Dat denken en kennen had een brede internationale allure, want al was reizen een ramp, Europa was wetenschappelijk één. Men sprak en verstond overal Latijn, men wisselde kennis, geleerden (maar ook mensen van muziek en beeldende kunst) uit zonder zich veel om nationaliteiten te bekommeren. Als student had je leermeesters die op basis van alom gebruikte leerboeken dat hele terrein ontsloten. Je leerde discussiëren op basis van de overgeleverde kennis. Het bleek dan ook dat er best wel verschillende scholen waren met soms grote principiële verschillen, maar alles bleef toch binnen dat grote geheel gevat. Origineel zijn was verdacht, wie durft het beter te willen weten dan eeuwen kennis? Je leerde dus meer de weg kennen in die kennis, en dat was moeilijk genoeg, dan ertoe bij te dragen. Barsten in het hele systeem waren er wel, aan de rand. Copernicus was een tijdgenoot van Luther en Columbus bracht in 1492 bij zijn tocht naar Amerika in praktijk wat eigenlijk nog helemaal niet waar mocht wezen! Pas toen men het aandurfde waarnemingen meer te vertrouwen dan overgeleverde kennis begon er iets dat is uitgelopen op wat men nu maar al te vaak als 'wetenschap' bij uitstek is gaan beschouwen: de exacte wetenschap, gebaseerd op empirische waarneming, op 'kijken', maar dat is pas later echt actueel. Wat Copernicus beweerde vond Luther toen ook nog onzin, maar zijn leerling Osiander schreef een voorwoord voor de uitgave van Copernicus' werk, en Galilei kék en geloofde wat hij zag, al mocht het niet.

Op ander gebied was er echter al een hele tijd veel meer in beweging, verwant met

wat er van Italië uit aan architectuur en kunst begon. Men wilde weer terug naar, ja eigenlijk naar de klassieken van vóór het christendom. Kon dat wel? De theologie had het voorbeeld gegeven door al eeuwen lang de filosofie van Aristoteles als de vorm te gebruiken voor het christelijke denken. Deze nieuwe beweging wilde het Latijn weer zuiveren om de originele kracht ervan opnieuw tot haar recht te laten komen. Men las de oude dichters en redenaars en in het kielzog van die belangstelling kwam er ook aandacht voor de grondtalen van de Bijbel, daar komen wij nog nader over te spreken. Maar de eigen aard van die beweging school toch vooral in de aandacht voor het menselijke, het 'humanum', vandaar 'humanisme', toch nog heel wat anders dan wat zich nu zo noemt. Het was in principe niet onkerkelijk al kwam ook dat toen al voor, in de vorm van cynische reacties op het theologisch systeem. De hoge scholastiek was ervan overtuigd dat alles in een systeem te denken was met God als top van de pyramide. In de latere scholastiek was ook ruimte voor denken dat betwijfelde of je wel net zo kon denken en praten over de hemel als over de aardse dingen. Het humanisme begon met eerst maar eens heel helder om zich heen te kijken, onder de directe bevoogding van het theologische systeem uit, maar men was veel te fatsoenlijk en eigenlijk ook te afstandelijk voor echte ketterijen. Het humanisme van die tijd doet soms al erg werelds aan, en daarbij het pauselijk hof voorop, maar toch is er nog geen sprake van een secularisatie zoals wij die nu kennen. Het was meer een modieuze beweging die alle kanten opkon, zonder veel eigen programma en grotendeels beperkt tot de geleerdenstand. Toch zaten er kiemen in voor heftiger bewegingen zoals de reformatie er uiteindelijk een geworden is, gebruik makend enerzijds van de bronnenontsluiting, anderzijds van de in die kringen al zo heftige kritiek op veel religieuze praktijk, vaak, zoals bij Erasmus, verpakt in bijtende satire.

Bij de stormachtige verbreiding van een beweging als de reformatie moet één zaak met alle nadruk genoemd worden, een ontwikkeling die eigenlijk niet overschat kan worden: de kunst van het drukken met afzonderlijke letters. Het einde van de 15e eeuw wordt erdoor beheerst, het is de grootste verandering van alle. Nu werd het de moeite waard om te leren lezen, duizenden kregen toegang tot kennis die eerder het privilege was van weinigen. Neem een geschreven foliant in de hand en daarnaast een op grauw papier gedrukt pamflet uit één van de vele kleine drukkerijen die hun eigen uitgevers waren en zich niet om auteursrechten hoefden te bekommeren en het is duidelijk wat er gebeurd is. De overgang in onze tijd van de koets met paarden naar het kleine autootje is gering vergeleken met deze zaak die alle beïnvloedde. Er konden nu ook spotprenten gedrukt worden, die bereikten zelfs mensen die niet lezen konden. Luther was stomverbaasd over de snelle verspreiding van zijn daar helemaal niet voor bestemde stellingen over de aflaat, ook in Duitse vertaling! en hijzelf behoorde tot de eerste generaties geleerden die er een eigen, uit gedrukte boeken bestaande bibliotheek op na konden houden, natuurlijk nog een fractie van wat nu normaal geacht wordt, althans in ons deel van de wereld. Hij ontdekte ook de mogelijkheden van het gedrukte woord.

In het voorjaar van 1517 lezen wij in zijn brieven over de uitgave van de zeven boetepsalmen met uitleg in het Duits; monniken uit het augustijnenklooster helpen de drukker, zo kon het boek goedkoop de deur uit en dat was ook de bedoeling. Het was bestemd voor gewone mensen en het is ontroerend te lezen hoe bang hij is nu als volksprediker én volksschrijver niet meer ernstig genomen te worden door de wereld van de wetenschap. Dat met de boekdrukkunst het lezen steeds minder een voorrecht van geleerden zou blijven was nog lang niet iedereen zich bewust, maar men zou het spoedig genoeg merken. Vlugschriften en prenten die aan duidelijkheid niets te

wensen overlieten, ook voor hen die niet lezen konden, zouden oproerige bewegingen makkelijk kunnen versterken en vooral verspreiden.

In de 15^e eeuw rommelde het telkens aan de rand van het maatschappelijk bestel. Dat bestel zelf zat nog stevig in het zadel, het beeld van de maatschappij was statisch en hield iedereen op zijn of haar voorbestemde plaats. Maar hier en daar kreeg men toch een vreemd gevoel in de maagstreek als ergens de schoen, de 'Bundschuh' op een vaandel verscheen. Die beweging was begonnen in de Elzasz onder de boeren en zij waren niet de enigen. Juist onder de boeren broeide allang veel ontevredenheid. Hun traditionele vrijheid, waarvan ze zich ten dele nog zeer goed bewust waren, werd steeds sterker beknot door grootgrondbezit van kerk en adel. De opkomende geldeconomie maakte dat de adel vaak in de schuld kwam te zitten, een schuld die dan weer op de boeren kon worden afgewenteld. Voorlopig kon men het in de meeste plaatsen nog wel in de hand houden. Er waren vorsten die hun adel in bedwang hielden, er waren ridders die wisten dat een tevreden boerenstand hun de beste bestaanszekerheid verschafte die zij konden wensen. Maar waar het misging, daar roerden de boeren zich als eersten. Württemberg kende een tijdlang een oppositionele beweging onder de naam 'Armer Konrad', en zo waren er meer. Altijd weer was het een protest tegen aantasting van oude rechten, vrijheidsbeknotting, diepe ontevredenheid over armoede, herendiensten en adellijke jachtprivileges die de oogst vernielden, wanhoop over ellende en onbeschermdheid en over de zware tol die elke grote of plaatselijke oorlog juist altijd weer van hen vroeg.

Duitsland was politiek een uiterst onoverzichtelijk geheel, verdeeld in allerlei vorstendommen, waaronder ook bisdommen. Daartussen de zich steeds vrijer gedragende en steeds machtiger wordende steden die de ridders in hun burchten tot anachronismen maakten. Er raakt ook steeds meer geld in omloop en dat gaat een rol spelen, men begint te leren wat investeren is, er ontstaan banken met ongehoorde geldopeenhopingen en vorsten die bij hen, vooral bij de beruchte Fuggers in Augsburg, diep in de schuld staan. Ze hadden altijd geld nodig en dat gaf weer extra spanningen. In 1509 ontaardt zich in Erfurt de ontevredenheid over de zware lasten die men zowel aan de erfheer, de aartsbisschop van Mainz, als aan de beschermheer, de keurvorst van Saksen, moest opbrengen, op het hoofd van het stadsbestuur. Er komt een tegenbestuur, dat overigens toch weer uit notabelen bestaat, en dat ook weinig kan uitrichten. De stad blijft nog berooierd achter en de woede van o.a. de ambachtslieden richt zich tegen de studenten, een enorme rel die niets oplost en de universiteit geruïneerd achterlaat. Luther moest uit Wittenberg terug om een tijdlang te helpen bij de wederopbouw. Het zijn incidenten die te denken geven maar voorlopig nog niets veranderen.

Eén wrok was algemeen: het besef dat er erg veel geld over de Alpen ging, naar Italië. Daar bloeide de kunst op, daar beheerste een stad als Florence de wijde omgeving politiek en cultureel, het leven had er een moderne tint. Luther heeft er iets van gezien bij zijn reis naar Rome in 1511. Het is treffend hem later vol bewondering te horen spreken over een ziekenhuis in Italië waar alles schoon is en hoge matrones in vermomming bij toerbeurt de verpleging verzorgen. Over de kunst horen wij hem niet, maar wat kreeg hij daar ook van te zien? Wij weten nu, dat in datzelfde jaar 1511 Michelangelo op zijn rug liggend het plafond van de Sixtijnse kapel beschilderde. Rome moet toen een verwaarloosde indruk gemaakt hebben. Paus Julius II, veel meer politicus en generaal dan geestelijke, was juist weer bezig het Vaticaan aanzien en macht te bezorgen. Toen Luther in Rome aankwam was hij er helemaal niet, maar voerde strijd tegen de koning van Frankrijk die met een paar kardinalen een concilie wilde opzetten om de macht van de paus te beknotten.

De opvolger van paus Julius, Leo X kwam uit het geslacht Medici in Florence, hij streefde naar vrede en consolidatie, maar vooral naar een kunstzinnig en schitterend Rome, centrum van renaissancekunst. De grote namen uit die tijd trekken nu nog duizenden toeristen: Michelangelo, Leonardo da Vinci, Raphael, Titiaan etc. De bouw van de werkelijk magistrale St. Pieter, teken dat men de romeinse koepelbouw die men in het Oosten nog kende opnieuw had leren beheersen, kostte heel veel geld. Dat gold voor de kathedralen elders net zo goed en hier ging het toch om het centrum van de christenheid? Dat ontkende voorlopig nog niemand, maar overvragen is altijd gevaarlijk.

De positie van de kerk was over de gehele linie genomen nog onaangetast. De kerk was een staat in de staat, niet alleen omdat hele stukken van het land rechtstreeks onder beheer van een bisschop of abt stonden, maar ook omdat de kerk overal bij betrokken was, bij elke rechtsacte waarbij een eed te pas kwam, bij zeer veel zaken en oude privileges die van invloed waren op het leven van de gemeenschap. Er vloeide ook steeds meer geld naar de kerken door de aflaatregelingen, dat komt nog uitvoerig ter sprake, door missen voor de overledenen en door pelgrimages. Daar was ook toen al intern veel protest tegen en ons past geen makkelijk oordeel. De dood was zo bitter nabij, vooral na het oprukken van de pest vanuit het Oosten die zo verwoestend werkte in de Late Middeleeuwen, bovenop al die andere ziektes, die vaak toesloegen in of na een winter vol ontbering en zonder gezond voedsel. De hoop op een leven na dit leven, een toekomst zonder al die bedreiging, lichamelijk en maatschappelijk, wilde men niet verspelen. Men had daar veel voor over en dat was een grote verleiding voor een instituut dat als enige die hoop kon funderen.

Het kloosterleven bracht een mens daar nog dichterbij en het wemelde dan ook van de kloosters in het land. In veel kloosters was de discipline verslapt, in sommige leefde men 'wereldser' dan daarbuiten, maar als tegenbeweging waren er ook juist heel strenge kloosters. In zo'n klooster trad Luther in en hij bleef er jaren. Er waren veel meer zulke stille bewegingen; hij had er al mee kennis gemaakt toen hij bij de 'Broeders des gemenen levens' (gemeen in de zin van 'gewoon, eenvoudig') op school ging en in dit klooster vond hij een dergelijke sfeer, o.a. in het innige contact met zijn wijze biechtvader Staupitz die hem tenslotte het onderwijs in de bijbelse vakken opdroeg. Dat laatste werd beslissend, maar de band met dat vroegere is niet voorbij.

Staupitz moet heel goed geweten hebben wat hij deed toen hij juist deze man in die richting stuurde. Het was ook toen een belangrijk vak, maar de hartstocht voor de uitleg van de Schrift groeide door het toegankelijk worden van de bronnen. Pas Luther zou daar de theologische consequenties uit trekken.

Later was hij overgelukkig toen hij zag dat wat op deze weg aanlichtte ook te herkennen was in de preken van een man als Tauler, de 14e-eeuwse Straatsburger en in het boekje van die onbekende volksprediker uit Frankfurt. Meestal noemt men dat 'Duitse mystiek', maar dat geeft toch een verkeerde indruk van deze vroomheid die zich niet richt op de enkelen die tot mystieke hoogten van vereniging met God geraken maar op de gewone, geringe mens die niets van zichzelf en alles van God moet en mag verwachten. Het is een lijn waarbij ook een stroming als de 'Broeders des gemenen levens' thuishoort of Ruusbroec, en in zekere zin zelfs al Bernhard van Clairvaux die door Luther eveneens ondanks kritiek in hoge ere is gehouden en geciteerd tot laat in zijn leven.

Toen Luther de buitenwereld de rug toekeerde en in het klooster van de Augustijner Eremieten in Erfurt intrad was de 16e eeuw vijf jaar oud, even oud als één van Luthers

latere tegenspelers, soms medespeler zijns ondanks, keizer Karel V.

MONNIK

Op 17 juli 1505 ging de student in de rechten Martinus Luther uit Eisleben in Erfurt het klooster in. Hij deed dat zoals honderden en duizenden vóór hem. Zij gingen op grond van een ervaring, of door een jarenlang rijpend verlangen om dichtbij God te zijn, of gedwongen door een noodsituatie, of op aandrang van familie, of ook dwars tegen de wil van hun familie in. Zij gingen om rust te hebben te midden van een onveilig bestaan, of omdat het bestaan hun te veilig en burgerlijk was, om ver weg het avontuur te zoeken of om het meest dichtbij; zichzelf te zoeken; zij gingen uit armoede om een bestaan te hebben of uit rijkdom om de armoede te zoeken.

Luther was één van hen, hij koos een zwaar klooster en leefde er vroom, bij tijden wanhopig vroom, een last voor zijn geduldige biechtvader. Een neuroticus was hij niet; als hij dat geweest was had hij nooit zoveel verantwoordelijkheid aangekund als hij kreeg als subprior en districtsvicaris, taken die een aanzienlijk organisatievermogen en duidelijke beslissingen vereisten en dat naast een zwaar studie- en onderwijs-programma.

Wat kan een jongeman niet allemaal tegelijk: een grote emotionaliteit, allerlei spanningen in de hand houden, studeren en tegelijk voortdurend afgeleid worden, barstensvol creativiteit steken en je twijfel nauwelijks de baas kunnen.

Zo leefde pater Martinus. Intussen begint er langzaam iets te dagen bij hem dat als een magneet alles in zijn leven, alle ervaringen tot nu toe, al zijn lectuur, al zijn relaties, heel zijn bestaan, een nieuwe richting gaat geven.

Er is over heel die ontwikkeling eindeloos veel geschreven en gediscussieerd. Wie zijn brieven uit die tijd leest, krijgt er een weliswaar fragmentarisch, maar ook heel persoonlijk inzicht in; gelijk op met de vrienden en al die anderen aan wie hij ze richtte. Soms is het goed even te vergeten wat we al (menen te) weten en te proberen argeloos binnen te kijken in het leven van een monnik die voorlopig niet beter wist dan dat hij dat zou blijven: pater Martinus O.E.S.A., docent in de Bijbelse vakken aan de theologische faculteit van Wittenberg, gelegen in het keurvorstendom Saksen.

EXEGEET

Luther ging als exegeet, als uitlegger van de Bijbel, een grote traditie binnen, een Gilde met grote commentatoren als leermeesters. Niemand kon zich op het terrein van de Bijbeluitleg begeven zonder die traditie grondig te kennen en te gebruiken. Zelfs rabbijnse kennis was in die traditie opgenomen.

Deze exegese was zeer genuanceerd van karakter. Men benaderde een tekst van allerlei kanten: Men keek literair-historisch naar de tekst waarbij men overigens meestal wel al uitging van de vooronderstelling dat het in de Schrift om Christus gaat; vervolgens paste men de tekst toe op het persoonlijk leven en het innerlijk leven; dan zocht men er verder uitspraken in over de kerk en de leer van de kerk en men probeerde toekomstbeloften in de tekst te horen.

Dat op deze manier uitleggen soms tot inleggen ontaardde is begrijpelijk, maar het kwam voort uit een oneindige eerbied voor de overgeleverde woorden. Uit diezelfde eerbied kwamen ook telkens weer reacties op van commentatoren die de tekst onder al deze vererende aandacht uithaalden en de werkelijk 'letterlijke' zin trachtten op te graven.

In deze tijd kwam daar een belangrijke stroming bij te hulp, een van de ritselingen van wat later het 'echte' wetenschappelijke denken genoemd zou worden met alle kansen

en begrenzingen van dien.

Deze beweging was het ‘humanisme’, belichaamd in vele ‘humanisten’ zoals Reuchlin, Erasmus en Melanchton, om maar een paar van de grootsten te noemen. Het was een vooral literaire beweging, het had iets in zich van een ‘intellectuelenrevolte’. Wij hebben het al eerder genoemd en moeten dit nu toespitsen op de gevolgen van die stroming voor de uitleg van de bijbel. De beweging kwam uit het Zuiden, uit Italië, waar men de vóórchristelijke bronnen van de westerse cultuur opnieuw begon te ontdekken en te waarderen. Het meest spectaculair was daar vooral de met het humanisme verwante beweging in de beeldende kunsten, de renaissance. Deze beweging werd ook door vele pausen sterk bevorderd en in dienst van de glorie van het christelijk Rome gesteld.

Het humanisme leek aanvankelijk vrij onschuldig, uitschieters daargelaten. Men had immers altijd al gelezen in de vóórchristelijke, heidense schrijvers en de taal van de oude Romeinen was de taal van kerk en wetenschap geworden. Bovendien waren de klassieke filosofen praktisch heilig verklaard. Wat kon er fout gaan? Toch woei er ineens een andere wind. De humanisten lieten zich weinig gelegen liggen aan het gezag van de kerk over de wetenschap. Onder hun invloed onttrokken de universiteiten zich langzamerhand en zonder het zo nadrukkelijk te zeggen aan de allesbeheersende invloed van kerk en traditie. Vroeger was wetenschap de ontplooiing en ontvouwing van wat met de traditie gegeven was, maar dat was nu niet vanzelfsprekend meer.

Men ging achter de vertalingen en daarmee achter al dat vertrouwde zoeken. Melanchthon, Luthers vriend, kwam nog in 1518 naar Wittenberg met het plan om Aristoteles in het Grieks uit te geven, men kende ook die ‘oerfilosoof’ van de scholastiek alleen in het Latijn, maar wat Luther hem later deed ontdekken schoof dat plan naar de achtergrond. Luther zelf zat in 1518 hij hem vooraan op de collegebanken en spelde de Griekse letters en woorden die hem de deur tot het Griekse Nieuwe Testament zouden openen. Ook het Hebreeuws was tot het studieterrein van de humanisten gaan behoren. De bronnen, ook van de bijbel, moesten ontsloten worden. De nieuwsgierigheid van de humanisten kende geen grenzen en ze gingen door, ook al joeg het kerkelijke autoriteiten de stuipen op het lijf, nu zij zagen dat ook achter de Vulgaat, de vertrouwde Latijnse bijbel, onbekende verten open gingen.

Het was een enthousiaste en besmettelijke beweging die in de exegese voor de grootste omwenteling sinds eeuwen zorgde, al ergerde het Luther juist, dat de meesten van hen er theologisch zo weinig mee deden! Het is dan ook te eenvoudig om te zeggen, dat Luther, en de anderen in zijn lijn, oogstten wat deze beweging zaaide. Luther had minstens zoveel te danken aan de oude exegetische methodes die hij op zijn eigen manier aanwendde. Hij was aanvankelijk helemaal niet zo revolutionair bezig, hij had er de kennis ook nog niet eens voor. Wel zocht hij in dat oude ambacht die methodes op die hem verder konden brengen in de richting van antwoorden op zijn vragen.

Zo werkte Luther vanaf 1513 al steeds meer met die bovengenoemde manier van luisteren en uitleggen die de tekst een zeer persoonlijke en directe toepassing trachtte te geven. Langzamerhand verdwenen toen voor hem de grenzen tussen al die nuances. Al de keurig afgebakende perken werden één geheel, waarbij het nog maar om twee vragen ging: wat staat er en wat betekent dat voor mij. En dat alles steeds meer in het licht van de zekerheid, dat de Schrift maar één centrum heeft: de liefde en de rechtvaardige trouw van God die in Christus voorgoed zichtbaar is geworden en die overal in de Schrift al aanwezig is, aan of onder de oppervlakte.

Heel zijn exegetische werk bedreef hij met grote nauwkeurigheid en met alle wetenschappelijke hulpmiddelen die hem toen ten dienste stonden, maar hij werd dan ook gedreven door een hartstochtelijk verlangen naar inzicht in wat er werkelijk tot hem en voor hem en ieder ander gezegd wordt in de Bijbel. Zó en dáár moest hij de sleutel kunnen vinden voor het begrijpen van zijn bestaan voor God. Als het daar niet vandaan zou komen, waar dan wel?

De humanisten kenden deze gedrevenheid nauwelijks, zij waren met heel andere dingen bezig. Wat er bij Luther uitkwam was vele ‘progressieven’ te vroom, te fanatiek, en vele ‘conservatieven’ te goddeloos, maar zover zijn wij nog niet. Het was een lang proces dat ook niet teveel geromantiseerd moet worden. Er is iets gebeurd. Dat klinkt tot in de brieven door. Er zal best ineens een vonk van inzicht geweest zijn, maar het kost oneindig veel energie om die vonk of die vonken onder de as van alle traditie en alle twijfel vandaan te blazen. Zoiets doe je ook niet alleen. Juist de brieven zullen ons laten zien hoe Luther voortdurend in contact stond met vrienden en tegelijk in intensief gesprek raakte met de grote kerkvader Augustinus en later ook met een middeleeuwse prediker als Tauler.

KEERPUNT

De brief van 3 april 1516 aan Georg Spenlein ervaren wij in elk geval temidden van de andere brieven als een keerpunt. Zelfs al hadden wij niets anders dan deze brief dan zouden we toch wel iets moeten vermoeden van wat zich bij Luther had afgespeeld en ontwikkeld in die jaren vóór 1516. Nu komt het naar buiten met grote kracht en in felle, warme en persoonlijk gerichte woorden.

Even denk je: waar bemoeit hij zich mee als hij zo schijnbaar agressief naar de binnenkant van andermans geloofsleven gaat vragen. Daar is natuurlijk veel aan voorafgegaan. Spenlein schijnt zijn ‘contubernalis’, zijn naaste metgezel, geweest te zijn in Wittenberg en er zal over deze dingen wat afgepraat zijn. Luther is er vol van. Al dat catastrofale streven om zelf omhoog te komen, met hulp van de genadekracht, dat wel, maar toch... was nu doorbroken. Christus’ gerechtigheid is niet meer iets wat tegenover je staat maar iets waar je deel aan krijgt. Die gerechtigheid is geen eis meer maar wordt een geschenk. En dat geschenk, die geschonken gerechtigheid houd je niet voor jezelf, maar die geef je door. Het is als een in je bestaan geplante boom waarvan je de vruchten in vrijheid kunt oogsten en delen met de ander. Je bent vrij van al die zorg voor je eigen veiligheid, en voor je eigen status tegenover God. Al je energie komt nu vrij voor de wereld, voor de aarde en de mensen; je dient niet meer jezelf maar anderen.

Er zijn duizenden bladzijden over geschreven, ook door Luther zelf al. Alle consequenties van deze heroriëntering op de bronnen van het geloof moesten doorgedacht worden. In deze brief staat het heet van de naald en met alle kracht samengevat. Hevig, argeloos ook, nog onberoerd door de discussies die pas later zouden losbarsten.

Zulke brieven gingen naar mensen die hun leven ten overstaan van de Heilige heel ernstig namen en die juist op die ernst konden stuk lopen. Het waren mensen die voelden dat God niet kan willen dat je zat en onverschillig leeft, mensen die vrijwillig kou en pijn leden omdat Hij, de Knecht, dat ook gedaan had; die bedelden omdat de Heere meer op Lazarus aan de poort dan op de rijke aan zijn tafel leek; die ’s nachts opstonden om te waken omdat de Heere ooit mensen daartoe had opgeroepen. Alleen, steeds meer mensen raakten ervan overtuigd dat het persé zo móest; dat je ziel zou branden als je niet zó zou leven dat het bijna sterven was. Zij vochten zich een weg naar God, maar raakten voor hun gevoel steeds meer achterop. Iemand moest hen

terugroepen van die krampachtigheid, hen terugroepen tot zichzelf, tot elkaar en tot de aarde.

Hier is één van hen, een monnik uit een streng klooster, aan dat roepen begonnen: de gerechtigheid, het 'goed zijn' begint niet bij jou, maar het is begonnen bij God en daar stroomt het vandaan, nog steeds, zie je dat dan niet?

Oude woorden, die er nog wel waren, kregen nieuwe kracht: genade, omkering, vergeving, doop, vrijheid.

Voor jezelf? Het opvallende is dat in deze brief, dus al meteen aan het begin, zo duidelijk staat dat het niet gaat om zieletroost en zielerust, maar om uit zijn kracht nu ook te doen wat Hij deed. Hij 'ruilde' met ons, zouden wij dan niet met onze naaste ruilen en delen?

Wat nu door Luther overwonnen moest worden is dezelfde onzekerheid die ieder overvalt die iets ziet dat geen weerklank meer heeft in wat hem geleerd is: is dat echt een begaanbare weg? Dat wordt dan wel goed gemaakt door het geluk, weer verder te kunnen, een wel degelijk begaanbare en goede weg te ontdekken die naar de ruimte uitleidt en door te merken dat ook anderen ervan ophoren en hetzelfde ervaren.

Pas in 1516 proeven wij er iets van in zijn correspondentie, maar dan ook regels lang en zonder enige aarzeling, heel direct en heel praktisch. Het is van dan af niet meer weg te denken uit heel zijn bestaan, uit al zijn relaties.

I. De eerste brieven

De eerste correspondentie die van Luthers hand bewaard is, gaat over zijn eerste misbediening; hoe ingrijpend die voor hem geweest is blijkt uit wat hij daar later over zegt in de colleges over het boek Genesis, zijn laatste werk:

‘Ik dacht: wat spreek ik hier tot een zo grote majesteit, als iedereen al staat te trillen bij de aanblik van een vorst of het gesprek met een koning? Maar het geloof dat steunt op de barmhartigheid en het Woord van God, overwint die angst, zoals het ook overwon in Izaäk die wanhoopte aan elke menselijke hulp.’
Dat gaat over Genesis 25:21, waar verteld wordt, dat ook Izaäk om nakomelingschap moest smeken. Een directe aanleiding om over zijn eerste mis te spreken is er dus niet, maar kennelijk flitst het door zijn geest op het moment dat hij wéér moet duidelijk maken wat geloof eigenlijk is. Verhalen over Luthers vreselijke angsten bij zijn eerste mis zijn valse variaties op dit thema, dat getuigt van de ernst waarmee deze priester-student als zovelen vóór en na hem zijn eerste dienst vervulde, een ernst die ook spreekt uit de brief van 17 maart 1509 die tegelijk echter uitnodigt tot wat uiteindelijk een feest is.

Brief aan Johannes Braun

22 april 1507

Aan de heilige en zeereerwaarde
priester van Christus en Maria,
Johannes Braun, rector in Eisenach.

Waarde vriend in Christus,
Genade en vrede in Christus Jezus, onze Heer!

Ik zou er niet over denken u met een brief en een verzoek lastig te vallen als ik niet overtuigd was van uw oprechte genegenheid jegens mij, die ik zo dikwijls ervaren heb. Omdat de hoge en in al zijn werken heilige God mij, ellendige en onwaardige zondaar, uit louter barmhartigheid heeft opgericht en geroepen tot zijn ambt, moet ik dat mij toevertrouwde ambt nu ook zo goed mogelijk trachten te vervullen, voorzover zo'n beetje stof dat dan zou kunnen.

Daarom is mijn eerste misbediening vastgesteld op de vierde zondag na Pasen, die wij Cantate noemen. Die dag is gekozen ten behoeve van mijn vader. Ik nodig ook u er hartelijk bij uit, in alle bescheidenheid. Ik heb er geen recht op, u met zo'n grote reis te bezwaren en naar ons armelijk klooster uit te nodigen, maar ik heb iets gevoeld van uw hartelijkheid en genegenheid jegens mij toen ik onlangs bij u was.

Daarom, als u tijd hebt en als uw kerkelijke en andere verplichtingen het toelaten, vereert mij met uw aanwezigheid en uw gebeden om te helpen dat mijn offer genade vindt in Gods ogen.

broeder Martinus Luther
uit Mansfeld

Braun kwam. Hij vierde de mis mee evenals Luthers vader die zich deze dagen had kunnen vrij maken. Uit alles blijkt, dat Luther die er graag bij had. Hij kwam te paard met een aantal vrienden en familieleden en gaf een flinke gift aan het klooster. Met Luthers besluit bleek hij het nog steeds oneens. Johannes Braun was hem altijd een vaderlijke vriend geweest. Deze rector van het Marienstift in Eisenach had in Luthers schooltijd daar veel voor hem betekend. Geen wonder, dat hij hem er graag bij had. Omringd door zijn lieflijke vader, zijn pleegvader en zijn biechtvader voltrok hij het wonder van de consecratie.

Brief aan Johannes Braun
17 maart 1509

Aan de zeereerwaarde heer Johannes Braun,
 heilig in Christus en Maria,
 priester te Eisenach.

Geliefde heer en vader,

Ik ben dan nu in Wittenberg, naar Gods wil of in elk geval niet zonder Zijn toestemming!

Wilt u weten, hoe het met mij staat, ach, ik maak het Goddank goed, hoewel: het werk is erg zwaar, vooral de filosofie, ik had die liever van het begin af¹ geruild voor de theologie, en dan wel die theologie die tot de kern van de zaak, het binnenste van de graankorrel, het merg van het been doordringt.

Maar God is God, en de mens dwaalt maar al te vaak, ja eigenlijk altijd. Het is God, Die ons Zelf regeert in zachtmoedigheid, in alle eeuwen.

Wees zo goed dit briefje te accepteren, het is voor de vuist weg geschreven. Als u gemakkelijk boden kunt vinden die deze kant opgaan, blijf mij dan schrijven, ik zal dat ook proberen te doen.

Wittenberg, a.D. 1509, aan de vooravond van zondag Oculi,
 broeder Martinus Luther, Augustijn.

SPALATINUS

Georg Spalatinus, zo genoemd naar de plaats Spelt waar hij vandaan kwam, behoorde sinds zij elkaar in Erfurt ontmoet hadden tot de kleine kring van Luthers allerbeste vrienden en medestanders.

Hij studeerde al eerder dan Luther in Erfurt en Wittenberg en begon net als hij eerst met de rechtenstudie en later met de theologie, alleen niet als monnik.

In 1507 werd hij pastoor in Hohenkirchen, maar toen Luther in Wittenberg kwam, was Spalatinus daar ook aangesteld als studiebegeleider van twee neven van de keurvorst. Deze benoemde hem later bovendien tot hofkapelaan, adviseur en secretaris. Omdat het keurvorstelijke hof uiteindelijk beslissen moest over alle zaken van de universiteit hadden Luther en hij zeer veel met elkaar te maken. Zo is Spalatinus voor alle ontwikkelingen in Wittenberg van bijzonder groot belang geweest.

Luthers brief over Reuchlin van februari 1511 is te danken aan een advies dat hem via Lang door Spalatinus gevraagd is. Reuchlin was de nestor van de humanisten, een beroemd man en een van de eerste 'humanistische' hebraïci van zijn tijd. Zijn belangstelling voor Joodse geschriften bezorgde hem een kerkelijk proces, aangespannen door de Keulse dominicanen. Bij het protest tegen de Keulenaren voegt Luther het zijne. Het is zoals zo vaak een officiële brief met een persoonlijke toon.

Brief aan Georg Spalatinus
Februari 1514

Eerwaarde magister Georg,

Broeder Georg Lang heeft in uw naam naar mijn mening gevraagd over de zaak van de onschuldige zeergeleerde Reuchlin tegen zijn Keulse tegenstanders, of er werkelijk enig gevaar voor het geloof bij hem te bespeuren valt.

U weet echter best, hoe hoog ik deze man schat. Mijn oordeel zal dus wel niet voor vol aangezien worden omdat ik, zo kan men zeggen, niet onbevooroordeeld ben. Maar goed, omdat u het wilt: mijn mening is dat in deze hele verklaring niets staat dat gevaarlijk zou kunnen zijn.

Ik begrijp niet dat die Keulenaren van zo'n simpele kwestie zoiets ingewikkelds

¹ Luther had zojuist op 9 maart de eerste bevoegdheid gekregen om Bijbelse exegese te doceren.

maken en doen alsof het een gordiaanse knoop is.

Reuchlin bedient zich vaak van zulke uiteenzettingen² maar daarmee poneert hij nog geen geloofsartikelen. Geen sprake dus van enige verdenking van dwaling. Zelfs al zou hij alle ketterijen op één hoop in zijn uiteenzetting opnemen, dan nog zou ik niet aan zijn ware geloof twijfelen. Als zulke verklaringen al niet meer van gevaar ontbloot zijn, dan moeten we toch zo langzamerhand vrezen, dat deze inquisiteurs voortaan steeds meer kamelen zullen verslinden en muggen uitspugen. Zo zullen ze telkens rechtgelovigen, wat die ook zeggen, voor kettters gaan uitmaken. (...)

Bovendien vind ik het uiterst betreurenswaardig dat wij christenen het wat ‘buiten’ betreft ze goed schijnen te weten, maar het wat ‘binnen’ aangaat laten afweten. De godslastering in ‘Jeruzalems straten’³ zelf is toch veel erger, alles zit vol afgoderij. (...) Laten die Keulse heren hun kennis en ijver daaraan besteden. Waarom moeten ze zich zo nodig met zulke ver verwijderde aangelegenheden bemoeien? (...)

Gegroet en houd mij mijn woorden ten goede. Bid voor mijn zondige ziel tot de Heer,

uw broeder Martinus Luther

Het advies kon evenmin als andere pogingen in die richting verhinderen dat er inderdaad een kerkelijk proces tegen Reuchlin aanhangig gemaakt werd. In 1520 volgde zijn veroordeling. Zijn positie als grijze eminentie van het humanisme maakte hem echter onaantastbaar. Het beroemdste overblijfsel van deze ruzie is de satire op de Keulse conservatieven door enkele van Reuchlins leerlingen, de z.g.n. ‘Dunkelmännerbriefe’. Belangrijker is zijn lang doorwerkende invloed als kenner van het Hebreeuws; zijn in 1506 uitgegeven grammatica werd al door Luther gekocht toen hij nog in Erfurt was.

Er is nog een dergelijke brief van Luthers hand over die zaak, en voorts een brief waarin hij zich verontschuldigt voor het feit dat hij niet in Erfurt gepromoveerd is. De Erfurter collega’s namen hem kwalijk dat hij de nog onaanzienlijke Wittenbergse universiteit had verkozen boven de gerenommeerde Erfurtse. Het moet een lang slepende kwestie geweest zijn, want hij schreef in begin 1515 en hij was al in 1512 gepromoveerd.

Dan is er nog het klad van een aanbevelingsbrief voor een ordebroeder, gericht aan het klooster in Neustadt; men vond het op de achterkant van de laatste toevoegingen aan zijn college over de brief aan de Romeinen.

Vervolgens is het een tijd stil in die grote brievenverzameling tot 8 april 1516; daarna komen er zoveel brieven dat wij een keuze moesten maken, al hebben wij uit die eerste jaren de meeste brieven kunnen weergeven.

De brief aan Georg Spenlein van 8 april 1516 hebben wij al eerder een ‘keerpunt’ genoemd. Over het ‘keerpunt’ in Luthers leven en in zijn theologie waar deze wending in zijn correspondentie de neerslag van is, is veel, misschien wel teveel geschreven. Een keerpunt in zijn correspondentie is deze brief zeker!

² Luther doelt op enigszins uitdagende uitlatingen die tot discussie oproepen. Wat hij hier over Reuchlins thesen zegt, zal hij later zelf zeggen over bepaalde verstrekkende conclusies in de ‘95 stellingen’.

³ Symbolisch voor de kerk.

II. 1516

*Brief aan frater Georg Spenlein,
Augustijnermonnik te Memmingen,
8 april 1516*

Genade en vrede van God onze Vader en van de Heer Jezus Christus!

Beste frater Georg,

Ik heb je zaken verkocht, je Brusselse tuniek bracht een gulden op, je grote Eisenacher een halve gulden; ik heb het bedrag in bewaring gegeven bij de eerwaarde pater vicarius. (...)

Verder: ik zou wel eens willen weten hoe het innerlijk met je staat. Heb je eindelijk geleerd je eigen gerechtigheid te verachten, te herademen in Christus' gerechtigheid en daar al je vertrouwen op te stellen? Wat is de verleiding tot aanmatiging en hoogmoed toch groot in onze tijd, vooral hij hen die met alle kracht zo goed en rechtvaardig proberen te zijn. Ze kennen de gerechtigheid van God niet, die in Christus overvloedig aan ons geschonken is. Wij hoeven die niet te verdienen. Toch streeft men er alsmaar naar het zelf zo goed te doen, dat je met vertrouwen tegenover God kunt staan, gesierd met deugden en verdiensten, maar dat is toch onmogelijk! Toen je hier woonde, verkeerde je ook nog in die mening, zeg maar gerust dwaling, ik trouwens ook, maar nu bestrijd ik deze onzin, al ben ik er nog lang niet mee klaar.

Daarom, beste frater Georg, leer Christus opnieuw kennen en Hem als de gekruisigde, leer Hem te loven en wanhoop aan jezelf. Zeg tegen Hem: U, Heere Jezus, U bent mijn gerechtigheid, ik ben Uw zonde, U hebt aanvaard alles waarmee ik behept was en mij gegeven wat U eigen was.

Wat ik was hebt U op U genomen en mij gegeven wat ik niet was.

Pas op, dat je niet zozeer naar reinheid streeft, dat je niet meer inziet dat je een zondaar bent. Denk eraan: Christus woont alleen maar bij zondaren. Daarom is Hij uit de hemel, waar Hij tussen rechtvaardigen woonde, afgedaald om te wonen bij zondaren.

Die liefde moet je doorgronden, dan zul je de beste troost ontvangen. Als wij door onze eigen inspanningen een gerust geweten moeten verwerven, waarvoor is Hij dan in de dood gegaan? Daarom zul je nergens anders dan in Hem, door een gelovige wanhoop aan jezelf en jouw inspanningen, de vrede vinden. Zoals Hij je zeg heeft opgevangen en je zonden tot de Zijne heeft gemaakt, zo heeft Hij ook zijn gerechtigheid tot de jouwe gemaakt. Als je dat vast gelooft (en dat moet je geloven, anders ben je nergens), dan zul je broeders die tegen de discipline gezondigd hebben ook heel anders opvangen; je maakt hun zonde tot de jouwe en als jij wat goeds gedaan hebt, dan laat je dat ook hun goed zijn. Zo heeft de apostel (Paulus) het ook gezegd: 'aanvaard elkander zoals Christus u aanvaard heeft tot eer van God' en: 'laat die gezindheid bij u zijn die ook in Christus Jezus was, die hoewel Hij in de gestalte van God was, het God gelijk zijn niet als een buit heeft beschouwd, maar zichzelf heeft ontledigd (en de gestalte van een dienstknecht heeft aangenomen)' (Rom. 15: 7, Fil. 2: 5). Doe het ook zo: als je in eigen ogen beter lijkt dan een ander, beschouw dat niet als een buit, maar maak je zelf klein en vergeet hoe je bent, wees als zij en steun en help ze.

Waardeloos is iemands gerechtigheid als hij anderen, die bij hem vergeleken minder lijken, niet wil verdragen, maar op vlucht en eenzaamheid zint, in plaats van hen door geduld, gebed en voorbeeld te helpen, dat is het talent van de Heer begraven. Als je een lelie en een roos van Christus bent, dán is je wandel onder de distels (Hooglied 2:

2); maar pas dan wel op, dat je door ongeduld en verborgen trots niet zelf een distel wordt. Midden tussen de vijanden is het rijk van Christus (psalm 109: 2), zou jij dan midden onder vrienden zijn? (...) Hij zelf zal je alles leren, als je maar duidelijk ziet wat Hij voor jou en voor allen gedaan heeft, zodat je er zelf bovendien van leert wat jij weer voor anderen moet doen.

Als Hij alleen maar onder goede mensen had willen leven en als Hij alleen maar voor Zijn vrienden had willen sterven, voor wie zou Hij dan gestorven zijn en met wie had Hij dan ooit geleefd?

Doe zo, broeder en bid voor mij, de Heer zij met je. Vale in Domino,⁴

je broeder Martinus Luther, Augustijn

*Brief aan Georg Leiffer,
Augustijnermonnik te Erfurt,
15 april 1516*

Heil in de Heere en Zijn Trooster!

Beste pater en lieve vriend en broeder in de Heere.

Ik hoor, dat je door stormvlagen van beproeving wordt belaagd, maar de Gezegende, de God van alle barmhartigheden, heeft je toch de beste raadgever en trooster geschonken die je je maar denken kunt: de eerwaarde pater magister Bartholomeus (Usingen)⁵. Maak voor zijn woorden ruimte in je hart en niet alleen voor je eigen gevoelens. Ik weet heel zeker, uit eigen ondervinding maar net zo goed uit die van allen die ik ooit in zo'n verwarring en onrust meemaakte, dat onze angst alleen wortelt in wat we zelf bedenken. Ik weet van mijzelf in hoeveel ellende ik daardoor terechtgekomen ben. Christus' kruis gaat over heel de wereld, ieder krijgt zijn deel. Werp het niet af, aanvaard het als heilige relikwieën. Geef het plaats niet in een schrijn van goud of zilver, maar in een 'gouden' hart vol genade!

Als het hout van het kruis zo geheiligd is door de aanraking van het lichaam en het bloed van Christus, dat resten ervan nu nog als kostbare schatten bewaard worden, hoeveel te meer dan alle ellende, vervolging, lijden en haat die mensen je aandoen. Het zijn heilige relikwieën, gezegend, niet door de aanraking van Zijn lichaam, maar door de omhelzing van Zijn liefdevol hart.

Zo worden ze van ellende tot geluk, van lijden tot heerlijkheid, van kruis tot vreugde.

Vale, lieve pater en broeder, bid voor mij,

br. Martinus Luther, Augustijn

Luther was in deze tijd bezig met de uitleg van de brief aan de Romeinen, hij legde daar voortdurend Augustinus naast. Hij gaat steeds scherper zien, dat de rechtvaardiging echt een schepping uit het niets is. Wie denkt dat hij nog wel meevalt, dat de Heere God het toch nog niet zo slecht met hem getroffen heeft of wie denkt, dat hij toch nog wel iets in die richting kan opbouwen vergist zich. Je moet ervan uitgaan, dat dat niet kan, radicaal! En als je dat goed weet en gelooft, juist dan hoef je niet meer als een kruiperige knecht tegenover God te leven, proberend nog een beetje bij Hem in de gunst te komen. Verloren moeite! Hef je hoofd op, je bent vrij, want Hij maakt je vrij, verklaart je vrij, en doe dán wat je kunt, als vrij mens.

In december van dit jaar vertelt hij, dat hij precies dat ook heeft teruggevonden in de preken van Tauler en een klein geschrift van een onbekende, ook 14e eeuwse prediker, hij noemt het de 'Theologia Deutsch'. Daar is alle hoogmoed verdwenen, alle valse illusie; het gaat ook daar om het besef van de

⁴ 'Vale' is de gewone groet, eigenlijk betekent het 'wees sterk', 'houd je goed'. Ik laat het hier liever staan, samen met dat 'in Domino', 'in de Heer' en geef het later meestal weer met 'gegreet'.

⁵ Usingen was docent in Erfurt.

diepte waar Hij, de Heere, je vindt. Dat vinden wij ook al in deze brief: je moet niets van jezelf verwachten, maar eerst wachten op Hem Die ons voorging door alle diepte. Inmiddels ging de realiteit van zijn werk door, zijn studie, zijn colleges, maar ook zijn werk voor de kloosters waar hij als districtsvicarius verantwoordelijk voor was. Bij dat laatste gingen organisatie en pastoraat hand in hand, dat is te zien in enkele van de nu volgende brieven.

MONNIKENWERK

Luthers verantwoordelijkheid was zeer toegenomen toen hij in 1515 tot 'districtsvicarius' was gekozen. Dat betekende dat hij de supervisie had over de elf kloosters in het keurvorstendom Saksen. Hij blijkt dat werk heel serieus te nemen. In één van de brieven gaat het over het hart van het kloosterleven, in een andere weer over de noodzaak van een goede en nauwkeurige boekhouding en een registratie van de voorraden en de gaande en komende gasten. Voedselgebrek dreigde vaak bij een wat lang uitgevallen winter en dat waren zorgen die Luther kende en nu met de andere kloosters deelde. Ook als ergens een wantoestand ontstaat weet hij zich mede verantwoordelijk. Als het moet ontslaat hij zonder veel omhaal een prior en laat een andere kiezen met uitsluiting van hen die hij daarvoor ongeschikt acht. Waarom al deze zorg?

Door de verwaarlozing van kleine en grote dingen hadden veel kloosters een slechte naam gekregen. Vandaar zijn waakzaamheid die zeker niet altijd op prijs gesteld zal zijn. Het valt op, dat zijn brieven nu vaak uit verschillende plaatsen komen. Hij moest visitatiereizen maken en dat terwijl juist in zijn studeercel in Wittenberg dingen aan het groeien waren die niet wachten konden. Daarover lezen wij tussen de regels door.

*Brief aan Johan Brecken,
prior van het Augustijnerklooster te Mainz
1 mei 1516*

Eerwaarde pater prior,

Een kwaad gerucht doet mij vermoeden, dat zich onder uw hoede ene Georg Baumgärtner bevindt, een frater uit ons Dresdener klooster. Hij is tot ons verdriet, eerwaarde pater, onder nogal pijnlijke omstandigheden bij U terecht gekomen; een reden temeer om U te danken voor de trouw en de hulpvaardigheid waarmee U hem hebt opgenomen in uw gemeenschap zodat hij niet van kwaad tot erger kwam.

Maar: hij is een verloren schaap, ik ben voor hem verantwoordelijk en ik moet hem opzoeken zo de Heer dat wil. Ik vraag U dan ook om ons gemeenschappelijk geloof en op grond van onze geloften aan St. Augustinus, zend hem als U het over uw hart kunt verkrijgen terug naar Dresden of Wittenberg, of liever: overreed hem om eigener beweging te gaan. Ik zal hem met open armen ontvangen, als hij maar komt! Hij hoeft niet bang te zijn, dat ik mij gekwetst voel.

Ik weet het, ik weet het, er moeten ergernissen komen en het is geen wonder als een mens ten val komt, het is een wonder als een mens weer opstaat en staande blijft. Petrus viel om goed te weten dat hij een mens was, er vallen tegenwoordig zelfs cederen van de Libanon die met hun kruin in de hemel reiken; een engel in de hemel viel (dat slaat alles!) en Adam viel in het paradijs. Is het dan een wonder, als een riet door de storm bewogen wordt en een rokende vlaswiek gedooft? Onze Heere Jezus moge U wijsheid schenken, uw handelen bepalen en uw goede werk voltooien. Amen.

Uit Dresden, ons klooster, op de dag van
St. Philippus en Jacobus, 1516

Br. Martinus Luther, hoogleraar in de heilige
theologie en vicarius van de Augustijner Eremieten
voor Meissen en Thüringen.

In deze tijd was Luther bezig met colleges over de Brief aan de Romeinen, dit is een fragment daaruit;

Rom. 8:7 legt hij aldus uit:

Vergeefs jammeren sommigen vanuit hun menselijk gevoel over de ellende die ze verwachten voor henzelf en voor anderen in de toekomst. Het is immers niet in te zien hoe wij deze ellende door onze angst zouden kunnen ontlopen. Daarom moet men ook niet prediken dat de mensen daar angst voor moeten hebben, dan misschien alleen tot hen die zich wentelen in het vuil van de wereld. Voor hen kan het heilzaam zijn om zo door schrik en angst tot boete gedreven te worden, maar tot hen die vol berouw zijn en een bekommerd hart hebben, moet men zo spreken, dat zij leren om er met vreugde op te wachten en die jongste dag naderbij roepen. Want niet door angst, maar door liefde ontvlucht je Gods toorn en de ellende en de schrik van het gericht, en door je te voegen in de wil van God wordt het geweten rustiger. (...)

Deze angst heeft niemand echt overwonnen dan alleen Christus, Die de dood en alle tijdelijke ellende en ook de eeuwige dood overwonnen heeft. Wie in Hem gelooft, heeft verder geen reden meer voor angst; ze zijn in de wolken van vreugde en vinden alles wat nog kwelt van geen belang; ze lachen erover en zijn vrolijk in al dit kwaad, want verloren gaan ze niet en ze worden niet verslonden, want de overwinning die Christus bevochten heeft ervaren ze in hun eigen lichaam, die verwachten ze en ze zijn bestemd die te aanschouwen.

*Brief aan Michael Dressel,
prior van het A Augustzjnerklooster te Neustadt aan de Orla
23 juni 1516*

Eerwaarde Pater,

Heil en vrede, vrede niet naar het menselijk verstand, zichtbaar, maar verborgen onder het kruis, de vrede die alle verstand te boven gaat.

Op uw brief en het verzoek van een Deutschherr⁶ tot opname in onze orde wil ik kort antwoorden. Ten eerste dat het niet aan ons is iemand in een heilzaam voornemen te hinderen, integendeel, indien het met en in de Heere kan gebeuren. Maar het zal alleen in de Heere gebeuren, als er niet alleen maar iemands mening of heilig voornemen mee gediend is, maar indien daarbij tevens de vastgelegde regel en constitutie van onze oversten en de decreten van de vaderen in acht genomen worden. Zonder dat valt er niet te hopen op een heilzame gang van zaken, hoe goed de intentie ook is.

Daarom kan ik niet toestemmen in zijn opname, tenzij hij goed verzegelde brieven van zijn overste bij zich heeft en ook verder bereid is om te doen wat volgens cap. 16 van onze constituties moet gebeuren in zo'n geval, opdat noch hij, noch wij ons eventueel later een boetedoening op de hals halen⁷? Zo kan immers niemand op het getuigenis van slechts één worden onttrokken aan het gezag van zijn overste. Het blijft dus een zaak die ons niet aangaat, totdat diegene zijn toestemming geeft die verantwoordelijk voor hem is.

Heeft hij er moeite mee, dergelijke stukken mee te brengen, dan zal meteen blijken of deze geest uit God is. Wat frater Henning betreft: u schrijft, dat u hem reisverlof gegeven hebt voor de tweede dag na St. Vitus, maar ik heb hem nog niet gezien, hij is niet bij mij geweest. Ik heb broeder Petrus Hilperhausen in Sangershausen benoemd in

⁶ De orde der Deutschherren was één van de tijdens de kruistochten gestichte 'geestelijke' ridderorden. De leden van deze orde lieten zich vooral gelden in Oost-Pruisen, maar de orde had ook elders kloosters, o.a. in Utrecht.

⁷ Strafbaar maken volgens het kerkelijk recht en de kloosterreglementen.

plaats van Andrae Ilmen. Wegens ziekte moest ik hem wel in Erfurt ontvangen, maar de paters in Sangershausen zullen mijn brieven over hem al wel hebben, omdat ik verwachtte dat hij naar Mansfeld zou vertrekken zoals hij aan mij vroeg.

U zoekt en streeft naar de vrede, maar u doet dat averechts verkeerdt, u zoekt die zoals de wereld die geeft en niet zoals Christus die schenkt. Weet u dan niet, beste pater, dat God wonderbaarlijk is in Zijn volk, omdat Hij vrede geeft temidden van alle onvrede en midden in alle aanvechtingen? Hij heerst temidden van zijn vijanden, staat er toch? Niet diegene heeft vrede die door niemand beangstigd wordt. Dat is de vrede van de wereld. Maar wie door alles en iedereen belaagd wordt en dat alles met vreugde en in alle rust uithoudt, die weet wat vrede is. U zegt met Israel: vrede, vrede en het is geen vrede⁸ zeg liever met Christus: kruis, kruis, maar het is geen kruis. Want het kruis houdt op kruis te zijn zodra je zegt: gezegend kruis, geen ander hout is daarmee te vergelijken.

Zie dan toch, hoe de Heere u tot de ware vrede lokt nu Hij u zo met kruis en lijden omringt. Dat heet 'vrede van God die alle verstand te boven gaat'⁹, vrede, die niet gevoeld, niet waargenomen kan worden, die ook niet gedacht kan worden. Alle denken kan die vrede niet zien en begrijpen; alleen wie het kruis bereidwillig verdraagt temidden van alles wat hij voelt, denkt of begrijpt, die ervaart daarna, na alle kwellingen, deze vrede.

Want deze vrede heeft Hij gesteld boven al onze gedachten, boven alle werk en al ons denken en aan het kruis vastgehecht, dus aan allerlei onrust en verwarring. Het is dus een vrede die onze gedachten te boven gaat en onvergelijklijk veel beter is, dan alles wat wij aan vrede maar kunnen bedenken en wensen. Zoek haar en je zult vinden en wel door met vreugde verschrikkingen te verdragen als heilige relikwieën, en niet door de vrede te zoeken en te kiezen naar je eigen goeddunken.

Gegroet en bid voor mij, beste pater, en de Heere geleide u. Uit Wittenberg, anno 1516, op de dag van de tienduizend martelaren.

Br. Martinus Luther, districtsvicarius

Brief aan G. Spalatinus,

24 augustus 1516

Beste Spalatinus,

Ik vraag je een dienst van geloof en liefde. Kun je mij even de brieven van Hieronymus bezorgen, of zou je anders een kort afschrift willen maken van wat hij in zijn boekje 'De viris illustribus' over de apostel St. Bartholomeus geschreven heeft? Kun je zorgen dat ik het vóór 12 uur heb, ik moet er voor het volk over preken. Ik heb mij bijzonder geërgerd aan de flauwiteiten en leugens van de Catalogus¹⁰ en van de Legenda aurea¹¹.

Gegroet, beste broeder,

uit ons kloostertje.
Martinus Luther, Augustijn

⁸ Ezechiël 13: 10.

⁹ Fil. 4: 7.

¹⁰ Catalogus Sanctorum van Petrus de Natalibus.

¹¹ Verzamelwerk van preekcitaten, in de Middeleeuwen algemeen bekend en gebruikt, ook door Luther zelf die er o.a. door in aanraking kwam met fragmenten uit de geschriften van Bernhard van Clairvaux.

Ik wil niet dat je je verwonderd afvraagt, hoe het kan dat ik als theoloog Hieronymus niet bezit. Ik zit te wachten op de uitgave van Erasmus. De uitgave die ik in het algemeen gebruikte, heeft Johannes Lang meegenomen en misschien ook wel verkocht.

ERASMUS

Erasmus' naam is al genoemd naar aanleiding van de brief van 19 oktober 1516 in de inleiding over exegetische en 'humanisme'. Hij was de beroemdste geleerde van zijn dagen. Erasmus heeft het niet makkelijk gehad, in Leuven vonden ze hem te 'links', in Wittenberg te 'rechts'. Maar zijn invloed is niet te overschatten. Alleen al zijn uitgaven van het Nieuwe Testament in het Grieks en de aantekeningen daarbij veranderden alle exegetische mogelijkheden. Luther bewonderde hem uitermate en gebruikte al het materiaal dat hij aandroeg, maar juist daarom was hij ook bezorgd. Erasmus deed in zijn ogen zo weinig met dat wat hij vond.

Het gaat niet zozeer om een theologische discussie tussen die beiden, dat komt later, maar om Luthers eigen ongerustheid.

Het verbijstert hem, dat je de beste schriftuitlegger ter wereld kunt zijn en dan toch niet ziet wat hem als de centrale boodschap van de Schrift overrompeld heeft. Hij denkt dat het daaraan ligt, dat Erasmus nog teveel op de koers van Hieronymus zit en niet van Augustinus die de werkelijke diepte van Paulus gepeild heeft. Wie weet wat er gebeuren kan als dat zijn blik scherpt. Wij zien Luther hier bezig de traditie nieuw te interpreteren. Hij is zelf druk met Augustinus in de weer, dat blijkt uit zijn werk uit die tijd, uit zijn commentaar op de brief van Paulus aan de Romeinen. Wij kunnen niet zeggen dat hij verder is dan Erasmus, hij is met iets anders bezig. En de literaire kennis van de Schrift, die bij mensen als Erasmus en Faber Stapulensis in het middelpunt stond en met alle 'ontdekkersvreugde' beoefend werd, was voor hem een opstap tot dat andere: Een nieuw lezen en verstaan van de Schrift. Dat zal grote consequenties hebben voor de kerk en de wereld, de mensen en hun geloof in zijn tijd en lang daarna, het zal hem uiteindelijk ook in conflict brengen met Erasmus. Nu hoopt hij nog vurig, dat Erasmus zal zien wat hij ziet en horen wat hij hoort.

Brief aan Spalatinus

19 oktober 1516

Wat mij, beste Spalatinus, bij alle geleerdheid van Erasmus toch in hem stoort is dat hij bij zijn interpretatie van de (brieven van de) apostel (Paulus) het begrip 'gerechtigheid uit de werken', uit de wet, dus onze eigen gerechtigheid (zo noemt de apostel het zelf) laat slaan op het houden van uiterlijke ceremoniën¹².

Wat de erfzonde betreft, die erkent hij wel, maar hij wil niet waar hebben, dat de apostel daarover spreekt in Romeinen 5. Laat hij dan Augustinus lezen, vooral wat hij tegen de Pelagianen¹³ heeft geschreven en dan speciaal het boek *De spiritu et litera* (over de Geest en de letter), over schuld en vergeving van de zonden, het geschrift tegen de twee brieven van de Pelagianen en tegen Julianus, die, voorzover ik weet, alle in de achtste band van zijn werken te vinden zijn. Dan zal hij zien, dat hij niet naar zijn eigen inzicht spreekt, maar dat ook Augustinus luistert naar de grootste

¹² Luther gaat uit van tweeërlei gerechtigheid: één die een mens zelf wil verwerven, een onmogelijke weg, en één die je uit genade geschonken krijgt, de enig mogelijke weg. Erasmus maakt een heel ander onderscheid: tussen de gerechtigheid die bestaat in het opvolgen van vergankelijke geboden zoals ceremoniële voorschriften bij offers e.d. in het Oude Testament en die welke bestaat in het gehoorzamen aan onvergankelijke ethische geboden zoals vervat in de tien geboden. Die laatste weg leidt tot de ware gerechtigheid, met hulp van de genade, gerechtigheid zoals God die van ons verwacht. Luther leest in Paulus' brieven, dat God ons bekleedt met de gerechtigheid die Christus verwierf door de geboden te vervullen. Met die zekerheid in de rug werken wij, niet om gerechtvaardigd te worden maar omdat wij gerechtvaardigd zijn.

¹³ De pelagianen (genoemd naar Pelagius, een theoloog die rond het jaar 400 leefde) legden grote nadruk op de vrije wil van de mens en zijn mogelijkheid het heil en de gerechtigheid zelf te verwerven.

kerkvaders zoals Cyprianus, Gregorius van Nazianze, Rheticius, Irenaeus, Hilarius, Olympius, Innocentius en Ambrosius. Misschien zal hij dan niet alleen de apostel goed begrijpen, maar ook Augustinus hoger achten dan tot nu toe.

Ik verschil ongetwijfeld ook hierin met Erasmus van mening, dat ik Hieronymus als exegeet net zoveel minder hoogschat dan Augustinus als hij omgekeerd aan Hieronymus de voorkeur geeft boven Augustinus. Ik trek Augustinus niet vóór uit orde-vooringenomenheid, want ik heb aan hem (ook als Augustijn) pas aandacht geschonken toen ik op zijn boeken stuitte. Ik zie nu in, dat Hieronymus meer uit is op de historische betekenis van de teksten en nog meer bevreemdt het mij, dat hij de schriftplaatsen zinniger weet uit te leggen in bijvoorbeeld zijn brieven, dan wanneer hij nadrukkelijk met exegetische bezig is zoals in zijn 'Opuscula'. De gerechtigheid uit de wet en uit de werken betreft zeker niet alleen de ceremoniële voorschriften, maar heeft wel degelijk ook te maken met wat in de Tien Geboden staat. Als ook dat gebeurt buiten het geloof in Christus en als zulke werken ons dan verheffen tot de status van een Fabricius of Regulus, uiterst voortreffelijke lieden, dan hebben ze nog niet meer te maken met de werkelijke gerechtigheid dan een lijsterbes met een vijg.

Het is dus niet zo, zoals Aristoteles meent, dat wij rechtvaardig worden door rechtvaardige dingen te doen, het blijft een schijn-gerechtigheid. Pas wie rechtvaardig wordt en is, die doet rechtvaardige dingen. Eerst moet de mens veranderen, dan pas de werken. Gods gunst was eerst op Abel zelf gericht, daarna pas op zijn offer. Maar daarover een andere keer. Ik zou je dus willen vragen, uit vriendendienst en als christenplicht, dit aan Erasmus te schrijven. Zijn gezag zal naar ik hoop in de toekomst zo groot zijn, dat ik juist daarom vrees, dat velen op zijn gezag aan de letter zullen blijven hangen en een dode exegetische zullen verdedigen. Daar is Lyra's commentaar vol van en trouwens bijna alles na Augustinus.

Want ook Stapulensis¹⁴, verder zo spiritueel en oprecht, mist bij de uitleg van de Schrift nu juist dat wat hij zo duidelijk toont in zijn eigen levenswandel en in zijn bemoediging van anderen

Je zult mij wel brutaal vinden omdat ik kritiek durf te hebben op zulke groten, maar je weet wel, dat ik het doen moet terwille van de theologie en het heil van de anderen.

Gegroet, Spalatinus, en bid voor mij.

In haast geschreven in een hoek van ons klooster op de dag na het feest van Sint Lucas 1516.

Broeder Martinus Luther, Augustijn

JOHANNES LANG

ontvanger van de brief van 29 oktober 1516.

Lang was al heel vroeg met Luther bevriend, beiden hadden in Erfurt gestudeerd en vanaf 1511 werkten zij samen in Wittenberg als docenten in de theologische faculteit. In februari 1516 ging Lang naar Erfurt terug als docent, studietoelichting en prior van het Augustijnenklooster. Zo had Luther ook zakelijk met hem te maken.

Lang ging mee naar het kapittel in Heidelberg, toen Luther daar zijn zaak moest uitleggen, in 1519 promoveerde hij in Erfurt en hij bleef daar dé vertegenwoordiger van de reformatorische beweging. Hij publiceerde in 1521 een vertaling van het Evangelie van Mattheus. Omdat Luther inmiddels ook al met

¹⁴ Het commentaar op de Bijbel van Nicolaas van Lyra, een Fransman uit Normandië, die leefde rond 1300, behoorde tot de standaardcommentaren van de Middeleeuwen. Hij geeft een zeer letterlijke uitleg met daarna de verschillende zinbeeldige verklaringen uit de traditie. Ondanks zijn kritiek gebruikte Luther hem in deze tijd terdege. *Faber Stapulensis* was een humanist, tijdgenoot van Luther; ook voor diens literaire werk heeft Luther grote waardering, kennelijk ook voor zijn menselijke kwaliteiten, maar juist daarom verwacht hij ook van hem grotere theologische betekenis.

zijn vertaling begonnen was, op de Wartburg, liet hij dat werk liggen. De brieven tonen, hoeveel contact ze hadden, echt als goede vrienden, zonder strijkages; ze konden elkaar ook wat zeggen zonder bang te hoeven zijn, elkaar te kwetsen.

Brief aan Johannes Lang
29 oktober 1516

Beste Johannes,

Eigenlijk heb ik twee secretarissen of schrijvers nodig, ik doe de hele dag bijna niets anders dan brieven schrijven. Daarom weet ik ook niet, of ik niet vaak hetzelfde schrijf, dat zul je wel gemerkt hebben. Ik ben kloosterprediker, ik moet lezen aan tafel, men vraagt mij ook dagelijks voor de preken in de stadskerk, ik ben studieleider, ik ben vicarius, dat is elf maal prior!, ik moet zorgen voor het innen van de vispacht in Litzkau, ik moet me bezighouden met die kwestie van de monniken in Herzberg¹⁵, ik geef college over Paulus, ik bereid colleges over de psalmen voor. Bij dat alles komt dan nog mijn correspondentie, een tijdrovende zaak. Zelden heb ik echt genoeg tijd om de getijden te houden en te vieren; en dan komen daar nog aanvechtingen van het vlees, de wereld en de duivel bij. Nee, je ziet het, een man in ruste ben ik niet. Wat broeder Johannes Metzler aangaat, je zult intussen mijn antwoord en opvatting wel ontvangen hebben. Toch wil ik doen wat ik kan. Maar hoe stel je je eigenlijk voor, dat ik dat stel van je moet onderbrengen? Verdraag liever zelf de mensen die jullie slecht opgevoed hebben. Nutteloze broeders heb ik overal genoeg, áls ze tenminste niet toch hun nut hebben voor een geduldig gemoed¹⁶, zo zijn de nuttelozen nog nuttiger dan de meest nuttigen, houdt ze dus nog maar even.

Over de broeders die je onlangs aan mij zond heb ik, maar ik weet het niet zeker, aan je geschreven. Die ene, die zich bekeerd had en die jongere heb ik naar magister Spangenberg gezonden zoals zij graag wilden, zodat ze niet langer in de Wittenberger lucht hoefden te blijven die ze niet goed verdroegen. Twee anderen heb ik hier gehouden met de twee Keulenaren, want hun geschiktheid gaat mij bijzonder ter harte. Daarom houd ik ze liever hier, ook al zou dat betekenen dat wij er last mee krijgen. Van onze meer dan armelijke voorraden moeten tweeëntwintig priesters, twaalf jonge mensen en al bij al eenenveertig personen de winter door zien te komen, de Heer zal voorzien.

Je schrijft, dat je gisteren begonnen bent met het tweede boek van de Sententiën¹⁷; ik begin morgen met de brief aan de Galaten, maar ik vrees dat de aanwezigheid van de pest de voortzetting (van de colleges) zal verhinderen¹⁸. Twee of drie mensen (over het geheel, niet per dag) heeft die ons gekost. De zoon van de smid van hiertegenover, gisteren nog gezond, is vandaag begraven, en een ander ligt ermee besmet. Wat moet ik zeggen? De ziekte is er, begint plotseling en gaat ruw tekeer, vooral tegen de jeugd. Je raadt mij en magister Bartolomeus aan om er met jou voor te vluchten. Maar waarom? Ik hoop toch, dat de wereld niet instort als broeder Martinus het af laat weten? Wel zal ik, als de pest doorzet, de broeders rondom op het platteland verspreiden. Maar ik ben hier neergezet en gehoorzaamheid verbiedt mij te vluchten, totdat diezelfde gehoorzaamheid iets anders van mij vraagt. Niet, dat ik de dood niet vrees (ik ben immers Paulus niet, maar alleen maar zijn uitlegger!), maar ik hoop, dat

¹⁵ Aan de monniken in Herzberg was in 1492 de pastorale zorg over de stad opgedragen. Daarover was nu een kerkrechtelijke kwestie ontstaan.

¹⁶ Namelijk als beproeving.

¹⁷ Het vaste dogmatische handboek.

¹⁸ Over de pest lezen wij in deze tijd herhaaldelijk, deze ziekte had in de eeuw daarvóór zo huisgehouden dat alleen het gerucht al paniek veroorzaakte.

de Heer mij van mijn vrees bevrijden zal.

De eerwaarde pater Johannes van Heusden, prior te Keulen, schreef mij, dat pater M. Spangenberg met veel eer en vreugde ontvangen is door de burgerij in Dordrecht en dat het klooster daar de andere spoedig overvleugelen zal. Prior is daar de lector Hendrik (Van Zutphen), een studiegenoot van ons en vroeger subprior in Keulen¹⁹. Lector Phugius schrijft, dat de zaak van Reuchlin er goed voor staat en hij is daar erg blij mee. Wat bedoeld is met dat praeceptum of toestemmingsschrijven begrijp ik niet, je had een uitlegger mee moeten sturen! Groet allen die daarvoor in aanmerking komen aan de paters docenten kan ik nu niet schrijven, ik schrijf ze een andere keer; wil je hun deze brief voorlezen, doe dat dan gerust.

Magister Wenceslaus Link is van zijn post ontheven en hij is nu prediker in München; ook baccalaureus²⁰ Fladenstein in Culmbach is geen prior meer. In Neustadt heb ik Michael Dressel door Heinrich Zwetzen vervangen. Ik heb daar durven ingrijpen omdat ik hoopte dat ik er zelf in het midden van het jaar de zaak ter hand kon nemen. De situatie daar roept om leiding. De eerwaarde pater vicarius (von Staupitz)²¹ heeft mij weer uit Alberkirchen geschreven, uit het huis van Pfeffinger die nu Beierse varkens hoedt met zijn Sara. Hij schreef mij, dat hij de winter rustig in München wil doorbrengen.

Een haastige groet en denk aan ons in deze dagen van bezoeking van God. Hem zij de eer, amen.

26 oktober 1516.

Br. Martinus, augustijner-vicarius

Brief aan Spalatinus

14 december 1516

Beste Spalatinus,

Je twee brieven zijn mij overhandigd, beste Spalatinus, op Sint Lucia, op de feestdag zelf. Je hebt er mij dus terecht op geattendeerd dat ik brieven aan de Wittenbergse bode moet geven, ook als ik op mijn beurt brieven heb voor jou of voor Hirschfeld. Ik wil niets liever dan een betrouwbare en zekere brievenbezorger. Zelf heb ik twee brieven geschreven aan de eerwaarde pater Jacobus O.M., de biechtvader van vorst Frederik om deze uit mijn naam te danken voor de nieuwe toog, een echt vorstelijk geschenk, beter dan zo'n klungel past²²; verder om de keurvorst in te lichten over de reliquieën die de eerw. pater vicarius (v. Staupitz) hem moest bezorgen in de Rijnstreek. Ik weet niet of ze al aangekomen zijn en of ze wel ooit zullen komen. Ik wil trouwens dat ook jij op de hoogte bent van de reden van die vertraging²³. (...)

¹⁹ Hendrik van Zutphen speelt later een rol in de nederlandse reformatiegeschiedenis, zie brief van 3 oktober 1519.

²⁰ De universitaire studie begon met een brede algemene onderbouw, die via het baccalaureaatsexamen na anderhalf jaar tot het magister-examen na ongeveer vier jaar leidde. Het ging om een grondige kennismaking met de hele toenmalige wetenschap waarbij de werken van Aristoteles centraal stonden. De vakken reikten van rhetorica tot physica (natuurkennis volgens Aristoteles' Physica) met een grote nadruk op logica en filosofie in het algemeen.

²¹ Eerder prior van Luthers klooster, tevens zijn biechtvader; als zodanig heeft hij erg veel voor Luther betekend.

²² Er staat eigenlijk 'koekoek'; dat was al een Romeins scheldwoord voor iemand die pas in maart, als de koekoek roept, zijn wijnstok snoeit (en daarmee bederft!).

²³ De reden van de vertraging, in het kort weergegeven, was, dat de abdis van St. Ursula weigerde enig reliquie af te geven, omdat von Staupitz wel een afschrift, maar niet de gezegelde toestemming van de paus kon tonen. Luther neemt Staupitz kennelijk in bescherming en zegt tegen Spalatinus, dat de

Je schrijft, dat onze vorst mij vaak met ere vermeldt. Niet dat ik mij daar niet over verheug, maar biddende weet ik, dat de Heere de ootmoed eert²⁴. Ik ben het heus niet waard om door iemand, wie dan ook, hooggeschat te worden, ook niet door een vorst, en dan zo één als hij. Ik zie ook en ik ervaar, dat ik het meest te danken heb aan hen die mij het minst gedenken. Niettemin: ik ben dankbaar voor de welwillendheid van onze keurvorst tegenover mij, maar nog liever wil ik door niemand geprezen worden, wat alle lof die je van de kant van mensen ontvangt is ijdel, alleen de lof van God is echt, zoals er geschreven staat: niet in de mens, maar ‘in de Heere beroeme zich mijn ziel’, en: ‘beroemt u’, niet in uw naam, maar, ‘in Zijn heilige naam’²⁵. Dat betekent natuurlijk geen verwijt aan hen die mij lof toezwaaien, maar het is toch een feit, dat zij een mens eren en niet God. Wie alle eer toekomt en alle heerlijkheid, amen.

Nu vraag je ook nog mijn oordeel over je plan om wat geschriften in het Duits te vertalen²⁶. Dat is teveel gevraagd. Wie ben ik, dat ik erover zou moeten oordelen of ze de mensen zouden bevallen en of zo’n uitgave zou lukken. Dat is echt een zaak van genade! Je weet bovendien toch wel, dat het heilzaamste de mensen vaak het minst bevalt? Wat is er heilzamer dan het Evangelie en Christus? Maar de meesten hebben er de dood aan en voor maar heel weinigen is het een zaak van leven. Misschien zeg je, dat je wilt dat het diegenen ten goede komt die wel voor goede dingen openstaan, maar als dat zo is heb je mijn oordeel daarbij niet nodig. De schapen horen natuurlijk altijd de stem van de herder, daar keren ze zich niet van af, daar vluchten ze niet voor, dat doen ze alleen voor de stem van vreemden. Ben je er zeker van dat wat je doet goed is, en dat het dus echt de stem van Christus doet horen, twijfel dan niet, want dan zal het goed terecht komen, doch bij weinigen, heel weinigen. Want schapen zijn er weinig in deze wolvenstreek. En vraag vóór alles in een ootmoedig gebed naar de wil van Christus, want wat niet echt naar Zijn wil en gebod is, kan niet goed zijn. In Jesaja 30 (vers 1) staat: ‘wee de opstandigen die een plan maken dat niet van Mij komt en een verbond sluiten dat niet uit Mijn Geest is’. Vertrouw niet op je eigen nog zo goede en vrome intenties, ook religieuzen en priesters kunnen geweldig dwalen! vraag de hoogste toestemming, altijd en in deze zaak in het bijzonder, anders wordt je werk een veld vol stoppels (en geen koren).

Nu voeg ik toch nog een goede raad toe van mijn kant: als je ernaar verlangt een zuivere, stevige, aan de oudste traditie zeer gelijke theologie wilt lezen in het Duits, zie dan dat je je de preken van Johannes Tauler aanschaft. Een samenvatting daarvan zend ik je hierbij²⁷. Ik heb, noch in het Latijn, noch in onze taal een theologie gezien die heilzamer is en meer in overeenstemming met het Evangelie. ‘Proef dus en zie dat de Heere goed is’²⁸, nadat je eerst hebt geproefd en gezien hoe slecht het met ons staat. Vale, en bid voor mij. Uit ons Wittenbergs klooster, de zondag na het Luciafeest 1516.

keurvorst of voor een gezegelde kopie moet zorgen of hem van zijn opdracht moet ontslaan.

²⁴ ‘Ootmoed’; er staat in het Latijn ‘humilitas’, een begrip dat in Luthers gedachtenwereld een steeds grotere rol gaat spelen in deze tijd. Het staat pal tegenover ‘hoogmoed’ (superbia), maar het is niet alleen maar een deugd, het is ook de ‘lage staat’ die de Heere aanziet, naar de eerste regel van de Lofzang van Maria.

²⁵ Psalm 34: 3, Psalm 105: 3.

²⁶ Spalatinus heeft inderdaad vertalingen gemaakt. Tot zijn eerste werk behoorde iets van Luther. Luther begreep best wat Spalatinus van plan was, dat maakt zijn reactie des te klemmender.

²⁷ In 1516 kwam Luther in aanraking met de preken van Tauler; ook kreeg hij een fragment van de z.g. ‘Theologia Deutsch’ in handen van een onbekende volksprediker uit Frankfurt, maar zeer verwant met Taulers gedachtenwereld. Luther gaf dat laatste meteen uit met een voorwoord van dezelfde strekking als het oordeel dat hij er in deze brief over geeft.

²⁸ Psalm 34: 9.

Martinus Luther, Augustijn

Veel in deze brief doet erg vroom en nederig aan, op het overdrevene af. Het lijkt soms onecht, maar het is volkomen in overstemming met de toon van de geschriften waarover hij zo opgetogen aan zijn vriend schrijft: de preken van Tauler, de beroemde volksprediker uit de 14e eeuw, en de 'Theologia Deutsch' waarin hij Taulers gedachten nog eens samengevat vond. Hij leert daaruit dat de weg van de ootmoed, de nederigheid, de 'lage weg', de enige weg is. Wat wil een mens toch tegenover God? Die moet hem verhogen; wie zichzelf verhoogt of door mensen wordt omhooggestoken, staat op een ijsschots in het voorjaar. Het enige wat God aanziet is onze lage staat. Zijn liefde is niet selectief, maar wil alleen onszelf en een mens moet steeds weer de verwondering leren: 'wat is de mens dat Gij naar hem omziet' (Psalm 8: 5).

Wat hij bij Tauler en de Theologia Deutsch las, stemde zozeer overeen met wat bij hem aan inzicht gegroeid was in die jaren, dat hij ineens van een gevoel van eenzaamheid verlost was: hij voelde zich in een traditie staan en het versterkte hem in zijn besef dat de theologie op de helling zou moeten. Juist uit al deze brieven blijkt, dat hij zich zoiets nog niet kan en wil voorstellen buiten het verband van zijn orde, laat staan van de kerk met de paus aan het hoofd. Hij wil niets nieuws en is dolblij met deze steun vanuit de traditie van de volkspredikers.

ENKELE FRAGMENTEN UIT DE PREKEN VAN TAULER

Uit een kerstpreek over 'de geboorte van God in de mens', die, 'alle dagen en in alle ogenblikken in elke goede, heilige ziel geschieden zal en geschiedt als zij aandachtig en met liefde zich daarop richt':

Als mijn oog de schilderijen aan de wand of wat het verder maar zien wil, wil ontvangen dan moet het zelf vrij zijn van alle beelden, want als het in zichzelf al een beeld van de één of andere kleur heeft, dan kan het nooit die andere kleur zien, of als het oor een toon in zich heeft, hoort het geen andere toon. Wie wil ontvangen moet leeg, vrij zijn.

Daarom zegt Augustinus: giet uit, opdat je gevuld kunt worden. God láát de dingen niet leeg, dat zou tegen Zijn natuur, tegen Zijn gerechtigheid zijn. Daarom moet je zwijgen opdat het wonder van deze geboorte tot diep binnen in je kan spreken en in jezelf gehoord kan worden want als jij wilt spreken, dan moet Hij wel zwijgen. Je kunt het Woord niet beter dienen dan met zwijgen en luisteren.

Uit een preek over Joh. 8: 12, 'Ik ben het licht der wereld':

Die geestelijke lieden die in hoog aanzien staan en een zeer grote naam hebben, ze zijn, denken ze, ver boven de uiterlijke duisternis uitgekomen, maar diep in hun ziel zijn de Farizeeërs vol eigenliefde en eigenzinnigheid en geheel met zichzelf bezig. Ze zijn uiterlijk moeilijk te herkennen tussen de godsvrienden want ze doen soms meer uiterlijke oefeningen dan de ware godsvrienden, zoals bidden, vasten, een ernstig leven leiden, zodat ze van buiten niet te herkennen zijn; alleen zij in wie de geest van God is zien het. Ze zijn vol oordelen over andere mensen en godsvrienden, maar ze richten zichzelf niet; de echte godsvrienden richten niemand dan alleen zichzelf! Ze zoeken in alle dingen het hunne, hun zaak beheerst hen in alles wat ze doen, bij God en bij alle creaturen zoeken zij slechts het hunne.

Kinderen, zo diep zit dat in hun natuur verankerd dat alle hoeken van een mens daarmee gevuld zijn. Het is net zo makkelijk ijzeren bergen te doorbreken als dit alleen met hun eigen natuur te overwinnen. Het kan alleen overwonnen worden als God geheel de overhand in hen neemt en die 'plaats' in bezit neemt.

Een bladzij uit de 'Theologia Deutsch'

Alles wat in Adam onderging en stierf, dat stond in Christus weer op en werd levend.

En alles wat in Adam opstond en levend werd dat ging in Christus onder en stierf.

Wat is dat dan?

Ik zeg: ware gehoorzaamheid en ongehoorzaamheid. Wat is ware gehoorzaamheid?

Ik zeg: de mens moet geheel vrij zijn van zichzelf, vrij van zijn zelf, zijn ik, van mij en mijn en al zulks meer. Hij moet zichzelf en het zijne zo weinig zoeken en hij moet ook zo gering van zichzelf denken, alsof er helemaal niets is en een ander al zijn werken gedaan heeft.

Het is nuttig en goed dat men vraagt, ervaart en inziet wat goede en heilige mensen gedaan en geleden hebben en wat God in hen en door hen gewerkt en gewild heeft. Maar het is duizendmaal beter dat de mens in zichzelf keert en leert inzien wie en wat hij is en wat God in hem is en werkt en wat God van hem wil en waartoe God hem wil gebruiken of niet.

Want jezelf kennen zoals je werkelijk bent in waarheid, dat gaat alle kennis te boven, het is de hoogste kennis; als je jezelf goed kent ben je voor God meer waard dan wanneer je zonder kennis van jezelf kennis draagt van de loop van de hemel, van alle planeten en sterren, de kracht van alle kruiden, het lichaam en de geest van alle mensen, de natuurende dieren...

III. 1517

Brief aan Johannes Lang

8 februari 1517

Beste pater Lang,

Deze brief is bestemd voor de heer Jodocus van Eisenach²⁹. Hij zit vol kritische vragen over de logica, de filosofie en de theologie, vol laster dus tegen Aristoteles, Porphyrius en de commentatoren van de Sententiën³⁰, waardeloos studiemateriaal voor onze tijd.

Dat moeten ze er maar uit opmaken, die lieden die er een dogma van maken om niet alleen zoals de Pythagoreeërs zo'n vijf jaar, maar hun hele leven te zwijgen als de doden. Alles geloven ze maar, alles slikken ze, ze doen ook niet het geringste om eens wat tegen Aristoteles en de Sententiën in het veld te brengen. Wat heb je ook nog voor verweer als je alles gelooft wat deze aartslasteraar ons aan dwaasheid voorspiegelt, zo onzinnig, dat ezel noch steen er hun mond over zouden kunnen houden,

Zorg dat je dit overbrengt aan die toch zo uitnemende man en wees zo vriendelijk eens uit te vinden hoe hij en al die anderen in deze kwestie denken, ik wil dat erg graag weten.

Op niets ben ik zo gebrand als om die clown, die met zijn Griekse masker de kerk beduvelde heeft, voor aller ogen te ontmaskeren, als ik er maar de tijd voor krijg. Ik heb iets onder handen: een aantal kanttekeningen bij het eerste boek van de *Physica*. Ik wil die Proteus bestrijden zoals Aristeus in de fabel³¹, hij is een verleider van gezonde geesten, Als hij geen mens van vlees en bloed was geweest, dan zou ik hem een echte duivel noemen.

Het is een kruis, te moeten aanzien hoe de gezonde geest van broeders die in de wieg gelegd zijn voor waardevolle studies, heel hun leven en al hun energie moeten besteden aan dit soort onzin. En de universiteiten verbranden maar goede boeken en dicteren intussen rustig doorsuffend de slechte verder.

Wat zou ik graag willen, dat ook magister Usingen³² samen met Eisenach zou besluiten af te zien van deze moeizame last. Ik heb zoveel materiaal liggen tegen die boeken die ik van nu af echt nutteloos acht, en ik weet dat al die anderen mijn mening delen, maar ze zitten, ik zei het al, aan die eeuwige zwijgplicht vast.

Gegroet en bid voor mij.

Fr. Martinus Luther, Augustijn

In deze brief treft ons de felle toon die men Luther later zo kwalijk nam. Zijn temperament wordt zichtbaar. Het ging ook om een belangrijke zaak: de hervorming van de theologische studie die ondanks de aandacht voor de grondtalen en de literaire wetenschap, die men aan het 'humanisme' dankte, toch nog niet wezenlijk veranderd was. Luthers ergernis daarover uit zich bijv. in opmerkingen aan het adres van Erasmus, in zijn voor de theologie van zijn dagen allerminst vleiend enthousiasme voor het werk van Tauler en de *Theologia Deutsch* en dan nu in deze; brief in een regelrechte aanval

²⁹ Jodocus Trutfetter (van Eisenach). Trutfetter en Usingen waren Luthers docenten geweest in Erfurt en golden als autoriteiten op het gebied van de scholastieke theologie. Usingen wordt door Luther waarderend vermeld in de brief van 15 april 1516.

³⁰ De Griekse filosofie verschaft na haar herontdekking in de Middeleeuwen aan de theologie het raamwerk, maar zij beïnvloedde tevens sterk de inhoud van de theologie. Aristoteles stond centraal, maar ook de neoplatonist Porphyrius werd veel bestudeerd. De Sententiën van Petrus Lombardus golden als hét dogmatisch leerboek; 'Sententiarii' waren commentatoren van dat werk.

³¹ Naar een fabel van Vergilius.

³² Zie noot 29.

vanuit Wittenberg op het grote Erfurt. Het zal hem niet in dank afgenomen zijn. Dat wist Luther best, maar de gefrustreerde studenten gingen hem ter harte en vooral: de zaak waarvoor hij wist te moeten staan. Van kerkhervorming nog geen sprake, maar wel van hervormingen, dat is zeker.

Van die kanttekeningen tegen het boek van Aristoteles het eerste boek van de Physica is geen letter over.

Luther zou spoedig andere dingen aan zijn hoofd krijgen.

Brief aan Johannes Lang

1 maart 1517

Beste Johannes,

Ik zend je in opdracht van de eerwaarde pater vicarius deze broeder Gabriël (Zwilling), wil je zorgen, dat hij en ook de anderen zo goed mogelijk, dat is als goede christenen Grieks leren?³³ Hij vindt het ook wenselijk en nuttig, dat hij zich aan de kloostertucht onderwerpt. Je weet dat hij de riten en mores van onze orde nog niet heeft geleerd. Zou je de broeder die je beloofd hebt in plaats van hem te zenden spoedig met deze broeder Leonardus willen laten meekomen?³⁴ Wij hebben een open plaats door het vertrek van Gabriël. Wat de door mij in het Duits vertaalde en uitgelegde psalmen betreft: als niemand ze wil, ik ben er gelukkig mee. Johannes, de drukker, wacht op de broeders die jij ons zendt (namelijk om hem met drukken te helpen).

Ik lees Erasmus, maar mijn tegenzin groeit met de dag; het is best dat hij monniken en priesters voortdurend en knap te grazen neemt en hun diep geworteld slaperig onbenul laakt, maar ik ben bang dat hij Christus en de genade van God niet genoeg naar voren brengt, daarin is hij nog veel onwetender dan Faber Stapulensis³⁵. De menselijke dingen overwoekeren bij hem de Goddelijke. Hoewel ik niet graag over hem oordeel, doe ik het nu toch om je te waarschuwen niet alles te lezen of tenminste niet onkritisch te aanvaarden wat hij zegt. De tijden zijn gevaarlijk en ik merk dat het dus toch niet zó is, dat men al een echt en wijs christenmens is als men Grieks en Hebreeuws kent. Een man als de zalige Hieronymus, die vijf talen kende, kan niet in de schaduw staan van Augustinus die er maar één kende, al denkt Erasmus daar natuurlijk heel anders over. Maar er is nu eenmaal verschil van opvatting tussen iemand die aanzienlijk wat ruimte laat voor een vrij beslissende menselijke wil (namelijk tegenover God) en één die niet anders kent dan de genade³⁶.

Maar ik houd deze gedachten verder zorgvuldig voor me, want ik wil hen die zo jaloers op hem zijn niet helpen. De Heere zal hem op Zijn tijd wel inzicht schenken.

Groet de paters magistri en lector (Leiffer) en informeer eens of de heer Jodocus³⁷ zich zou willen verwaardigen mij te antwoorden.

Uit onze woestijn Wittenberg,

Zondag Invocavit³⁸ 1517

Br. Martinus Luther, Augustijner vicarius.

³³ Dus zó Grieks leren, dat je niet nog verder van het christendom komt af te staan, maar de taal van het Nieuwe Testament werkelijk leert verstaan.

³⁴ Leonardus Bever, die de brief had gebracht en met Gabriël Zwilling als metgezel was meegekomen.

³⁵ Zie noot 14 bij de brief van 19 oktober 1516.

³⁶ Het is bijzonder interessant dat hier al het strijdpunt naar voren komt dat in 1525 tot de grote pennestrijd tussen Erasmus en Luther zou leiden.

³⁷ Trutfetter had nog niet gereageerd op de brief die Luther had meegezonden met de brief aan Lang van 8 februari 1517.

³⁸ Zondag Invocavit (of Invocabit) is de eerste zondag van de veertig dagen vóór Pasen.

Gabriël Zwilling werd één van de medestanders van Luther en zorgde een paar jaar later door zijn opzweepende prediking voor veel onrust. Dankzij hem durfden monniken zich nauwelijks meer in pij op straat te vertonen. Hij was er mee de oorzaak van, dat Luther voortijdig zijn schuilplaats op de Wartburg verliet om de zaak in het rechte spoor te helpen leiden en de reformatie niet te laten afzakken tot het peil van een ordinaire en liefdeloze rel.

Brief aan Spalatinus
± 6 mei 1517

Beste magister,

Hierbij het boekje over de predestinatie³⁹ waar je om vroeg, in het Latijn. Als je het ook in het Duits wilt hebben, zal ik je dat ook zenden; het is vertaald door Scheurl en het is een veel mooiere uitgave dan de Latijnse. Van het boekje over de ‘kunst van het sterven’⁴⁰ heb ik alleen nog maar dit ene exemplaar, alle andere zijn uitgedeeld. Je kunt dit zolang lenen. Ik zal zien of ik er nog meer kan krijgen.

In de derde plaats zend ik je die ‘Adam’⁴¹, een heel kort stuk, maar ik verzeker je dat een dergelijk werk mij nog niet onder ogen gekomen is, theologisch werk van het grootste belang! Het zou mij spijten als je het niet grondig zou lezen. Ik denk niet, dat de hooggeleerde Erasmus in de voetsporen van zijn veelgeprezen Hieronymus zoiets zou kunnen produceren, gedaan hebben ze het in elk geval nog niet.

De uitleg van de zeven boetepsalmen⁴² heb ik niet hier, die is bij de drukker. Maar ik wil eigenlijk helemaal niet dat je daar zo naar uitziet. Het is niet geschreven voor mensen met een hoge ontwikkeling, maar voor die eenvoudigen waarvan ik er nu eenmaal zoveel meemaak. Het werk is kwetsbaar en zonder bewijsplaatsen uit de Schrift. Bovendien heb ik erg veel woorden moeten gebruiken en toch, dat verbaast mijzelf, is het hier en daar nog niet uitvoerig genoeg gezegd en uitgelegd, zo onwetend zijn de mensen wat deze dingen betreft, ze hebben er geen orgaan voor. Maar zo’n driemaal voorgekauwd gerecht is niets voor jou. Je hebt genoeg aan zo’n geschrift als ik hierboven noemde. Als dat je nog niet genoeg is, laat mij je voor eenmaal dan echt mogen raden, zie de preken van Tauler te krijgen waarover ik al eerder sprak. Je kunt ze je gemakkelijk verschaffen via Christiaan de goudsmid die in theologische zaken zeer thuis is. Dan heb je een boek, waaraan je kunt zien hoezeer de wetenschap van onze tijd, zelfs nog afgezien van de vraag of men zich op Grieks, Latijn of Hebreeuws baseert, niet meer is dan ijzer of leem tegenover deze stevige, vrome wetenschap. Gegroet!

Over Wimpina’s⁴³ boekje over de predestinatie oordeel ik net zo als dr. Karlstadt⁴⁴:

³⁹ Een kort geschrift van Staupitz.

⁴⁰ Ook een werk van Staupitz.

⁴¹ Zo vatte Luther de lange titel samen die hij aan het fragment van de ‘theologia Deutsch’ bij zijn uitgave daarvan meegegeven had: ‘Ein geistlich edles Büchlein vom rechter Unterschied und Verstand, was der alt und neu Mensche sei, was Adam und was Gottes Kind sei, und wie Adam in uns sterben und Christus erstehen soll’. Het verscheen 4 december 1516.

⁴² ‘Die sieben Busspsalmen’, in 1517 verschenen en later nog eens in een door hemzelf verbeterde uitgave. Treffend is zijn onzekerheid nu hij in het Duits gaat publiceren en zijn angst om na zo’n stichtelijk werk niet meer ernstig genomen te worden als theoloog!

⁴³ Konrad Wimpina, conservatief theoloog, rector van de universiteit in Frankfurt a.d. Oder, later tegen Luther.

⁴⁴ Andreas Bodenstein, Karlstadt genoemd naar zijn geboorteplaats, was een collega van Luther in Wittenberg. Aanvankelijk op één lijn met hem, ging hij later eigen wegen als één van de aanhangers van een veel radicaler beweging, die Luther onder het hoofd ‘Schwärmer’, ‘dwepers’ samenvatte.

vergeefse moeite. Over zijn gekunstelde stijl kun je zelf oordelen, die zou hem ook gehinderd hebben als hij gepoogd had een juiste mening weer te geven.

EEN FRAGMENT UIT DE UITLEG VAN DE BOETEPSALMEN:

Psalm 51:13: *Verwerp mij niet van uw aangezicht.*

Dat overkomt allen die niet zichzelf verwerpen voor hun eigen aangezicht en die er niet om bezorgd zijn, dat zij voor Gods aangezicht verworpen worden. Recht overeind staan ze voor Gods aangezicht, ze verheffen zichzelf. Daarom worden ze vernederd en verworpen, want ze denken dat ze rein zijn, vroom, verlicht en dus onverwerpelijk. Maar die anderen: die voelen en weten dat zij echt verwerpelijk zijn om hun zonde. Daarom kennen zij vrees en deemoed en bidden om datgene wat die anderen met hun heiligheid menen gewonnen te hebben.

Psalm 51:14: *Maak mij vast met een vrije, willige Geest.*

Dat wil zeggen: met de Heilige Geest Die vrijwillige mensen scheidt die niet uit vrees voor pijn of een oneigenlijke liefde God dienen. Want allen die uit vrees dienen zijn alleen maar bestendig en vast zolang de vrees duurt. Ze staan onder dwang en dienen God met tegenzin en zonder angst voor de hel zouden ze Hem helemaal niet dienen. Maar ook zij zijn niet bestendig die Hem slechts uit liefde tot loon of voordeel dienen, want het is uit, zodra het voordeel weg is.

Geen van allen hebben ze vreugde in het heil van God, ze hebben geen rein hart, geen ware geest, maar houden meer van zichzelf dan van God. Zij die Hem dienen, van harte en gewillig, die staan vast in zijn dienst, welke kant het ook opgaat en of het nu zoet is of zuur. Ze zijn door een geadelde, vrijwillige en ongedwongen wil vast en bestendig gemaakt voor God. Want het woordje ‘vorstelijke geest’ dat hier staat betekent in het Hebreeuws ook een vrijwillige, goedgunstige, ongedwongen geest die geen aansporing nodig heeft.

Wat met geweld moet worden vastgehouden is niet blijvend; wat van harte vastgehouden wordt, dat blijft bestendig.

Er was een gegronde reden voor de vreugde die zo duidelijk uit de nu volgende brief spreekt. Luthers collega Karlstadt, die tot voor kort nog geheel in het oude spoor liep, was door de lectuur van Augustinus tot andere inzichten gekomen.

Hij publiceerde een reeks stellingen die aan duidelijkheid niets te wensen overlieten, hij liet Luther een afschrift brengen. Zijn vriend Lang begreep natuurlijk heel goed waar Luther op doelt, als hij constateert dat de oude theologie (‘Aristoteles’) het moet afleggen tegen de nieuwe die zich weer op Augustinus baseert.

*Brief aan Johannes Lang***18 mei 1517**

Beste Johannes,

Ik heb geen enkele andere reden je te schrijven, dan dat ik deze pater niet zonder brief en groet naar je toe wil zenden. Ik ben erg gerustgesteld nu broeder Johannes Guman Goddank behouden thuisgekomen is.

Onze theologie en St. Augustinus gaan vooruit, ze heersen aan onze universiteit, dat is Gods werk. Aristoteles gaat achteruit en zijn totale ondergang lijkt niet ver meer. Van de Sententiëncolleges wil men weinig meer weten en niemand kan op hoorders rekenen als hij niet de theologie van de bijbel, van St. Augustinus of een andere echte kerkleraar aan het woord laat.

Gegroet en bid voor mij.

Zondag Vocem Iucunditatis⁴⁵ 1517

Br. Martinus Luther

ONDERWEG

Vermoedelijk vertrok Luther op 9 april naar Heidelberg. Na een week reizen kwam hij in Coburg aan, een reis van zeker 250 km, bovendien via de hoge heuvels van het Thüringerwoud. Onderweg ontmoette hij de om zijn zuinigheid bekend staande rentmeester van de keurvorst, Pfeffinger (zie de brief van 6 november 1517) en liet hem het ontbijt betalen voor hemzelf en zijn twee metgezellen. Het lopen viel hem erg tegen, hij betreurt het achteraf zeer te voet gegaan te zijn, 'maar deze zonde heeft, omdat ik er veel berouw van heb en er rijkelijk voor moet boeten, geen aflat nodig'. Hij werd bijna nooit herkend, eigenlijk alleen door een pastoor in Weissenfels die in Wittenberg was gepromoveerd en hem nu erg hartelijk ontving.

Deze gegevens zijn te vinden in een brief aan Spalatinus uit Coburg, op 19 april schreef hij weer, nu uit Würzburg.

*Brief aan Spalatinus***19 april 1518**

Beste Spalatinus,

Eindelijk zijn wij op zondag Misericordias in Würzburg aangekomen en nog dezelfde avond hebben wij de brief van de keurvorst overhandigd. Sigismund von Thüngen⁴⁶ hebben wij niet ontmoet, hij was weg en men zei dat hij pas over twee of drie dagen terug zou komen. De bisschop riep mij na ontvangst van de brief bij zich en wij hadden een gesprek onder vier ogen. Hij wilde mij op zijn kosten een bode meegeven naar Heidelberg, maar ik heb hier verschillende mensen van mijn orde gevonden, vooral de prior van Erfurt, Johannes Lang, en daarom heb ik de bisschop bedankt en hem gezegd dat dat niet nodig was. Ik wil namelijk met de broeders meerijden, ik ben te moe van het reizen te voet.

Wel heb ik hem om een geleidebrief gevraagd en die heb ik zojuist in ontvangst genomen. Ik rijd dus per wagen verder. De brief voor von Thüngen laat ik achter bij

⁴⁵ Zondag Rogate, vijf weken na Pasen.

⁴⁶ Sigismund von Thüngen was hofmeester van de bisschop. De bisschop zelf, Lorenz von Bibra, schreef aan keurvorst Frederik van Saksen kort voor zijn dood in, 1519, dat hij 'deze vrome man, dr. Martinus Luther, niet moest laten gaan, want hem geschiedt onrecht'. Het meegeven van bodes was een veiligheidsmaatregel, daarom ook had de keurvorst voor de bode Urbanus gezorgd tot Würzburg.

de kapelaan van de bisschop.

Iets extra's voor onze begeleider zou ik zeer op zijn plaats vinden, want hij kon door mij maar langzaam opschieten. Ik zou er zelf met Hirschfeld over praten als ik in Wittenberg was. Jij kunt het ook overbrengen, de trouw en eerlijkheid van Urbanus is het wel waard. Ik ben arm zoals dat nu eenmaal hoort en kon hem maar weinig geven. De Franken hopen op een goed wijnjaar, dat maken ze op uit het mooie voorjaar.

Gegroet, uit ons klooster in Würzburg, maandag na Misericordias

Br. Martinus Luther, Augustijn

Brief aan Johannes Lang

4 september 1517

Beste Johannes,

Ik heb door mag. Otto (Beckmann)⁴⁷ mijn stellingen⁴⁸ en de uitleg van de Tien Geboden voor je laten meenemen. Ik had geen tijd er een brief bij te doen, want ik hoorde pas heel kort tevoren dat hij ging. Maar ik wacht met spanning en angst en beven af hoe je reageert op die paradoxen. Ik ben bang dat wat ik niet anders meer kan zien dan als rechtgelovig, jou toch (nog) slechtgelovig lijkt.

Laat me niet langer in onzekerheid en verder: zou je aan de eerwaarde paters van de theologische faculteit en eventueel ook aan anderen, dat laat ik graag aan je over, willen overbrengen, dat ik zeker bereid ben om erover te komen disputeren, publiekelijk, in collegezaal of klooster. Ze moeten niet denken dat ik maar wat in een hoekje zit te brommen, als je onze universiteit tenminste inderdaad nog zo noemen mag.

De uitleg van de Tien Geboden⁴⁹ zend ik je in beide talen om er zo vaak als je wilt over te kunnen preken. Daarvoor heb ik ze tenslotte geschreven en ik heb echt het vertrouwen dat deze uitleg in overeenstemming met het Evangelie is.

Ik denk dat je weet, dat dr. magister Johannes (Walter Corvinus), praeceptor aan het Antoniusklooster overleden is. Mag. Johannes Hess zal je daarover genoeg verteld hebben. Wat hebben jullie broeder Nicolaas uit Antwerpen afgezet, we zullen jullie laten vervolgen voor oplichting! Jullie mogen niet zoveel als wij!⁵⁰

Gegroet uit Wittenberg,

4 september 1517,
Br. Martinus Luther

'PARADOXEN'

Er spreekt uit deze brief duidelijk een flinke ongerustheid. Om iets te begrijpen van de spanning

⁴⁷ Eén van de professoren van de theologische faculteit van Wittenberg.

⁴⁸ Stellingen zijn nu een aanhangsel bij een promotie. In die tijd maakte de promotor stellingen waarover door de promovendi gediscuteerd moest worden. Zulke stellingen mochten best wat uitdagend zijn, al bleven ze meestal binnen de perken. Luther schreef voor de promotie van Franz Günther de 'Thesen tegen de scholastische theologie', die in feite veel drastischer waren dan de latere thesen tegen de aflat (de '95 stellingen') van 31 oktober 1517. Die waren bedoeld voor een professorendiscussie, maar daar konden promotiethesen in tweede instantie ook voor dienen.

⁴⁹ Luther had zelf over de Tien Geboden gepreekt, hij zendt zijn eigen manuscript of een afschrift daarvan naar zijn vrienden in Erfurt. Pas in 1518 werd het gedrukt.

⁵⁰ Vermoedelijk spot Luther hier een beetje met de oude concurrentiestrijd tussen Erfurt en Wittenberg. De inschrijvingskosten zullen elkaar niet veel ontlopen hebben. Interessanter is, dat hier sprake is van een Antwerpse broeder. Geen wonder, dat het Antwerpse Augustijnenklooster al zo vroeg de broedplaats van reformatische gezindheid was.

waarmee hij uitziet naar een reactie van zijn vriend op de eerder gezonden stellingen moeten wij een paar van die stellingen zien. Bovendien krijgen wij zo enig inzicht in het academisch bedrijf van toen en de wijze van disputeren.

Het is een heel systeem, haast van een algebraïsche logica: als $a=b$, en $b=c$, dan is $a=c$, maar als b verschilt van c , dan is er dus ook verschil tussen a en c . Iets van een dergelijke redeneertrant is te zien in stelling 85-87. Het is een vermoeiende manier van theologiseren, maar laat, indien helder gehanteerd, weinig ruimte voor vaagheid. Mooi en warm is het niet, soms best spannend, maar het blijft kil aandoen, al kan er zoals hier een heet vuur onder branden.

Wat er bij Luther voor vuur onder schuilt is juist in zijn brieven te zien, daar waar hij pastoraal bezig is vanuit deze gedachten die hier zo hoekig worden neergezet. Ook in zijn psalmenuitleg is het te zien en in zijn exegetische colleges komt het soms ineens aan de oppervlakte.

Nu eerst de 'paradoxen', zoals hij ze zelf noemt, 'tegenmeningen', scherp afgebakend tegen veel traditionele leeropvattingen en dat staat er dan ook telkens duidelijk bij: 'tegen Gabriël (Biel)', 'tegen Aristoteles', etc. Hij is toch wel bang, dat hij in de ogen van zijn vriend te ver is gegaan en maakt er een woordspel van: 'die paradoxen vind ik orthodox, maar jij misschien wel kakodox = slechte leer!' Het is net alsof hijzelf ook wat schrikt van de consequenties van wat hij allang verwerkt had tot diep in zijn geloofsleven en in heel zijn denken, en wat hij had gevonden in zijn studie van de Schrift en o.a. met hulp van Augustinus. Het gaat steeds weer om die ene hoofdvraag: hoe komen wij tot echte gehoorzaamheid, tot echt door God bedoeld discipelschap, tot gerechtigheid die die naam echt verdient?

Luther had er graag ook interfacultair over gediscussieerd, maar men durfde het niet of wilde er niet aan, dat had Karlstad ook al gemerkt. Dat lukte pas naar aanleiding van een bijzaak, de aflaten, en ook toen pas na omwegen. Maar dat is een ander verhaal. Nu gaat het om de 'weerbarstigheden' die bij de promotie van Franz Günther ter sprake kwamen. Van de 97 geven wij er 16 weer, vertaald uit onvertaalbaar Latijn.

17. De mens kan van nature niet willen, dat God God is, hij wil uit zichzelf niet, dat de Heer zijn God is, maar dat hijzelf god is.
18. Uit eigen natuurlijke kracht God liefhebben is een fictief doel, een spookbeeld najagen.
40. Men wordt niet rechtvaardig door rechtvaardige dingen te doen, maar wie rechtvaardig gemaakt is doet rechtvaardige dingen. Tegen de filosofen.
41. Bijna de hele Ethica van Aristoteles is zeer slecht en tegen de genade. Tegen de scholastici.
43. Het is een dwaling als men zegt: zonder Aristoteles wordt men geen theoloog.
44. Integendeel: men wordt geen theoloog, tenzij dan zonder Aristoteles.
50. In het kort gezegd: de gehele Aristoteles verhoudt zich tot de theologie als de duisternis tot het licht.
71. Wet en wil staan zonder de genade onverzoenlijk tegenover elkaar.
72. Wat de wet wil, wil de wil niet, tenzij zij door angst of liefde gedreven doet alsof.
74. De wet maakt de zonde nog groter, omdat zij de wil van de mens verbittert en in tweestrijd met zichzelf brengt.
75. De genade echter maakt dat de rechtvaardigheid groot wordt door Jezus Christus, Die bewerkt, dat wij vreugde scheppen in de wet.
85. De wil van een mens is zo gericht, dat men liever als het zou kunnen geen enkele wet zou willen gehoorzamen en vrij zou willen zijn.
86. De wil van een mens haat het de wet opgelegd te krijgen; wie het wel wil doet het uit eigenbelang (dus om er iets voor terug te krijgen).
87. Maar de wet is goed, dus kán de wil die zich daar vijandig tegenover opstelt niet goed zijn.
88. Daaruit blijkt duidelijk, dat alle natuurlijke wil van zich uit verkeerd en slecht is.
89. Er moet dus een bemiddelende genade komen die de wet en de menselijke wil met elkaar verzoent.

AFLAAT

Wat er in Luthers dagen van de aflaat geworden was, lag heel ver af van wat er in het begin mee bedoeld was, en dat eigenlijke begin lag heel ver terug in de geschiedenis.

De aflaat is in wezen een verlengstuk van de absolutie, de vrijspraak, de aanzegging van de vergeving waartoe de kerk (pas later uitsluitend bij monde van de priester) zich gerechtigd wist krachtens Matth. 16: 19 ('wat gij op aarde ontbinden zult, zal ontbonden zijn in de hemelen') als eerbiedig beheerder van Gods barmhartigheid.

Bij heel zware zonden, die iemand buiten de kerkgemeenschap plaatsten, legde men aanvankelijk na de absolutie zware en zeer duidelijke boetedoeningen op. Zo toonde men dat het berouw meer was dan een zaak van de mond en zo werd ook aan iedereen duidelijk, dat men na die boetedoening de zondaar weer had te accepteren als voorheen. Het kon daarbij ook gaan om iemand die het Evangelie verraden had uit angst voor het martelaarschap; zo werd de gebroken gemeenschap dan weer zichtbaar hersteld.

Later werden die uiterlijke boetedoeningen verzacht tot minder drastische zaken, penitenties zoals bijv. bepaalde vasten of gebeden en aalmoezen.

De leer van het vagevuur compliceerde de zaak: wie hier nog niet genoeg boete gedaan had moest het 'afmaken' en afboeten in het vagevuur, een tussentoestand tussen dit bestaan en het eeuwig heil, een soort loutering. Daaruit ontstond een grote onzekerheid, zo'n reële onzekerheid voor de middeleeuwer, dat men er heel wat voor over had om die kwijt te raken.

De verzakelijking van de aflaat begon met de kruistochten. De kerk sprak de kruisvaarders vrij van alle tijdelijke straffen en van het vagevuur. Dat was ook daarom nieuw, omdat tot dan de bisschoppen deze zaken in handen hadden, vanuit het besef dat zij pastoraal verantwoordelijk waren voor wat in hun diocees gebeurde. Toen het ook mogelijk werd om aflaat te verwerven door een flinke financiële bijdrage aan een 'vrome' veldtocht, was het hek van de dam. Naast de aflaten die er te verwerven waren door grote inspanningen als pelgrimages en kleinere als het vereren van relikwieën kwamen er nu ook koopbare aflaten; men reikte verzegelde koopbewijzen uit als een soort polissen. Er kwam bovendien nog een element van piëteit bij, omdat men ook voor overledenen aflaten kon krijgen.

Zo werd de vooral door de gedachte van het vagevuur binnengeslopen onzekerheid steeds meer uitgebuit, vooral door kerkleiders die niets van theologie wisten zoals aartsbisschop Albrecht die een Hohenzollerntelg was en nooit een letter theologie gestudeerd had, en de net paus geworden Leo X, een Medici uit Florence die nog niet eens priester, laat staan bisschop, was toen hij werd gekozen, maar wiens hart uitging naar de toen zo geweldig opbloeiende muziek, beeldende kunst en architectuur. De theologie van de aflaat was en bleef een wankel geheel, dat wisten de theologen, ook al behielp men zich met de leer van de schat van de verdiensten van Christus die de kerk te beheren had. Dat was ook in oorsprong een gave gedachte: Christus laat ons delen in zijn erfenis, Hij maakt ons rijk met Zijn rijkdom, wij leven in gemeenschap van goederen met Hem.

Ook dit verzakelijkte: de kerk beheerde deze schat op aarde namens Hem en deelde ervan uit op haar voorwaarden. De grote collecte voor de bouw van de St. Pieter was één van die voorwaarden.

In dat stadium, heel ver van de oorsprong van alles waarvoor het begrip boete ooit gestaan had (en toen in brede kringen nog stond, ook daarom vonden Luthers stellingen zo'n weerklank) bevond zich deze zaak, toen Tetzl, een oppervlakkige maar welbespraakte prediker, met een hele stoet van helpers en een employé van het bankiershuis Fugger, Saksen naderde. Hij mocht niet in dat deel van Saksen komen waar keurvorst Frederik heerste. Dit is een opmerkelijk feit, dat overigens maar ten dele samenhang met het omstreden karakter van een dergelijke aflaatpraktijk, want er heerste ook heel wat irritatie over de mate waarin het pauselijk hof de noordelijke landen financieel-kerkelijk koloniseerde. Bovendien was in welingelichte kringen heel goed bekend waarom die man van Fugger meereisde: aartsbisschop Albrecht had moeten betalen voor de dispensatie die hem werd verleend toen hij zijn tweede aartsbisdom verwierf. De helft van de opbrengst was bestemd voor rente en aflossing van de lening die hij daarvoor gesloten had.

Tetzl trok zich van het verbod weinig aan, hij ging dicht bij Wittenberg zitten en de mensen kwamen toch wel, tot woede van de keurvorst die gezorgd had dat de hofkerk vol met relikwieën was, zodat ook daar veel aflaat te halen was, en tot wanhoop van Luther die in de biechtstoel merkte wat een funeste invloed dit gedoe op de mensen had.

Het gerucht ging dat de keurvorst wist van Luthers plan om deze zaak ter discussie te stellen. Hij kon op die manier zijn 'buurman' een hak zetten. Luther ontkende dat meteen: niemand wist ervan behalve de drukker en zo is het ook ongetwijfeld gegaan. Wie de inhoud van de stellingen een beetje kent zal weten, dat de keurvorst er ook niet zo blij mee hoefde te zijn. De stellingen waren bedoeld als academische disputatiestellingen; dat zegt Luther herhaaldelijk ook in de brieven, zowel tegenover tegenstanders als tegenover vrienden. 'Academisch' betekent in dit geval zeker niet 'theoretisch' maar wel 'vrij disputeerbaar'. Luther wilde de geringe ruimte benutten die de kerkelijke leertucht liet bij een

thematiek die nog niet in alle opzichten vastgelegd was. Hij was er verontwaardigd over toen die ruimte toch veel minder bleek dat hij verwacht had. Achteraf is het duidelijk dat er ook al veel meer stelligheid in zat dan Luther zelf er oorspronkelijk eigenlijk in had willen leggen. Toen hij eenmaal begon te schrijven kon hij niet anders dan zó schrijven.

Luther sloeg de stellingen aan op de deur van de slotkerk, waar veel aankondigingen van het universitaire bedrijf werden bekendgemaakt. Hij deed het aan de vooravond van Allerheiligen, bovendien de herdenkingsdag van de inwijding van die kerk vol relikwieën. Niet bepaald een onschuldige datum! Men heeft in de laatste tijd geopperd dat het verhaal van dat aanslaan een legende is. Dat is niet waarschijnlijk, maar al die romantiek er omheen kunnen we gevoeglijk vergeten.

De stellingen zijn nauwelijks scherper dan de brief die Luther aan de keurvorst en dubbele aartsbisschop Albrecht schreef. De vorm van de brief is geheel in de toen voorgeschreven onderdanige stijl, hoewel we weten dat Luther het heel ernstig meent wanneer hij spreekt van zijn eigen geringheid. Dat is sterk beïnvloed door zijn lectuur van Tauler, Theologia Deutsch en zijn interpretatie van Paulus' brieven. De inhoud en toon van de brief verbazen des te meer. Het is helemaal geen nederige brief! Heeft die brief keurvorst Albrecht niet razend gemaakt? De toon waarschijnlijk niet. Luther haalt wel stevig uit maar dat kon zijn eigen biechtvader bijwijlen ook, om van de hofnar, zo vaak het geweten van vorsten, maar niet te spreken. Het heeft hem mogelijk ook niet helemaal onverschillig gelaten. Maar wat moest hij, stikkend in de schulden? Daarom probeerde hij wel onmiddellijk een stokje te steken voor wat die monnik nog meer zou kunnen produceren.

Wie was aartsbisschop Albrecht van Mainz en Magdeburg, keurvorst van Brandenburg? Een Hohenzollernprins, verder valt er hier niet veel te vertellen; alleen moeten wij deze brief toch niet lezen zonder één merkwaardig ding te weten: acht jaar later, hij Luthers huwelijk, stuurt hij twintig guldens, een vorstelijk geschenk.

Wie was Tetzl? Een pion in dit hele schaakspel net als al die aflaatpredikers. Toen Luther en Karlstadt door Leipzig liepen, lag hij daar ziek, de pest had hem getroffen. Voordat hij stierf, schreef Luther hem een briefje, begaan met het feit dat zovelen hem alle schuld voor de uiteindelijke brand op de hals geschoven hadden. Daarin zei hij onder meer: ach goede vriend, trek je er maar niet teveel van aan, dat kind had een heel andere vader!

Aan Aartsbisschop Albrecht
31 oktober 1517

Aan de zereerwaarde Vader in Christus, zijne eminentie Albertus, aartsbisschop van Magdeburg en Mainz, keurvorst van Brandenburg etc., mijn heer en herder in Christus.

Houd mij, zereerwaarde vader in Christus, hooggeachte vorst, ten goede, dat ik mij als de minste van de mensen verstout mij tot U te richten. Jezus onze Heere is mijn Getuige, dat ik het lang uitgesteld heb, want wie ben ik om zoiets te doen. Als ik er dan nu toch de vrijheid toe neem, dan geschiedt dat in de gehoorzaamheid die ik weet U verschuldigd te zijn. Daarom graag uw clementie ten aanzien van het verzoek dat ik U wil voorleggen.

Er gaan in het land onder uw naam pauselijke aflaten rond voor de bouw van de St. Pieter. Ik wil niet klagen over de exclamaties van de aflaatpredikers die ik niet gehoord heb, maar ik betreur het zeer, dat het volk er valse conclusies uit trekt en dat die door die predikers juist aangemoedigd en versterkt worden. Die ongelukkigen denken nu, dat ze zeker zijn van het heil als ze de aflaatbrieven maar gekocht hebben en ook, dat zielen terstond uit het vagevuur ontsnappen zodra ze hun bijdrage in de geldkist geworpen hebben. Deze aflaatgenade zou verder zo krachtig zijn, dat geen zonde te groot is om erdoor vergeven te worden, ze zeggen zelfs: al had iemand de Moeder Gods verkracht! Door deze aflaten zou de mens vrij zijn van alle straf en schuld. O lieve God, zo worden zielen onder uw zorg, goede Vader, opgevoed, tot de dood. En zo wordt de verantwoordelijkheid die U zult moeten afleggen over al deze dingen steeds zwaarder. Daarom kon ik er ook niet langer over zwijgen, want geen mens wordt door enig geschenk van zijn bisschop zeker van zijn heil, hij wordt dat

zelfs niet door de ‘ingegoten’ genade Gods⁵¹, nee: de apostel beveelt ons om altijd met vrees en beven ons heil te bewerken⁵². Zelfs de rechtvaardige zal ternauwernood behouden worden⁵³, zo smal is de weg die ten leven leidt dat de Heere door de profeten Amos en Zacharja hen die behouden worden vergelijkt met stukken hout die uit een brand gered zijn⁵⁴. Overal verkondigt de Heere dat het behoud geen gemakkelijke zaak is. Hoe kunnen ze dan het volk een valse zekerheid zonder vrees en beven voorspiegelen met valse aflaatverhalen en beloften, terwijl toch de aflaat de mensen in het geheel niets helpt ten aanzien van heil of heiliging, maar alleen de uiterlijke straf die ooit volgens canoniek recht placht te worden opgelegd wegneemt? Werken uit geloof en liefde zijn oneindig beter dan aflaten, maar daarover preken ze niet met zoveel bombast en ijver. Integendeel, ze zwijgen erover om des te meer over de aflaten te kunnen zeggen, hoewel het eerste en enige ambt van alle bisschoppen toch daarop gericht moet zijn, dat het volk het evangelie en de liefde van Christus leert kennen.

Nergens gebiedt Christus de prediking van de aflaten, maar Hij gebiedt met alle kracht de prediking van het Evangelie. Wat een verschrikkelijk gevaar, wanneer een bisschop zulk aflaatrumoer voor zijn volk toelaat, terwijl het Evangelie zwijgt en wanneer hij dáár meer aandacht aan besteedt dan aan het Evangelie. Zegt Christus niet over hen: ‘ze ziften de mug uit, maar slikken de kameel door’?⁵⁵

Daar komt nog bij, eerwaarde vader in de Heer, dat in die onder uw naam uitgegeven instructie van de aflaatcommissarissen gezegd wordt (ongetwijfeld zonder uw voorkennis en toestemming) dat ‘dit onschatbare geschenk van God waardoor de mens verzoend wordt met God en alle straffen van het vagevuur uitgedelgd worden’ één van de voornaamste genaden is. Ook: dat er geen berouw nodig is voor hen die aflaten of biechtprivileges verwerven.

Wat kan ik anders doen, eerwaarde bisschop en hooggeachte keurvorst, dan dat ik U omwille van onze Heere Jezus Christus smEEK in vaderlijke zorg acht te slaan op mijn verzoek en die bewuste instructie in te trekken en hun een andere vorm van prediking op te dragen. Anders zou het kunnen zijn, dat er tenslotte iemand opstaat die hen en die instructie zo vernietigend bestrijdt, dat het tot grote schade van Uwe hoogheid leidt. Ik zou dat verafschuwen, maar het lijkt mij onafwendbaar, tenzij er met spoed wordt ingegrepen.

Ik hoop in alle bescheidenheid, dat U zich wilt verwaardigen deze dienst van mij te aanvaarden als een uitvloeisel van mijn plicht tegenover U en ik beroep mij op uw clementie als antwoord op dit blijk van trouwe dienstbaarheid. Ik ben immers ook een schaap uit uw kudde. De Heere behoede U, vader, in eeuwigheid, amen.

Uit Wittenberg 1517,
vigilie van Allerheiligen

Als het U goeDDunkt, kunt U van bijgaande stellingen kennis nemen. U ziet dan ook hoe onzeker de opvattingen over de aflaten nog zijn, ook al doen de predikers het voorkomen, alsof het de denkbaarst zekere zaken zijn.

⁵¹ Genade die niet meer als relatie tussen God en mens gezien wordt, maar als een weliswaar geschonken, maar toch in feite zelfstandige kracht fungeert, basis van goede werken.

⁵² Fil. 2: 12.

⁵³ 1 Petrus 4: 18.

⁵⁴ Amos 4: 11, Zach. 3: 2.

⁵⁵ Matth. 23: 34.

DE '95 STELLINGEN'

Wij hebben eerder stellingen gezien die, hoe kritisch ook, toch vooral formeel niet buiten het toen gebruikelijke stramien vallen. Dat kan van de stellingen over de aflaat niet gezegd worden. Ze waren ook niet voor een promotie, een examen bestemd, maar voor een dispuut over een pijnlijke zaak waarover niet alleen bij Luther verontwaardiging heerste en waarover nog geen afgerond leeroordeel bestond. Toch had Luther deze zaak in het stuk zo principieel aangepakt, dat het in feite over veel meer ging dan over de aflaat alleen.

Wel wilde hij het een echt academisch dispuut laten blijven, maar veel uit het stuk bleek ook in vertaling door een breed publiek uitstekend verstaan te worden, tot Luthers verrassing.

Hij was er aanvankelijk ook helemaal niet blij mee; voor een breed publiek wilde hij anders schrijven. Hij haastte zich dan ook, aan de stellingen nadere overwegingen, Resolutions, en later een eenvoudiger tekst in het Duits toe te voegen.

De 95 stellingen zijn erg bekend geworden. Het is de moeite waard ze eens helemaal door te lezen. Er staan zeker dingen in die Luther later niet meer zo gezegd zou hebben, maar er zijn ook hele stukken met een blijvende kracht. Iets daarvan geven wij hier alvast weer.

95 STELLINGEN

De 95 thesen die Luther aanhechtte aan de Slotkapel te Wittenberg, waren een reactie op de aflaatverkoop van Johann Tetzel, 1465 -1519. Deze was een Dominicaans prediker, die gesteund werd door de Paus.

De 95 thesen hadden het onderstaand opschrift, volgens *Vitus Lodewijk von Seckendorf*, 1673-1751, in zijn *Uitvoerige en onpartijdige historie der Reformatie door Dr. Martin LUTHER en andere voortreffelijke mannen, sedert den jare 1515 en vervolgens in Duitschland en de aangrenzende rijken door Godts zegen gewrocht; enz.*

Opschrift

Uit echte, waarachtige liefde en bijzondere ijver zonder enige jaging naar ijdele eer, om de waarheid aan het licht te brengen wil de eerwaarde vader dr. Martin Luther, Augustijn te Wittenberg, magister der vrije kunsten en der Heilige Schrift enz. door Gods genade volgende spreuken van den aflaat afhandelen, daarover disputeren, verdedigen en staande houden tegen Br. Jan Texel, Dominikaan.

Verzoekt derhalve degene die hem mondeling daaromtrent kunnen spreken, zulks bij geschrift te doen, enz. **In de Naam van onze Heere Jezus Christus. Amen.**

1. Toen onze Heere en Meester Jezus Christus zei: 'Doet boete'⁵⁶ enz., wilde Hij dat het hele leven van Zijn gelovigen een voortdurende boete zou zijn.

2. Dit woord mag niet verstaan worden als betrekking hebbend op het sacrament van de boete dat bestaat uit biecht en genoegdoening en bediend wordt door het priesterlijk ambt.

3. Het heeft ook niet alleen betrekking op de innerlijke boete, ja de innerlijke boete is niets, als deze niet uiterlijk op allerlei wijze de versterving van het vlees bewerkt.

⁵⁶ Het Griekse woord kan betekenen *zich bekeren, berouw hebben* en *boetedoen*, Matth. 4: 17.

4. Daarom blijft de goddelijke straf, zolang de mens afkeer heeft van zichzelf - en dat is de echte innerlijke boete - bestaan tot aan de overgang uit dit tot het eeuwige leven.

5. De paus wil en kan geen andere straf kwijtschelden dan die hij heeft opgelegd naar eigen goeddunken of volgens kerkelijke wetten.

6. De paus kan geen enkele schuld anders vergeven dan door te verklaren en te bekrachtigen, dat ze door God vergeven is; hij kan echter wel de schuld vergeven in die gevallen waarover hem dat recht toekomt. Bij minachting van dat recht zou die schuld blijven bestaan.

7. God vergeeft niemand de schuld zonder hem te brengen tot deemoedige gehoorzaamheid aan de priester als Zijn plaatsvervanger.

8. De kerkelijke regels over de boete zijn alleen bestemd voor de levenden en volgens diezelfde regels mag aan stervenden niets worden opgelegd.

9. Daarom bewijst de Heilige Geest ons door de paus een weldaad, waar deze in zijn decreten overal uitzonderingen maakt in geval van dood of uiterste nood.

10. De priesters, die voor stervenden kerkelijke boetedoeningen tot in het vagevuur laten gelden, handelen ontwetend en verkeerd.

11. Dit onkruid, dat men kerkelijke straffen laat doorlopen tot in het vagevuur, is zonder twijfel gezaaid toen de bisschoppen sliepen.

12. Vroeger werden 'kerkelijke straffen' (dat is boete en genoegdoening voor begane zonde) niet ná, maar vóór de absolutie opgelegd om daardoor te beproeven of het berouw oprecht was.

13. De stervenden worden door hun dood verlost van dit alles; de stervenden gelden voor het canoniek recht reeds als dood; ze zijn daar rechtens al van bevrijd.

14. Onvolkomen vroomheid of onvolkomen liefde veroorzaken op het sterfbed noodzakelijkerwijs grote angst; en des te groter naarmate die beide geringer zijn.

15. Die angst en schrik zijn op zichzelf - om van andere dingen nog maar te zwijgen - al voldoende om een mens de pijn van het vagevuur te doen gevoelen, ze benaderen de verschrikking der vertwijfeling.

16. Men kan zeggen, dat hel, vagevuur en hemel op dezelfde wijze te onderscheiden zijn als vertwijfelen, bijna vertwijfelen en heilszekerheid.

17. De zielen in het vagevuur zullen vermindering van de verschrikking wel net zo nodig hebben als toename van de liefde.

18. Er zijn geen redelijke en Schriftuurlijke motieven voor de opvatting, dat zij niet meer in staat zijn verdienste te verwerven of in liefde toe te nemen.

19. Evenmin voor de opvatting, dat alle zielen in het vagevuur zeker zijn van hun behoud, ook al zijn wij daar wel heel zeker van.

20. Daarom bedoelt de paus met de woorden 'volkomen kwijtschelding van alle straffen' niet, dat zonder meer alle straffen kwijtgescholden zouden worden, maar alleen die straffen die hij zelf heeft opgelegd.

21. Daarom dwalen die aflaat predikers die zeggen, dat door de aflaten van de paus de mens gered en bevrijd wordt van alle straffen.

22. De paus scheldt dus aan de zielen in het vagevuur geen enkele straf kwijt die zij in dit leven volgens de kerkelijke regels hadden moeten boeten.

23. Als er sprake is van kwijtschelding van alle straffen, dan bestaat dat alleen voor de meest volkomenen, dus voor heel weinigen.

24. Daarom wordt een groot deel van het volk bedrogen, wanneer hun met een groots gebaar zonder onderscheid de vrijspraak van alle straf beloofd wordt.

25. Wat dus geldt voor de paus ten aanzien van het vagevuur in het algemeen, dat geldt evengoed voor elke bisschop en pastoor in hun bisdom of parochie.

26. De paus doet er zeer goed aan de zielen in het vagevuur vergeving te schenken niet krachtens zijn sleutelmacht (die hij daartoe in het geheel niet heeft), maar op grond van de voorbede.

27. Het is puur menselijk gedoe, als men beweert, dat de ziel uit het vagevuur omhoogschiet, zodra de klank van het geld in de kist rinkelt.

28. Eén ding is zeker: zodra het geld in de kist klinkt kunnen gewinzucht en hebzucht toenemen, maar de voorbede van de Kerk pleit op het welbehagen Gods alleen.

29. Wie weet eigenlijk, of alle zielen in het vagevuur wel verlost willen worden; denk maar aan wat verteld wordt over Sint Severinus en Sint Paschalis.

30. Niemand is zeker van de oprechtheid van zijn berouw, dus kan hij nog veel minder zeker zijn van de volledige vergeving.

31. Even zeldzaam als iemand met waarachtig berouw is iemand die waarlijk aflaat ontvangt, dus zeer zeldzaam.

32. Wie denken door aflaatbrieven zeker te zijn van hun behoud zullen met hun leraars onder het eeuwig oordeel vallen.

33. Men kan zich niet genoeg hoeden voor hen die de aflaat van de paus een onschatbare gave Gods noemen waardoor de mens met God verzoend wordt.

34. Immers, de genade van de aflaat heeft alleen maar betrekking op de door mensen bij de biecht opgelegde genoegdoeningen.

35. Niet christelijk prediken zij, die leren, dat zij die zielen uit het vagevuur loskopen of biechtbrieven verwerven geen berouw nodig hebben.
36. Ieder christen die oprecht berouw heeft, heeft een volkomen vergeving van straf en schuld, ook zonder aflaatbrieven.
37. Ieder christen, hetzij dood of levend, heeft deel aan alle goederen van Christus en van de Kerk, ook zonder aflaatbrieven; het wordt alles door God geschonken.
38. Toch moet het aandeel van de paus in de vergeving niet veracht worden, want - zoals boven gezegd (st. 6) - ook dat is een aanzeggen en toezeggen van de goddelijke vergeving.
39. Het is erg moeilijk, ook voor de geleerdste theologen, om voor het volk tegelijk hoog op te geven van een overvloed aan aflaten en aan te sporen tot een waarachtig berouw.
40. Waarachtig berouw verlangt de straf (genoegdoening) en bemint die, maar de overvloed aan aflaten maakt onverschillig en doet die (straffen) haten, geeft daar althans gelegenheid toe.
41. Men moet voorzichtig zijn met het verkondigen van de pauselijke aflaten, opdat bij het volk niet de verkeerde mening post vat, dat deze de voorkeur verdienen boven andere goede werken der liefde.
42. Men moet de christenen leren, dat het niet in de geest van de paus is, het verwerven van aflaten ook maar bij benadering op één lijn te stellen met een daad van barmhartigheid.
43. Men moet de christenen leren, dat wie aan een arme geeft of aan een behoeftige leent, beter doet dan wie een aflaat koopt.
44. Want door een daad van liefde neemt de liefde toe en wordt de mens beter, maar door de aflaat wordt hij niet beter, hoogstens van wat straffen bevrijd.
45. Men moet de christenen leren, dat wie een arme ziet, die over het hoofd ziet en in plaats daarvan een aflaat koopt, niet de pauselijke aflaat maar wel de toorn Gods over zich heen krijgt.
46. Men moet de christenen leren, dat zij, als zij geen overdadige rijkdom bezitten, verplicht zijn wat voor hun huis nodig is te bewaren en het in geen geval aan aflaten te verspillen.
47. Men moet de christenen leren, dat aflaten kopen iets vrijwilligs is en geen gebod.
48. Men moet de christenen leren, dat de paus bij het schenken van aflaat meer dan geld een gebed voor hem zelf nodig heeft en wenst.
49. Men moet de christenen leren, dat de pauselijke aflaat goed is zolang men daarop niet vertrouwt, maar dat er integendeel niets schadelijker is, als men daardoor de vreze

Gods kwijt raakt.

50. Men moet de christenen leren, dat de paus, als hij wist van de afpersingen der aflaatpredikers, liever zou willen, dat de St. Pieterskerk tot as zou verbranden dan dat die gebouwd moest worden van de huid, het vlees en het gebeente van zijn schapen.

51. Men moet de christenen leren, dat de paus bereid zou zijn - zoals hij dat ook verplicht is - zo nodig de St. Pieterskerk te verkopen om van zijn eigen geld uit te delen aan velen van hen, bij wie de aflaatkramers het geld uit de zak geklopt hebben.

52. Het vertrouwen om door aflaten zalig te worden is waardeloos, al zou de met de verkoop belaste beambte, de aflaatcommissaris, ja ook de paus zelf zijn ziel ervoor in pand willen geven.

53. Wie ten behoeve van de aflaatpreken de verkondiging van het Woord van God in de kerken in de omgeving verbieden, zijn vijanden van Christus en de paus.

54. Aan het Woord van God wordt onrecht gedaan, als men in een preek evenveel of zelfs meer tijd besteedt aan het verkondigen van de aflaat dan aan het Woord van God.

55. Het is zeker de bedoeling van de paus, dat men, als er voor de aflaat - het geringe - één klok geluid wordt, één processie en één dienst gehouden wordt, dat er dan voor de prediking van het Evangelie honderd klokken geluid worden, honderd processies gehouden worden en honderd diensten.

56. De 'schatten' der Kerk waaruit de paus de aflaat uitdeelt, zijn in de gemeente van Christus niet duidelijk genoeg aangegeven of bekend gemaakt.

57. Blijkbaar gaat het hier niet om tijdelijke goederen, want die zouden door velen van de predikers niet zo gemakkelijk met volle handen uitgedeeld worden, die zouden ze eerder inzamelen.

58. Het zijn ook niet de verdiensten van Christus en de heiligen, want die bewerken altijd, zonder toedoen van de paus, de genade voor de innerlijke mens en tegelijkertijd kruis, dood en hel voor de uitwendige mens.

59. St. Laurentius heeft de armen der gemeente de schatten der Kerk genoemd; maar hij heeft daarbij het woord gebruikt naar de geest van zijn tijd.

60. Op goede gronden zeggen wij, dat de sleutelmacht van de Kerk haar ware schat is, haar door de verdienste van Christus geschonken.

61. Want het is duidelijk, dat voor kwijtschelding van straf en vrijspraak in bepaalde gevallen de macht van de paus alleen voldoende is.

62. De ware schat der Kerk echter is het heilig Evangelie van de heerlijkheid en de genade van God.

63. Maar deze schat is natuurlijk zeer gehaat, want daardoor worden de eersten tot laatsten.

64. De schat der aflaten daarentegen is natuurlijk bijzonder geliefd, want daardoor worden de laatsten de eersten.

65. Dus zijn de schatten van het Evangelie de netten waarmee men vroeger de mensen met rijkdom ving.

66. De schatten van de aflaat zijn de netten waarmee men nu de rijkdom van de mensen vangt.

67. De aflaat, die door de predikers als de 'grootste genade' verkondigd wordt, moet inderdaad 'groot' heten, in die zin, dat hij veel opbrengt.

68. Maar de aflaat is werkelijk uiterst gering, vergeleken met de genade van God en het geloofsleven onder het kruis.

69. De bisschoppen en pastoors zijn verplicht de commissarissen van de apostolische aflaat met alle eerbied toe te laten.

70. Maar ze zijn nog meer verplicht met ogen en oren op te letten, dat deze commissarissen niet in plaats van wat de paus heeft opgedragen hun eigen fantasieën prediken.

71. Wie de waarheid van de pauselijke aflaat weerspreekt, die zij vervloekt!

72. Maar wie zich bezorgd maakt over de willekeur en de brutaliteit in de woorden van de aflaatpredikers, die zij gezegend!

73. Zoals de paus terecht met zijn toorn en ban hen straft die ten aanzien van de aflaathandel allerlei bedrog plegen,

74. zo wil hij nog veel meer hen straffen met zijn toorn en de ban, die onder de dekmantel van de aflaat met allerlei handigheden aan de heilige liefde en de waarheid afbreuk doen.

75. Te veronderstellen, dat de aflaat van de paus zo krachtig werkt, dat hij een mens zou kunnen vrijspreken van de zonde, zelfs als hij (om iets onmogelijks te noemen) de moeder Gods verkracht had, is krankzinnig.

76. Wij stellen daarentegen, dat de pauselijke aflaat niet de schuld kan wegnemen van ook maar de geringste vergefelijke zonde.

77. Wie zegt, dat St. Petrus, als hij nu paus was, geen groter genade zou kunnen uitdelen, spreekt lastering tegen St. Petrus en de paus.

78. Daartegenover stellen wij, dat deze, ja iedere paus, over groter genaden (dan de aflaat) beschikt namelijk over het Evangelie, de geestelijke krachten, de gave om gezond te maken enz. waarvan sprake is in 1 Corinthe 12.

79. Als men zegt, dat het kruis, opgericht (in de kerken), gesierd met het pauselijk

wapen, evenveel macht heeft als het kruis van Christus, dan is dat een godslastering.

80. Bisschoppen, priesters en theologen die dulden, dat men het volk dergelijke dingen predikt, zullen daarvan rekenschap moeten afleggen.

81. Een dergelijke onbeschaamde aflaatprediking maakt het ook geleerden moeilijk om de eer en de waardigheid van de paus in bescherming te nemen tegen laster en zeker ook tegen de scherpe vragen van leken.

82. Bijvoorbeeld: waarom ruimt de paus het vagevuur niet leeg vanwege zijn allerheiligste liefde en vanwege de grote nood der zielen - dat zou toch voor hem de meest voor de hand liggende reden moeten zijn -? Nu verlost hij immers oneindig veel zielen terwille van dat ellendige geld voor de bouw van de basiliek - een geringe reden.

83. Of: waarom blijven de dodenmissen en de jaarlijkse gedachtenisvieringen voor de overledenen dan nog bestaan en waarom geeft hij de jaargelden die daarvoor gesticht werden niet terug of staat hij hun teruggave niet toe, het is toch zeker onjuist om voor de al (door de aflaat! vert.) verlost nog te bidden?

84. Of: wat is dat voor een nieuwe vroomheid van God en van de paus, dat zij aan een goddeloze of bijvoorbeeld een vijand toestaan voor geld een godvrezende en door God beminde ziel te verlossen in plaats van dat zij die uit liefde om niet verlossen, vanwege de grote nood van een godvrezende en beminde ziel?

85. Of: waarom worden de oude boetevoorschriften, die toch allang feitelijk en praktisch zijn afgeschaft en als dode letter beschouwd moeten worden, nog met geld afgekocht in verband met de aflaat, alsof zij nog van kracht en springlevend waren?

86. Of: waarom bouwt de paus nu niet liever de St. Pieterskerk van zijn eigen geld in plaats van dat van de arme christenen, terwijl toch zijn vermogen groter is dan dat van de rijkste Crassus?⁵⁷

87. Of: wat kan de paus nog kwijtschelden of schenken aan hen die door volkomen berouw reeds aanspraak hebben op volkomen vergeving en op het verkrijgen van alle geestelijke goederen?

88. Of: wat zou voor de Kerk beter zijn, dan wanneer de paus, wat hij nu slechts eenmaal doet, dagelijks honderdmaal aan elke gelovige als kwijtschelding zou uitdelen?

89. Daar het de paus toch bij de aflaat meer te doen is om de zaligheid der zielen dan om het geld, waarom heeft hij dan de vroeger verleende brieven over aflaten doen vervallen, terwijl die toch evenveel uitwerking hadden?

90. Als men deze scherpe en ernstige bezwaren van de leken slechts met geweld wil onderdrukken en ze niet tot zwijgen wil brengen door met goede argumenten aan te komen, betekent dit, dat men de Kerk en de paus aan de spot der vijanden prijs geeft

⁵⁷ Marcus Licinius Crassus, ca 115 – 53 voor Chr. jaart. Was een Romeins generaal ten tijde van de Romeins keizer Julius Caesar. Hij wordt beschouwd als de rijkste man in de Romeinse historie.

en de christenen ongelukkig maakt.

91. Als de aflaten naar de geest en de bedoeling van de paus gepredikt werden, dan zouden die bezwaren makkelijk opgevangen kunnen worden, ja dan zouden ze nooit opgekomen zijn.

92. Weg dus met al die profeten, die tot de gemeente van Christus zeggen: 'Vrede, vrede' en er is geen vrede.

93. Moge het echter die profeten welgaan, die tot de gemeente van Christus zeggen: Kruis, kruis en het is geen kruis.

94. Men moet de christenen aansporen om hun Hoofd Christus te trachten na te volgen door straffen, dood en hel heen.

95. En zo meer erop vertrouwen, dat zij door vele verdrukkingen heen de hemel binnengaan, dan door een lichtvaardig vertrouwen op die vrede.

31 oktober 1517

Website van de Evangelisch Lutherse Gemeente Stadskanaal

Zie voor Latijnse tekst, en vertaling in het Duits:

http://www.ekd.de/glauben/95_thesen.html

Brief aan Keurvorst Frederik
6 november 1517

Een week na de 31^e oktober 1517 schreef Luther een brief aan de keurvorst. Met geen woord rept hij over de stellingen. Hij wilde immers niet, dat de vorst erin betrokken zou worden, men mompelde toch al, dat het diens opzet geweest was.

In deze brief treft ons net als in de vorige weer die aan de ene kant formele stijl wat de titulatuur etc. betreft, maar aan de andere kant de vrijmoedige toon die recht op het doel afgaat. Het is de eerste brief in het Duits.

Aan mijn genadige en goede heer hertog Frederik,
 keurvorst van Saksen, in handen.
 Wittenberg, 6 november 1517

Genadigste heer en vorst.

Omdat uwe Kv.g.⁵⁸ mij een jaar geleden een nieuwe toog liet beloven door de Hirschfelder [Bernhard von Hirschfeld] kom ik nu met het verzoek of uwe Kv.g. deze toezegging indachtig zou willen zijn.

Wel verzoek ik U, ik deed dat eerder ook, dat, indien Pfeffinger⁵⁹ het moet regelen, dat hij dat dan metterdaad doet en niet alleen met vriendelijke woorden. Hij kan zeer goed woorden spinnen, maar daar komt geen goede stof uit.

Mij is ook ter ore gekomen, namelijk door de prior van Erfurt⁶⁰ die het weer gehoord had van uw biechtvader, dat uwe Kv.g. vanwege enige schrijvens verstoord bent op dr. Staupitz, onze waardige, goede vader. Toen hij hier was en uwe Kv.g. wilde bezoeken in Torgau, heb ik met hem gesproken en hem gezegd dat ik het zeer onaangenaam zou vinden, wanneer hij uw toorn had opgewekt. Ik heb na veel gesprekken geen enkele andere indruk kunnen krijgen, dan wij op die avond van uwe Kv.g. hadden, namelijk dat uwe Kv.g. hem van harte toegenegen bent en dat de keurvorst van Saksen hem een geliefd vorst is. Hij is U werkelijk zeer toegenegen en zegt: ik kan mij niet voorstellen, dat ik mijn genadige heer ooit vertoornd heb, behalve dan misschien doordat ik hem tezeer was toegedaan!

Daarom verzoek ik U, genadige heer, naar hij mij ook uitdrukkelijk gevraagd heeft, om hem alle goedgunstigheid en trouw te schenken, zoals hij die ook altijd van uwe Kv.g. heeft ondervonden.

Dan, genadige heer, wil ook ik mijn trouw tonen en mijn hofkleed verdienen: ik heb gehoord, dat U na het aflopen van deze belasting⁶¹ een nog hogere wilt opleggen.

Als uwe Kv.g. de bede van een arme bedelaar niet wil verachten dan verzoek ik U, het in Gods naam niet zover te laten komen. Het is mij, en velen die U welgezind zijn met mij, een groot verdriet, dat deze belasting uwe Kv.g. de laatste tijd zoveel van uw goede naam en van uw bemindheid gekost heeft.

God heeft U met een groot verstand begiftigd, misschien ziet u verder in deze dingen dan ik zelf of uw andere onderdanen, maar het kan toch soms zo zijn, dat een groot inzicht door een geringer terecht gewezen wordt, (ook daarom) opdat niemand zich op zichzelf verlaat, maar alleen op God onze Heer.

Moge Hij U gezond en wel voor ons bewaren, en na dit leven uw ziel in zaligheid. Amen.

⁵⁸ 'Keurvorstelijke genade'; ook Luther kort dit af.

⁵⁹ De rentmeester.

⁶⁰ Johannes Lang.

⁶¹ Een accijnsbelasting op drank die erg veel kwaad bloed had gezet.

Uwe Kv.g.'s onderdanige kapelaan⁶²
Dr. Martinus Luther, Wittenberg

OVER DE BRIEF AAN JOH. LANG
VAN 11 NOVEMBER 1517

Een paar dagen later, op 11 november, Luthers doopdag, schreef hij aan zijn goede vriend Lang een brief die over niets anders dan de stellingen gaat. Er blijkt uit, dat Luther behoorlijk nerveus is over de reacties erop in de invloedrijke Erfurter wetenschappelijke kringen. Hij verzekert zijn vriend en tegelijk ook zichzelf al bij voorbaat, dat hij zich van de reacties daar niets zal aantrekken, ze zullen het allemaal wel weer te onbezonnen vinden. Maar tussen de regels door is zijn bezorgdheid toch goed merkbaar. Hij is ook met zichzelf in discussie, hij zal zich vaak afgevraagd hebben of het wel goed was wat hij deed, vandaar dat aan het eind het woord 'aanvechtingen' weer opduikt. Uit alles blijkt wel, dat hij eruit is gekomen en ook dat hij toen al best wist wat hij aangericht had, al overzag hij de gevolgen natuurlijk nog lang niet.

Zijn vriend daar in Erfurt moet heel goed begrepen hebben wat er in hem om was gegaan, hij kende Luther 'langer dan vandaag'. Daarvan getuigen brieven als van 29 oktober 1516, van 8 februari en 1 maart 1517.

*Brief aan Johannes Lang*⁶³

1 november 1517

Heil in Christus! Nog eens zend ik u, mijn zeer eerwaarde vader in Christus, een reeks 'paradoxen'⁶⁴. Als de theologen bij jullie daar er aanstoot aan nemen en net als nu ineens overal gedaan wordt zeggen, dat ik te vrijmoedig en hoogmoedig ben geweest om zo hals over kop met mijn mening voor de dag te komen en anderen te veroordelen, dan antwoord ik bij voorbaat via jou en deze brief: ik zou het bijzonder waarderen, wanneer zij die mij lichtzinnigheid en overhaaste roekeloosheid verwijten zelf in hun doen en laten een rijpe bescheidenheid en bedachtzame ernst zouden ten toon spreiden. Ze zijn er wel erg gauw bij met hun bezwaar tegen die 'ondeugd' van mij!

Ik vraag me toch af, waarom ze nu niet eens met dezelfde ogen naar die Aristoteles van ze kijken kijken, hoe komt het dat ze daarin niet regel voor regel een Momus⁶⁵ in het kwadraat herkennen! Die heiden achten ze hoog, ze lezen en citeren hem, hoewel bij hem juist die 'ondeugd' van een vrijmoedig en scherp oordeel zo'n grote plaats inneemt.

Waarom roep ik als christen zo'n ongenoegen op, terwijl ik niets anders doe dan hij, die hooggeroemde Aristoteles? Of mag een zee van die ondeugd wel bij Aristoteles en een druppel ervan niet bij mij?

⁶² Bij Luthers professorenambt hoorde ook preekdienst in de stadskerk.

⁶³ De adressering van de brieven is meestal uitvoerig en vergelijkbaar met onze titulatuur, vaak iets persoonlijker. In dit geval verdient dat element extra aandacht, omdat Luther er zijn vriendschap met Lang in uitdrukt.

Hij wil echt over hem heen zijn scherpte richten op diens collega's in Erfurt:

'Aan de oprecht vrome Johannes Lang, Licentiaat in de heilige iii theologie, Augustijner Eremiet te Erfurt, mijn zeer beminde in Christus.'

⁶⁴ Vergelijk de brief van 4 september 1517 waarin hij speelt met de woorden 'paradox' en 'kakodox'.

⁶⁵ Momus is een mythologische figuur die moest proberen zelfs aan Aphrodite (Venus!) een gebrek te vinden. Toen dat niet lukte barstte hij letterlijk van ergernis. Luther doelt hier op Aristoteles' kritische geest.

Bovendien: waarom haten en veroordelen die scholastische geleerden zichzelf dan niet, zijn ze veel anders dan critici⁶⁶? Zij mogen wel ieders mening aanvallen, ik mag het niet. Waarom matigen zij zich niet wat in hun oordeel over mij, waarom wachten zij niet wat bescheidener de loop van de dingen af?

Zo zie je toch hoe wij mensen zijn, altijd onrechtvaardig, altijd bezig om haastig de splinters uit het oog van de broeders te verwijderen, en intussen scheppen we behagen in de balk in eigen oog. Alle aandacht voor de ondeugd van een ander, maar we slikken het als het bij ons om een kameel van een ondeugd gaat!

Ik beschouw hen die op die manier kritiek oefenen als duistere geesten, ze zijn het eigenlijk ook. Ik trek me er dus niets van aan of hun iets goed of niet goed lijkt. En wat die brutaliteit of die bescheidenheid in mijn optreden aangaat: of ik nu nog brutaler word of iets bescheidener, de waarheid wint daardoor toch niet aan waarde? Eén ding hoop ik echt: dat jullie niet gaan discussiëren over de gebreken van de schrijver, maar dat jullie begrijpen waar het in mijn uitlatingen en stellingen werkelijk om gaat, zitten daar gebreken in, laat ze me zien!

Iedereen weet toch dat er nu eenmaal niets nieuws naar voren komt zonder enige vorm van hoogmoed en strijd lust. Als de deemoed in eigen persoon zelf iets nieuws zou willen proberen, dan zou ze ook meteen van hoogmoed beschuldigd worden door hen die het er niet mee eens zijn. Waarom anders zijn Christus en de martelaren gedood? Waarom hebben kerkvaders zo onder afgunst en nijd geleden? Toch zeker omdat ze trotse verachters van de oude, eerbiedwaardige wijsheid leken? Of omdat ze zulke nieuwe dingen naar voren brachten zonder eerst te rade gegaan te zijn bij hen die de oude wijsheid in pacht hadden.

Ze kunnen van mij niet verwachten, dat ik in alle nederigheid (lees: huichelachtigheid!) eerst hun raad en fiat zou vragen vóór ik zoiets naar buiten breng. Wat ik doe hangt niet af van wat mensen beijveren of adviseren, maar van God. En als het echt een werk van God is, wie kan het dan weren, zo niet, wie kan het bevorderen? Heilige Vader die in de hemel zijt, niet mijn, niet onze, maar uw wil geschiede, amen. Tenslotte: vergeet niet, je in je voorbeden ook voor mij tot Hem te richten, zoals ik het doe voor jou, opdat onze Heere Jezus ons helpt en met ons onze aanvechtingen draagt. Niemand kent die beter dan wijzelf.

Vale, uit ons klooster in Wittenberg,

St. Maarten 1517
Broeder Martinus Eleutherius⁶⁷
(maar een knecht en allerminst 'vrij')

P.S. Aesticampianus geeft hier college in de humanistische studiën, op een salaris uit de openbare, keurvorstelijke kas!

⁶⁶ Luther illustreert het woord 'critici' met de namen van opnieuw Momus en nu bovendien nog Aristarchus de Alexandrijnse taalkundige die zelfs op Homerus kritiek had en symboolfiguur voor alle criticasters werd.

⁶⁷ In die tijd begon Luther zijn brieven te ondertekenen met 'Eleutherius' naar het voorbeeld van vele humanisten die hun namen vergrieksten of in het Latijn vertaalden, zoals Melanchthon die eigenlijk Schwarzerd heette. Bij Luther zit er nog wel wat meer achter, want. eleutherius betekent 'vrij', vandaar de opmerking die hij er tussen haakjes achter zet.

IV. 1518, 1519

OVER DE STUDIE VAN DE SCHRIFT

Spalatinus vroeg vaak om advies aan docenten van de universiteit, soms voor zichzelf, soms ook om op zijn beurt als hofprediker de keurvorst van advies te kunnen dienen. Ditmaal heeft hij én bij Karlstadt én bij Luther geïnformeerd naar de beste methode van Bijbelstudie. Daarbij gaat het duidelijk om zijn eigen betrokkenheid, die zaak leeft in zijn omgeving en hij wil eraan deel hebben.

Karlstadt schrijft een kort briefje terug waarin hij op het boek van Augustinus over de letter en de geest wijst. Luther gaat er in de nu volgende brief uitvoeriger op in. Er staan dingen in die hij vroeger ook al tegen zijn goede vriend Spalatinus geuit had, vooral over Erasmus. Wel is hij met die uitlatingen nu nog voorzichtiger dan vroeger. Belangrijk is de brief voor ons vooral, omdat wij hier een samenvatting hebben van Luthers exegetische werkwijze in die jaren.

Zijn bescheidenheid is niet gespeeld. Hij weet zich in kennis de mindere van de grote 'humanisten' die zich intens met de grondtalen van de Bijbel bezighielden. Hij is de theoloog die het als exegeet, wel van hun werk hebben moet, maar dan zijn eigen weg moet gaan. Zonder die studie kan het niet, maar het moet samengaan met een open oor en open hart voor wat die teksten ons in Gods naam te zeggen hebben. Het gaat er niet om nu eens een andere methode te proberen, maar om de tekst zijn werk aan ons te laten doen en om dat werk niet in de weg te staan. Dat is geen stichtelijke inleiding, maar diepe overtuiging: 'Geloof me, ik heb het zo ervaren' ('experto crede'!) roept hij uit. Spalatinus moet het belang van de brief zeer goed begrepen hebben. Hij heeft, hem bewaard en er later in het Grieks boven geschreven: 'Inleiding in de theologie'!

Brief aan Spalatinus

18 januari 1518

Beste Spalatinus,

Tot nu toe heb je mijn advies gevraagd in zaken die ik kon overzien of waarover ik ook zonder dat wel iets durfde te zeggen. Maar nu vraag je om een richtlijn bij het doorvorsen van de Schrift, en daarmee vraag je iets dat mijn krachten verre te boven gaat. Ik zoek zelf naar leiding in dat ontzaglijke gebied. Juist hierover zijn de meningen zeer verdeeld, ook onder de knapste geleerden.

Neem Erasmus die openlijk stelt, dat Hieronymus dé theoloog van de kerk is. Als ik Augustinus daartegenover stel, zit ik meteen al in een verdachte hoek, niet alleen omdat ik Augustijner ben, maar ook omdat ik dan inga tegen het wijd verbreide en geaccepteerde oordeel van Erasmus, 'dat het ongepast is, Augustinus met Hieronymus te vergelijken'. Anderen hebben weer andere meningen. Ik waag mij vanwege mijn beperkte kennis en geringe gaven op dit gebied niet graag aan een eigen oordeel in zo'n belangrijke zaak. Bovendien wil ik Erasmus hoog houden tegenover hen die de letterenstudie⁶⁸ haten of er te lui voor zijn. Ik bescherm hem zo goed ik kan en ik wacht mij er wel voor iets los te laten over die dingen waarin ik met hem van mening verschil om de afgunst tegen hem niet ook nog met mijn stem te versterken. Ook al is er naar mijn mening bij Erasmus heel wat te vinden wat niet strookt met de kennis van Christus, maar nu spreek ik als theoloog en niet vanuit het gezichtspunt van de grammaticale deskundigheid, toch is het zeker zo, dat Hieronymus zelf, door hem zo hoog geprezen, niet meer geleerdheid of inzicht vertoont dan hij. Daarom: we zijn geen vrienden meer als je mijn oordeel over hem aan een derde kenbaar maakt. Ik weet wat ik zeg als ik je daartoe dringend maan. Je weet, dat velen met kracht een gelegenheid zoeken om de letterenstudies te belasteren. Houd mijn woorden dus geheim en geloof ze ook niet eerder dan na eigen onderzoek. Wil je nu inderdaad mijn manier van werken leren kennen, dan zal ik je dat als mijn beste vriend niet

⁶⁸ 'Letterenstudies' koos ik als vertaling van 'bonae literae', de vaste uitdrukking voor de 'humanistische', vooral op de kennis van de oude talen gerichte deskundigheid van die dagen, waarover al in de Inleiding gesproken is.

onthouden, maar ook hierin mag je mij alleen volgen na eigen studie en onderzoek. Eén ding staat vast: je kunt in de Schrift niet alleen met hard studeren en scherp inzicht doordringen. Het begint bij het gebed, waarin je de Heere smeekt om naar zijn welbehagen iets te laten geschieden door jou, tot zijn eer en niet tot eer van jezelf of enig ander, en dat Hij je in zijn ontferming het ware inzicht moge schenken in zijn eigen woorden.

Niemand immers heeft de woorden van God in zijn macht dan alleen Hij die ze zelf gesproken heeft. Zoals Hij zegt: ‘zij zullen allen door God geleerd zijn’ (Joh. 6: 45). Je moet dus niet vertrouwen op je eigen inspanning en inzicht, maar alleen bouwen op de inwerking van de Geest. Geloof me, ik heb het ervaren. Als twijfeling je te pakken heeft, lees dan de Bijbel van begin tot eind, om je eerst de eenvoudige gang van de geschiedenissen eigen te maken. Bij dat werk, ik denk trouwens dat je dat allang gedaan hebt, kan Hieronymus zeker van nut zijn, zowel zijn brieven als zijn commentaren. Maar tot het kennen van Christus en de genade van God, dus tot het inzicht door de Geest in wat er daarin verborgen ligt, lijken mij Augustinus en Ambrosius een beter geleide, vooral omdat Hieronymus in het kielzog van Origenes teveel in de allegorieën verzeilt⁶⁹. Ik wil dat toch kwijt, ondanks Erasmus’ oordeel over hem. Je vraagt immers naar mijn mening en niet naar die van hem.

Je kunt, als mijn methode je aanspreekt, het beste beginnen met Augustinus’ ‘De Spiritu et litera’ (‘Over de Geest en de letter’), in de uitgave van onze Karlstadt, die harde werker die het bovendien van voortreffelijke aantekeningen heeft voorzien. Dan het boek Contra Julianum en ook dat tegen de twee brieven van de Pelagianen. Dan Ambrosius’ ‘De vocatione gentium’ (‘Over de roeping van de volken’), een boek dat naar stijl, inzicht en tijdrekening aan een ander moet worden toegeschreven maar dat toch van grote geleerdheid getuigt.

Later meer, wanneer dit je bevalt. Vergeef me nogmaals dat ik het gewaagd heb, met voorbijgaan van zulke grote geleerden, mijn methode naar voren te brengen.

Tenslotte zend ik je Erasmus’ ‘Apologie’⁷⁰. Ik betreur het zeer, dat er zo’n rel is ontstaan tussen die vorsten-op-het-gebied-van-de-letterenstudie. Erasmus wint het ruim, hij schrijft ook beter, ook wel erg scherp, al doet hij er tegelijk alles aan om de vriendschap te bewaren. Vale, beste Spalatinus,

uit ons klooster,
op St. Prisca, de dag waarop ik je brief ontving
Br. Martinus Eleutherius

BRIEF AAN DE BISSCHOP VAN BRANDENBURG

Luther had op 31 oktober aan de aartsbisschop geschreven. Nu schrijft hij aan de bisschop, die direct verantwoordelijk was voor de diocees waarin Wittenberg lag, over zijn stellingname ten aanzien van de aflaten. Zijn nadere uiteenzettingen (‘Resolutiones’) zendt hij mee. Op het eerste gezicht lijkt de brief nogal tam en onderdanig. Dat komt ook wel doordat wij van het aanslaan van de stellingen achteraf zo’n heldendaad gemaakt hebben. Luther heeft zelf het gevoel gehad er haast tegen zijn wil in betrokken te zijn. Bovendien wilde hij echt nog niets vaststellen maar de discussie erover op gang brengen. Of zijn, stellingen daar nu zo geschikt voor waren en hier en daar meer op een proclamatie leken doet daar niets aan af. Zonder flink uitdagende stellingen krijg je geen goede discussie! Dat hij het echt zo bedoeld heeft maakt deze brief duidelijk; tegelijk komt er ook hier weer telkens iets anders

⁶⁹ Eigenlijk slaat er ‘omdat hij teveel ‘origeniseert’ (= allegoriseert)’.

Origenes (3e eeuw) gaf veel aandacht aan het Oude Testament, maar ging ook erg ver in de allegorische, overdrachtelijke uitleg ervan waardoor hij de teksten vaak geweld aandeed.

⁷⁰ Erasmus lag overhoop met de belangrijke Franse humanist Faber Stapulensis (Lefèvre d’Etaples); ze waren het oneens over de vraag of de Brief aan de Hebreëen oorspronkelijk al of niet in het Hebreeuws geschreven was.

boven drijven. Dan krijgt de brief een felle toon die de bisschop nog wel eens de wenkbrauwen zal hebben doen optrekken. Op die momenten is alle tamheid en onderdanigheid verdwenen. Luther verwachtte ook nogal wat van deze bisschop. Hij was zelf een 'humanist' en bevorderde de modernisering van de universiteit zoveel hij kon, hij hield zichzelf met talenstudie bezig en schreef gedichten in klassiek Latijn. Hij hoopt bij deze man een open oor te vinden voor zijn in deze brieven telkens weer opvlammende protest tegen de theologische hoofdstroom van zijn dagen. Veel zal het niet uitgehaald hebben. De bisschop had weinig speelruimte, vertrok al in 1521 naar Navelberg en stierf in 1522.

Brief aan de bisschop van Brandenburg

18 februari 1518

Zeer geachte Bisschop,

Toen onlangs in onze omgeving zulke nieuwe en ongehoorde leerstellingen te horen waren over de apostolische (pauselijke) aflaat, dat geletterden en ongeletterden zich er allerwege over verwonderden en opwonden, werd mij door vele bekenden en onbekenden gevraagd wat ik van deze nieuwe, om niet te zeggen onbehoorlijke, uitingen dacht. Wat moest ik doen? Het is niet mijn taak om in zo'n zaak iets te poneren. Ik zag er ook tegenop de aflaatpredikers tegen te spreken, men moet toch hopen dat men hun prediking zoveel mogelijk als waar kan blijven beschouwen.

Toch bleven zij erbij en zij bewezen mij met zulke duidelijke argumenten hoe vals en hol die aflaatprediking was dat zij mij, ik beken het eerlijk, in een hoek dreven, zodat ik geen kant meer uitkon.

Om nu beide kanten een eindweegs tegemoet te komen leek het mij het beste om niet meteen maar de ene kant toe te stemmen en de andere tegen te spreken, maar eerst over deze belangrijke zaak te disputeren, tot de heilige kerk zou uitmaken hoe men dit moet zien. Ik schreef stellingen en nodigde iedereen openlijk uit, bovendien de geleerden persoonlijk met de vraag om eventueel schriftelijk te reageren. Ik was ervan overtuigd dat ik noch de Bijbel, noch de leraren van de kerk, noch het canoniek (kerkelijk) recht zelf tegen mij had, enkele canongeleden, die zich overigens niet op een wetsartikel konden beroepen, er, enkele scholastieke theologen daargelaten.

Het is toch waanzin, wanneer in de kerk van God dingen gepredikt en gehoord kunnen worden die Christus en de kerk belachelijk maken in de ogen van afvalligen zonder dat wij ze van repliek zouden kunnen dienen op hun kritische vragen?

Voor die (genoemde) scholastische geleerden staat het vast, dat er bij de aflaat geen geloof nodig is. Dat is een opvatting die geheel voor hun rekening is. Het is een vast gezegde dat het schandelijk is, wanneer een jurist spreekt zonder zich op een wetsartikel te kunnen beroepen, maar het is nog veel erger als een theoloog dat doet. En dan bedoel ik in hun geval niet iets uit Aristoteles, daar praten ze veel, heel veel, teveel over, maar een bewijsgrond in onze zin, dus uit de Schrift, of het kerkrecht of de kerkvaders.

Het leek mij toe dat het zeker tot mijn plicht en bij mijn ambt hoorde om over deze nog zo onzekere kwesties te disputeren, omdat zij veel kwaad kunnen als zij ten onrechte als waarheden geponeerd worden. Waarom zouden wij dat niet mogen, als de scholastici mogen disputeren over zeer heilige zaken, waaraan eeuwenlang geen christen getwijfeld heeft!

Wat voor godsvrucht is dat en wat voor een laaghartige 'eerbied', niet te willen disputeren over de kerkelijke en pauselijke macht en die alleen maar in dankend stilzwijgen te aanvaarden. Laten ze dan liever ophouden met hun lichtzinnige disputen over de macht en de wijsheid en goedheid van Hem die die macht aan de kerk gegeven heeft. Daar past dankbaar stilzwijgen, maar niets is zo verborgen in Gods majesteit of in het geheim van de menselijke ziel of ze hebben er met hun gepeuter in

zitten knoeien. Ze hebben op die manier de liefde en de eerbied voor God in de harten van talloze mensen gedooft. Maar daarover later meer.

Ik riep dus iedereen in de arena, maar niemand kwam. Toen merkte ik dat mijn stellingen zich veel wijder verspreidden dan ik gewild had en dat ze in brede kringen niet als disputatiethesen, maar als uitspraken opgevat werden. Daardoor was ik tegen mijn wil en verwachting in wel gedwongen om in alle onervarenheid nu nadere uitleggingen en bewijsvoeringen publiek te maken. Ik sta liever om mijn onkunde te kijk, dan dat ik mensen op een dwaalspoor breng doordat ze al deze stellingen voor waarheden houden, terwijl er bij zijn waarover ik twijfel, van sommige weet ik het niet, van andere neem ik afstand, er is dus geen sprake van dat ik ze als onomstotelijke waarheden onderschrijf. Ik onderwerp ze aan het oordeel van de kerk.

Zeer geachte bisschop, door Christus' genade bent u mijn 'ordinarius loci' zoals dat heet⁷¹, kl hebt een hart voor de goeden en ontwikkelden⁷², daar wordt algemeen hoog van opgegeven. U eert en helpt hen in deemoedige menselijkheid bijna tot voorbij de grens van wat nog met uw bisschoppelijke waardigheid in overeenstemming te brengen is. (Houdt u me de vleierij ten goede, ik prijs de gaven van Christus in u.) Daarom is het toch zeer terecht u, die het officiële opzicht hebt over de wetenschappelijke arbeid die hier verricht wordt, allereerst aan te bieden wat ik heb uitgewerkt.

Ik verzoek u, genadige heer, mijn pogingen welwillend te willen aanvaarden; iedereen moet weten dat ik geen 'drieste' waarheden heb willen verkondigen, daarom bezweer ik u om uw pen te grijpen en erin te schrappen waar u dat nodig acht, of ook alles in het vuur te gooien. Dat maakt mij niets uit. Ik weet dat Christus mij niet nodig heeft en ook zonder mij wel zal laten bekend worden wat voor zijn werk van nut is. Als dit werk zijn werk niet is, dan moet het ook mijn werk niet zijn. Gregorius van Nazianze zegt, dat het voor grote zondaren zelfs niet veilig is om in de kerk de waarheid te verkondigen, met dat voor ogen zeg ik: ik heb niet willen verkondigen, ik heb willen disputeren! Ja disputeren, niet verkondigen, en ook dat disputeren slechts met schroom! En dat zeg ik niet omdat ik de bullen en dreigingen vrees van hen die niet gehinderd door enige schroom, voor evangelie uitgeven wat ze zelf uitgedokterd hebben. Het is precies hun brutaliteit en hun domheid die mij gedwongen hebben om niet aan mijn schroom toe te geven. Anders had alleen mijn engel mij gehoord. Ik moest het wel doen, om voor niemand een oorzaak van dwaling te zijn. Alleen Hem de eer die gezegend zij in alle eeuwen, die ons beware en leide, lange tijd en tot zegen. Wenst u mij het beste, zoals ik het u doe.

Uit ons klooster te Wittenberg
18 februari 1518

OVER DE BRIEF AAN SPALATINUS,
15 FEBRUARI 1518

De nu volgende brief geef ik wat verkort weer. Luther bedankt eerst voor het wildbraad dat de keurvorst beschikbaar gesteld heeft voor een promotiefeest. Dan beantwoordt hij twee nieuwe vragen van Spalatinus. De eerste gaat over de innerlijke houding bij het bedienen van het misoffer en het doen van goede werken. Luther vat wat hij daarover zegt zo samen:

⁷¹ De verantwoordelijke bisschop voor die dioceses, zoals wij spreken van 'pastor loci'.

⁷² Een zeer duidelijke toespeling op het feit, dat de bisschop de 'moderne', humanistische studiën de hand boven het hoofd hield, vooral dus weer de studie van de klassieke talen. Luther ziet in deze bisschop duidelijk ook een verdediger van de nieuwe richting in de theologie, die afstand neemt van Aristoteles en zich oriënteert op Augustinus. Hoe voorzichtig de bisschop is, blijkt uit Luthers brief aan Scheurl van 5 maart.

‘Bij beide moet je vertwijfelen en vertrouwen: vertwijfelen aan jezelf en je eigen werk, vertrouwen op God en zijn barmhartigheid. Hoe vaak je het misoffer wil bedienen en wat je verder wilt doen, dat moet je zelf weten zonder scrupuleuze krampachtigheid, in het vaste geloof dat zulk werk op zich de Heere God niet behagen kan, al lijkt het nog zo goed, groot en zwaar, het gaat niet om jou en jouw eer, maar God werkt in jou tot zijn eer, zijn barmhartigheid wordt in ons geprezen.’

De tweede vraag betreft opnieuw de werkingskracht van de aflaten. Tegenover zijn goede vriend uit hij zich vrijer dan in zo'n officieel schrijven, maar zodra hij weer echt verontwaardigd wordt, is er niet veel verschil in toon en inhoud:

Uit de brief aan Spalatinus
van 15 februari 1518

Die zaak hangt nog. En mijn disputatie dobert tussen golven van laster, maar twee dingen wil ik wel kwijt, allereerst aan jou en aan onze vrienden, totdat wat ik nu ga zeggen gepubliceerd is.

Op het ogenblik zie ik het zo, dat aflaten een illusie zijn en slechts nut hebben voor hen die de weg van Christus lui liggen te verslapen.

Ook al is Karlstadt het met deze mening niet eens, toch geloof ik, dat ook hij er geen hoge dunk van heeft.

Om die illusie te verstoren heb ik mij in dat gevaarlijke disputatielabyrinth (doolhof) begeven en zeshonderd minotaurussen tegen mij in het harnas gejaagd⁷³.

Er mag geen twijfel aan bestaan, dat zeggen ook mijn tegenstanders en de hele kerk, dat barmhartigheid doen en de naaste helpen onvergelijkelijk veel beter is dan aflaten. Het is je dan ook geraden geen aflaten te kopen maar om te zien naar armen en behoeftigen en dan aan hen te geven wat je aan aflaten had willen besteden. Ik ben er zeker van, dat wie een arme in de steek laat om een aflaat te kopen de toorn van God verdient! Maar hierover kun je meer lezen als ik de ‘Resoluciones’ heb uitgegeven⁷⁴.

Tot die uitgave ben ik genoodzaakt door hen die mij in allerlei verband voor ketter schelden. Ze razen zo, dat ze de Wittenbergse universiteit vanwege mij ook al door het slijk halen en voor kettters uitmaken. Ik doe erg mijn best mij in te houden en niet tegen Christus te zondigen door hen te verachten. Ze zijn zo zonder enig benul van de klassieke en Bijbelse letteren, dat het pijnlijk is om met hen in het krijt te treden. En juist die onwetendheid maakt ze zo ongelooflijk brutaal. Weet wel dat ik het erg betreur, dat die vervalsers en vele anderen een nieuw idee gelanceerd hebben door te beweren, dat alles wat ik gedaan heb door onze vorst is opgezet om de aartsbisschop van Maagdenburg dwars te zitten.

Wat moeten we doen om hem dit niet ter ore te laten komen? Ik vind het afschuwelijk, dat er door mijn toedoen verdenking op hem komt te rusten en dat er daardoor verwijdering zou kunnen ontstaan tussen die twee grote mannen. Ik kan het verdragen, wanneer de keurvorst mij aan een disputatie of proces wil laten onderwerpen (maar dan wel met een vrijegeleide!), maar ik wil niet dat ze hem onschuldig in de haat tegen mij betrekken. Het is een verschrikkelijk soort mensen, een volk dat de duisternis liefheeft en het licht haat. Joh. Reuchlin hebben ze driemaal tegen zijn wil voor het kerkelijk gerecht gesleept, ik nodig mijzelf uit voor een discussie, maar ze zijn bang

⁷³ Een beeld uit de mythologie: koning Minos bouwde als koning van Kreta het labyrinth waarin de woeste stier, de Minotaurus huisde. De Atheners moesten hem elke negen jaar zeven jongens en zeven meisjes geven als offer voor de Minotaurus totdat Theseus de Minotaurus versloeg.

⁷⁴ Door Luther hier probationes genoemd, bewijsvoeringen. De uitgave ervan werd nog opgehouden door de bisschop van Brandenburg (zie de vorige en het eind van de volgende brief). Luther gaf echter nog in datzelfde voorjaar een geschrift uit dat voor iedereen bestemd was en waarin hij in het Duits uitlegde waar het in de 95 stellingen eigenlijk om ging: De ‘sermon von Ablass und Gnade’; zie ook Luthers eigen opmerking hierover in de brief van 5 maart.

en ze belasteren mij omdat ze inzien dat ze zich niet kunnen verdedigen. Gegroet, en trek je maar niet teveel aan van mijn overbodige breedsprakigheid. Met een vriend bepraat je veel.

Uit ons klooster, 15 februari 1518
br. Martinus Eleutherius

OVER DE BRIEF AAN SCHEURL,
5 MAART 1518

Christoph Scheurl was een jurist die met tal van belangrijke humanisten in verbinding stond. Hij was rector geweest van de universiteit van Wittenberg in haar beginjaren en werd later magistraat in Neurenberg. Daar ontstond spoedig een kring van mensen die Luther steunden. Een Van hen was Albrecht Dürer. Luther meldt in deze brief de ontvangst van een geschenk van Dürer. Het is een wonderlijk idee, dat ook Luther houtsneden of gravures van Dürer in handen heeft gehad. Men vermoedt dat het de houtsneden van 1511 geweest zijn, in elk geval Bijbelse voorstellingen, naar aanleiding van de lijdensgeschiedenis of passages uit het boek Openbaring,

Brief aan Christoph Scheurt in Neurenberg
5 maart 1518

Beste Christoph,

Ik heb twee brieven van je ontvangen, de één in het Latijn, de ander in het Duits en tegelijk daarmee een geschenk van de vermaarde Albrecht Dürer, tenslotte nog een Latijnse en Duitse druk van mijn stellingen. Je vraagt waarom ik je die niet zelf gestuurd heb. Mijn antwoord is, dat ik niet van plan was ze publiek te maken en dat ook helemaal niet wilde. Ik wilde alleen maar met een paar mensen hier erover confereren, als men ze afwees zou ik ze laten vervallen; accepteerde men ze, dan zou ik ze uitgeven. Maar nu zijn ze tegen mijn verwachting in gedrukt en vertaald, zodat ik er spijt van heb dat ik ze heb uitgebracht. Niet dat ik het geen goede zaak vind dat de waarheid aan het volk bekend wordt gemaakt, daar streef ik juist naar, maar deze methode is er niet geschikt voor om de mensen dingen bij te brengen.

Over sommige punten uit de stellingen sta ik zelf nog in dubio, in elk geval had ik bepaalde dingen anders en krachtiger gezegd, ook dingen weggelaten, als ik geweten had dat dit zou gebeuren. In elk geval heb ik door die snelle verbreiding gemerkt, hoe men in brede kring over de aflaten denkt, al hield men dat stil 'uit vrees voor de Joden' (Joh. 7: 13).

Ik moest nu wel nadere overwegingen opstellen die ik echter nog niet mag uitgeven, omdat de eerwaarde bisschop van Brandenburg, wiens raad ik ingewonnen heb, het erg druk heeft en mij nu al lang ophoudt.

Als de Heere mij er de rust voor geeft wil ik in het Duits een boekje uitgeven over de werkingskracht van de aflaten als vervanging van de veel te vage [95] stellingen. Ik twijfel er geen ogenblik aan, dat het inderdaad zo is, dat het volk bedrogen wordt, niet door de aflaten op zich, maar door het gebruik dat ervan gemaakt wordt. Ik zal je het boekje sturen zodra ik ermee klaar ben.

Verder vraag ik je, de eminente meester Albrecht Dürer van mij te groeten en hem te zeggen dat ik met grote dank aan hem denk. Wel vraag ik jullie om jullie overdreven opinie over mij te laten voor wat die is en niet meer van mij te verwachten dan ik kan. Ik ben niets, kan niets en word dagelijks meer 'niets'!

Onlangs schreef ik nog aan dr. Eck en ook aan jullie allen, maar ik denk, dat die brief niet is aangekomen. Ik zou bijzonder graag willen, dat het boekje met de in München gehouden preken van onze pater vicarius [Staupitz], dat onlangs is uitgegeven, bij

jullie nog eens zou worden gedrukt. Daar zien wij hier echt naar uit.
Gegroet in de Heer

Wittenberg, 5 maart 1518
Br. Martinus Luther

OVER DE BRIEF AAN JOH. LANG,
21 MAART 1518

Weer een brief aan Johannes Lang, Luthers vroegere studiegenoot en collega, die al op 11 november een exemplaar van de stellingen van hem gekregen had. De spanning groeit, maar het gewone werk gaat door getuige het begin en het eind van deze brief.

Voor het eerst horen wij, dat studenten zich in de zaak roeren. Luthers reactie is interessant als men let op het feit dat zijn verontwaardiging vooral het onrecht geldt dat de verkoper van Tetzels stellingen is aangedaan.

De reis naar Heidelberg die in het begin genoemd wordt, hangt samen met het kapittel van de Augustijnen dat daar gehouden werd en waar Luther als provincie-vicarius verwacht werd. Bovendien stond de kwestie die hij had aangezwengeld op de agenda. Van de Augustijnen had Luther niet veel te vrezen, maar de reis erheen was gevaarlijk, temeer omdat hij naar ordevoorschrift te voet moest gaan. Een 'toevallig' ongeluk lag maar al tezeer voor de hand.

Brief aan Johannes Lang, Erfurt
21 maart 1518

Eerwaarde pater,

Ik heb jou en nog enkele anderen een paar katernen gezonden van Karlstadts commentaar op *De Spiritu et litera*⁷⁵, ik weet alleen niet precies meer hoeveel en aan wie. Als je alles gekregen hebt moet je er negen hebben, namelijk A, B, C, Cc, Ccc; Di, D, E, F. Heb je er minder, schrijf het even, dan vul ik het aan. Tot zover is de druk gevorderd, want dr. Karlstadt is ziek geworden en hij is het nog, daarom moest hij dit werk laten liggen.

De aflaatprekers fulminereren tegen mij van de kansels, ze kunnen niet genoeg onheilspellende scheldnamen voor mij verzinnen. De één bedreigt mij met de brandstapel binnen vijftien dagen, de ander binnen een maand, ze geven tegenthesen uit, ze zullen nog eens barsten van woede. Maar ik zal gehoorzaam te voet reizen, via Erfurt, maar wacht niet op me, want ik kan pas vertrekken op de derde dag na Quasimodogeniti⁷⁶. Onze vorst, die bijzonder positief staat tegenover de nu stevig georganiseerde opzet van de theologische studie, heeft Karlstadt en mij ongevraagd krachtig in bescherming genomen en hij zal onder geen beding toestaan, dat ik naar Rome gesleept word⁷⁷. Dat weten de anderen heel goed en tot hun grote ergernis.

Voordat je er geruchten over bereiken wil ik je vast bij voorbaat op de hoogte brengen van het verbranden van de stellingen van Tetzels, dan kan het verhaal ook niet meer op de gebruikelijke manier aangedikt worden. De studenten hier zijn uit afkeer van de oude scholastische methode en uit verlangen naar de Bijbel zelf, misschien ook wel wat uit sympathie voor mij, naar een man toegegaan van wie zij ontdekt hadden dat hij uit Halle gekomen was, gestuurd door Tetzels die de auteur van die stellingen zou zijn. Ze maakten hem bang: hoe haalde hij het in zijn hoofd om zulke dingen hier naar toe

⁷⁵ Het boek van Augustinus 'Over de letter en de geest', zie o.a. de brief van 18 januari 1518.

⁷⁶ De eerste zondag na Pasen.

⁷⁷ De keurvorst had goede gronden voor een weigering Luther uit te leveren, want het concilie van Bazel (1431-1449) had vastgesteld, dat de paus in derde instantie wel de beslissing had, maar dat het vonnis moest worden uitgesproken in het land van herkomst door gemachtigde rechters uit dat land zelf. Op 9 april werd dit principe, Duitse rechters voor mensen van Duitse afkomst, bekrachtigd op aandringen van de keurvorst.

te brengen. Een paar exemplaren kochten zij van hem, maar ze hebben hem er ook een heel stel afgepakt. Toen maakten ze bekend, dat ieder die de verbranding van Tetzels stellingen wilde bijwonen om twee uur naar de markt moest komen. Daar hebben ze de hele rest, zo'n 800 exemplaren, verbrand, zonder medeweten van de keurvorst, van de senaat of van één van ons. Ik ben erg ongelukkig over het onrecht dat die man door mensen van ons is aangedaan. Ik heb er geen schuld aan, maar het zal allemaal wel weer op mijn rekening geschreven worden. Overal maakt men veel drukte over deze zaak, de tegenstanders natuurlijk het meest en niet geheel ten onrechte. Wat er uit voortkomt weet ik niet, in elk geval wordt het gevaar er voor mij steeds groter door.

Iedereen zegt, dat Dr. Conrad Wimpina⁷⁸ de auteur van de stellingen is en ik ben daar ook zeker van. Daarom zend ik je een exemplaar dat aan het vuur ontkomen is, dan kun je zelf zien hoe waanzinnig ze tegen mij tekeer gaan.

Overigens: ons universitaire bedrijf ontwikkelt zich zo voorspoedig, dat wij mogen verwachten spoedig colleges te kunnen aanbieden in de twee, ja drie talen, dan ook over Plinius, wiskunde, Quintillianus, en nog een aantal belangrijke zaken, nadat van de roosters de nutteloze colleges over Petrus Hispanus⁷⁹, Tartaretus en Aristoteles verdwenen zijn. Met dit alles is ook de keurvorst zeer ingenomen; het is al in de raad behandeld. Mijn groeten aan de paters en fraters; groet ook p. magister Usingen en Joh. Nathin van mij.

Wittenberg, op de dag van St. Benedictus, 1518
Br. Martinus Luther

FRAGMENTEN UIT EEN BRIEF
AAN JOHANNES SYLVIUS EGRANUS,
24 MAART 1518

Egranus was een geestelijke in Zwickau, een plaats die later nog van zich zou laten spreken door haar radicale gezindheid. Door een hoogleraar van de faculteit te Leipzig waren bezwaren ingebracht tegen de preken van Egranus. Luther heeft hem verdedigd en bemoedigt hem ook nu, na een aantal minder vleeiende opmerkingen over de theologische faculteit van Leipzig:

Geen angst voor de onwetendheid! Wees maar niet onder de indruk van die titels van doctoren, universiteiten en magisters, dat is maar de buitenkant. Wees er niet bang voor en kijk wat erachter steekt.

Dat kon hij ook tegen zichzelf zeggen, want uit deze zelfde brief blijkt zijn schrik en teleurstelling over de felle aanval die Johannes Eck uit Ingolstadt op de 95 stellingen gedaan had. Luther had gehoopt, dat uit de ontluikende vriendschap tussen hen een goede relatie had kunnen groeien. Die relatie bestond overigens alleen in een briefwisseling die via Scheurl begonnen was. Eck had Luther via Scheurl een brief en een geschrift van zijn hand gestuurd, Scheurl vroeg Luther (en Karlstadt) om Eck te schrijven. Luther vroeg toen aan Scheurl om aan Eck uit zijn naam de 'Disputatie tegen de scholastische theologie' ter hand te stellen die een maand eerder verschenen was dan de 95 stellingen. Het is zeer goed denkbaar dat Eck, die wel humanistische sympathieën had maar toch een scholasticus is gebleven, toen al niet veel meer zag in een relatie met de Wittenbergse anti-scholasticus!

Toen hij de 95 stellingen in handen kreeg, schreef hij er een fel stuk tegenin. Van dat moment af werd hij tot een van Luthers intelligentste en gevaarlijkste tegenstanders die hem op het dispuut in 1519 in

⁷⁸ Het stuk was inderdaad van Wimpina, die voor Tetzels promotie in Frankfurt deze thesen had opgesteld. Wimpina was eerder rector van de universiteit van Leipzig geweest en had altijd wat tegen Wittenberg gehad, evenals Wittenberg wat tegen hem, vergelijk de brief van 6 mei 1517.

⁷⁹ Van P. Hispanus zijn enkele werken over de geneeskunde bekend, maar hier zal het wel gaan over zijn boek over de logica; Tartaretus is weer een commentaar daarop. De 'Quintillianus' is een standaardwerk over retorica, een vak dat in verband met de interesse voor de taal weer opkwam. Met de drie talen zijn bedoeld: Latijn, Grieks en Hebreeuws.

Leipzig tot uitspraken verleidde die hem in de buurt van Joh. Hus brachten. Eck schreef onder de titel 'Obelisken'. Zo noemde men de rechtopstaande streepjes waarmee men in een tekst onechte of verdachte uitspraken aanduidde. Het is duidelijk dat Luther het er erg moeilijk mee heeft gehad zie ook de brief van 19 mei aan Eck zelf, Aan het eind van de brief is het zelfs haast niet uit te maken of hij Egranus of zichzelf moed inspreekt!

Tegen mijn thesen heeft onlangs een geëerde, een echt intelligente en knappe⁸⁰ geleerde, met wie ik, en dat verdriet mij nog het meest, door een nog prille maar toch levendige vriendschap verbonden was een reeks 'Obelisken' geschreven. Het is de bekende Johannes Eck, dr. theol., prorektor van Ingolstadt, kanunnik van Eichstatt en nu ook prediker in het Augustijnenklooster. Hij heeft al een beroemde naam en is ook door boeken bekend geworden. Als ik de duivel niet kende zou ik mij erover verbazen, hoe grof hij die nog prille en prettige vriendschap verbreekt zonder van tevoren iets te zeggen of te schrijven en zonder afscheid te nemen. Hij heeft dus die 'Obelisken' geschreven waarin hij mij voor een giftige Boheem [Hussiet], ketter en oproerkraaier uitmaakt, hij noemt mij driest en brutaal en dan laat ik de minder zware scheldwoorden nog maar weg. ik ben een sufferd, onkundig en zonder kennis, en een verachter van de paus. Niet anders dan de vreselijkste aantijgingen! Hij noemt mijn naam uitdrukkelijk en citeert uit mijn stellingen en zo zit zijn 'Obelisken' vol met haat en nijd.

Toch had ik dit hondevoer liever maar geduldig willen slikken, maar mijn vrienden hebben mij ertoe gedwongen om te antwoorden; ik publiceer dat niet, maar stuur het hem persoonlijk.

Gezegend onze Heere Jezus, alleen Hem de eer, wij verdienen niet meer dan zulk soort verwarring. Verlies de vreugde niet, broeder, en schrik niet van zo'n opwarrelend blad⁸¹. Blijf de mensen leren wat je ze te zeggen hebt, zoals de palmen in Cades, zich oprichtend onder een drukkend gewicht⁸².

Brief aan Staupitz

31 maart 1518

Luther zou Staupitz spoedig ontmoeten bij het kapittel van de Augustijnen in Heidelberg, dat deze uit hoofde van zijn functie moest voorzitten. Toch schrijft Luther hem nu vast, als antwoord op een kennelijk ongeruste brief van Staupitz aan hem. Opvallend in deze brief is weer de aandacht voor Taulers theologie, vergelijk de brief van 14 december 1516.

Mijn vader in Christus,

Omdat ik het erg druk heb, schrijf ik maar kort. Ik geloof het graag dat mijn naam bij velen een slechte klank heeft. Vele van die goede mensen beschuldigen mij er al zolang van dat ik rozenkrans, kransgebeden, psalmen en verdere gebeden, ja alle goede werken veroordeel. Dat kreeg ook Paulus te horen van de kant van hen die beweerden dat hij gezegd had: 'laten wij het kwade doen, opdat het goede eruit voortkome' (Rom. 3: 8).

Ik volg de theologie van Tauler en van dat boekje dat u laat drukken bij Christian Aurifaber hier in Wittenberg (de Theologia Deutsch). Mijn leer bestaat hierin, dat de mensen op niets anders moeten vertrouwen dan op Jezus Christus alleen, niet op gebeden, verdiensten of eigen werken, want wij worden niet behouden door 'ons eigen

⁸⁰ Er staat eigenlijk 'erudiet', de uitdrukking doelt op belangstelling voor humanistische studiën.

⁸¹ Het beeld van de schrik voor een ritselfend, opwarrelend blad komt bij Luther veel voor: zo bang waren wij vroeger, zegt hij herhaaldelijk. Het beeld is ontleend aan Lev. 26: 36.

⁸² Naar het verhaal dat een palm het beste groeit onder druk. Hier is het verbonden met Pred. 24: 18.

lopen' (Rom. 9: 16), maar door God Die barmhartig is. Maar ik ben er niet mee begonnen om een goede of slechte naam te krijgen, en dat zal me er ook niet mee doen ophouden. God zal wel zien.

In scholastische kring haten ze mij ook, want ik heb meer vertrouwen in de kerkvaders en de Bijbel dan in hen en dat kunnen ze niet hebben.

Ik lees de scholastici met verstand en niet met gesloten ogen zoals zij plegen te doen. Dat gebiedt de apostel toch ook: beproeft alles en behoudt het goede (1 Thess. 5: 21). Ik verwerp niet alles van ze, maar ik aanvaard ook niet alles. Zo maken die praters uit niets alles, uit een vonkje een vuur, uit een mug een olifant. Met Gods hulp stoor ik mij er niet aan, het zijn en blijven woorden. Scotus, Gabriel (Biel) en anderen mochten best van mening verschillen met St. Thomas, de Thomisten mogen de hele wereld tegenspreken, en er zijn onder de scholastici zoveel secten, zoveel hoofden, zoveel haren op elk hoofd. Zou mij dat dan niet geoorloofd zijn tegenover hen die zichzelf zoveel aanmatigten?

Maar als God werkt kan niemand er iets tegen beginnen, als Hij zijn hand terugtrekt, dan kan niemand meer iets uitrichten.

Gegroet en bid voor mij en voor de waarheid van God, waar die ook maar is.

Wittenberg, vlak vóór het begin van april 1518
Br. M. Eleutherius, Augustijn

Fragment uit de colleges over de brief aan de Hebreëen

Uitleg van Hebreëen 11: 8

Dat is nu juist de heerlijkheid van het geloof: niet weten waarheen je gaat, wat je doet, wat je lijdt, maar alles: je gevoel, je verstand, al je kunnen en willen gevangen geven en alleen de stem van God volgen; meer je laten leiden en voeren dan zelf leiden.

En zo wordt zichtbaar dat Abraham met deze geloofsgehoorzaamheid het grootste voorbeeld van een evangelisch leven gegeven heeft, toen hij alles achter zich liet, alleen de Heere volgde, het Woord van God de voorrang gaf, het boven alles liefhad en vrijwillig een vreemdeling werd, elk uur van de dag op leven en dood aan gevaren onderworpen.

Dit is een typerende uitspraak voor Luther, hier is de 'theologie van het kruis' aan het woord.

Kort hierna zou Luther zelf een weg vol gevaren gaan, de lange reis naar Heidelberg, al min of meer vogelvrij en een openbaarheid tegemoet die evenveel gevaren inhield als er voor Abraham in den vreemde dreigden!

HEIDELBERG

Op 21 april kwam Luther in Heidelberg aan. Het kapittel dat daar samenkwam had allerlei zaken te regelen, maar fungeerde ook als een conferentie. Daarbij waren Luthers denkbeelden het hoofdthema en dat was een duidelijk sein in de richting van de aanhangers van Tetzl, dat men Luther collegiaal zeer ernstig wilde. nemen. Voor het gesprek, dat weer op de gebruikelijke manier in de vorm van een dispuut over stellingen zou plaatsvinden, had Luther een stuk geschreven dat bekend is geworden als de 'Heidelberger thesen'.

Wie de stellingen leest ziet meteen, dat Luther nu inderdaad heel anders en veel dieper op de achtergronden wil ingaan dan hij kon doen in een dispuut over de aflat, een zijtak van de werkelijke boom. Het gaat om een heroriëntatie van de hele theologie en daarmee van het geloof en zo is het daar ook ervaren, vooral door de jongere theologen van toen; sommige van hen zoals Brenz en Bucer zouden nog een grote rol spelen in de ontwikkeling van de reformatie. Het is een belangrijk stuk, vooral omdat de 'theologia crucis', de theologie van het kruis er zo'n centrale plaats in heeft. Bij de uitwerking daarvan is de invloed van o.a. Tauler weer onmiskenbaar in de nadruk op lijden, wanhopen aan jezelf, tot nederigheid gebracht worden, etc.

Tegelijkertijd weerspiegelt het op veel plaatsen de theologische denkwijze van toen, in die zin dat hij

die herhaaldelijk precies omkeert, wat zijn gehoor extra geprikkeld moet hebben. Een voorbeeld is de laatste stelling: ‘Gods liefde vindt niet maar scheidt wat zij liefheeft’ (amor Dei non invenit sed creat suum diligibile). Ook de gedachtenwereld van Augustinus en diens terminologie speelt een grotere rol dan later.

Niettemin: de grote lijn van Luthers bedoeling met dit stuk is heel goed herkenbaar. Hij wil op alle manieren uitdrukken dat er een breuk is tussen het kennen van de mens en de wijsheid van God, tussen het doen van God en van de mens. God scheidt, Hij maakt niet af wat wij hebben voorbereid, noch in het kennen van zijn wezen, noch in het handelen. Al ons kennen en handelen moet door het nulpunt heen. Er is geen sprake van restauratie, maar alleen van vernieuwing, er is geen sprake van aanvulling, maar slechts van het vullen van een leegte. Dat moet geweten worden en dat is het begin van het geloof in de Ene Die zo totaal anders is dan wij in ons knapste denken kunnen verzinnen. Het is niets minder dan een nieuwe geboorte. (Hier haalt Luther zelf in st. 18 Joh. 3: 7 aan!)

Pas door die gebrokenheid heen is er ruimte voor een nieuw bestaan binnen de schelp van het oude. De mens blijft niet passief, maar op dit beslissende punt is hij passief, ‘conform’ de passie, het lijden van Christus, waarin ‘het zwakke van God sterker was dan de mensen’, zo 1 Cor. 1: 25, de kernplaats voor Luthers ‘theologie van het kruis’.

Het moeten zeer spannende uren geweest zijn daar in Heidelberg, want hier werd een radicale theologie voorgedragen die niet alleen veel theologiseren van die dagen ontwortelde, maar evenzeer een radicale mensbeschouwing die lang niet alle modernere denkende ‘humanistische’ geleerden beviel. Niettemin: er was veel begrip en aandacht voor zijn werk, en Luther reisde bemoedigd terug; dat schrijft hijzelf direct na zijn terugkeer in Wittenberg. Om een indruk te geven van wat men daar toen te horen kreeg, volgen hier enkele van die stellingen met hier en daar ook iets van de uitleg die hij daar zoals gebruikelijk bijvoegde en die zeer veel Bijbelse bewijsplaatsen bevat, daarnaast ook veel aanhalingen uit Augustinus:

De mens die denkt, dat hij tot de genade kan komen uit eigen kracht [eigenlijk ‘door te doen wat in hem is’, *faciendo quod in se est*, een toen veel gebruikte term] voegt zonde bij zonde en wordt dubbel schuldig.

Wat zullen we dan doen: helemaal niets doen, omdat we anders toch alleen maar zonden doen? Ik antwoord: nee, maar luister hier naar, val op je knieën en bid om genade en vestig alle hoop op Christus. In Hem is ons heil, ons leven en onze opstanding. Dat moet ons geleerd worden en daarom maakt de wet ons onze zonde bekend, dat besef doet de genade zoeken en verkrijgen. Zó, ja zó ‘geeft Hij de deemoedigen genade’ (1 Petr. 5: 5) en ‘wie zich vernedert die zal verhoogd worden’ (Matth. 23: 12) ... Zo brengt het vreemde werk van God tenslotte zijn eigenlijke werk tot stand: het maakt de mens tot zondaar juist om hem rechtvaardig te maken⁸³.

Alleen wie aan zichzelf wanhoopt, is gereed om de genade te verwerven.

Niet wie Gods onzichtbaar wezen tracht te schouwen vanuit het verstaan van het geschapene is waard een theoloog te heten, maar alleen wie schouwt op wat werkelijk van God zichtbaar is: Zijn rugzijde (Ex. 33: 23!), dus lijden en kruis en wie Hem vandaar uit wil verstaan:

De zichtbare rugzijde van God is tegengesteld aan Zijn onzichtbaar wezen, en het gaat daarbij om menselijkheid, zwakheid, dwaasheid zoals in 1 Cor. 1: 25 staat over het ‘zwakke en dwaze van God’. Het heeft geen enkele zin God te proberen te kennen in Zijn heerlijkheid en majesteit zonder Hem te kennen in Zijn menselijkheid en in de schande van het kruis. Zo ‘doet Hij de wijsheid der wijzen te niet’ (1 Cor. 1: 19); zoals

⁸³ Deze gedachte van het vreemde werk (*opus alienum*), waardoor het eigen of eigenlijke werk (*opus proprium*) tot stand komt, is een heel belangrijke gedachte bij Luther. Hij heeft dit gelezen uit Jes. 28: 21.

ook Jesaja zegt: ‘Voorwaar, Gij zijt een verborgen God’ (Jes. 45: 15)⁸⁴.

De theoloog van de glorie (van de eigen roem) noemt het slechte goed en het goede slecht. De theoloog van het kruis noemt de dingen bij hun juiste naam.

Dat is duidelijk, want als hij Christus niet kent, kent hij ook God, Die zich verbergt in het lijden, niet. Dan ook stelt hij de werken boven het lijden (*activiteit boven passiviteit ten aanzien van het verwerven van het heil*), de glorie boven het kruis, macht boven zwakheid, wijsheid boven dwaasheid, dus over de hele linie goed boven slecht. Dat zijn zij die de apostel ‘vijanden van het kruis’ noemt (Fil. 3: 18). Zij haten kruis en lijden en achten hun eigen werk en hun eer hoog. Maar God kan slechts in lijden en kruis gevonden worden, zoals ik zei.

Een vraag die zeker in het debat naar voren is gebracht en die Luther blijkens het bovenstaande ook al in zijn stellingen zelf inbouwt, is of er dan door de mens niets gedaan moet worden: waar blijft de moraal, de ethiek, het handelen? Is de wet er dan alleen maar om ons van zonde te overtuigen? Zeker: wie de wet van God echt verstaat, weet dat een mens aan de vervulling van Gods wil nooit echt toekomt, de wet is goed, maar dodelijk voor onze eigen roem. Maar dan: wie zichzelf zo heeft leren kennen en de kracht van de genade heeft herkend, ervaart dat als een bevrijding en aanvaardt ook de wet, de geboden, nieuw en nu als leidraad voor het bevrijde bestaan in Christus. Dat zal hij later uitwerken, o.a. al spoedig in de uitleg van de brief aan de Galaten van 1519. Nu zegt hij het zo:

Als Christus in ons woont door het geloof maakt Hij dat wij daar ook naar handelen door het levende geloof in Zijn handelen.

Als wij op Zijn werken, en die vervullen de geboden van God en worden ons geschonken door het geloof, letten, worden wij er ook toe gedreven om Hem daarin na te volgen. Zo worden onze werken van barmhartigheid verwekt door die daden waardoor Hij ons gered heeft. Zo is zijn werk werkzaam in ons, het leeft in ons door het geloof.

En dan volgt de laatste stelling, die al even genoemd werd:

Gods liefde vindt niet, maar schept wat zij liefheeft; bij mensen ontstaat liefde doordat iets of iemand beminnenswaardig is⁸⁵.

De liefde van God die in de mensen leeft bemint zondaren, heeft slechte, dwaze, zwakke mensen lief om ze rechtvaardig, goed, wijs en sterk te maken. De liefde van de mens vlucht weg van zondaren en slechte mensen. Maar Christus zegt: ‘Ik ben niet gekomen om rechtvaardigen te roepen, maar zondaren’ (Matth. 9: 13). Dat is de liefde van het kruis die uit het kruis voortgekomen is, zij is er niet op uit om het goede te vinden en te genieten, maar om armen en ellendigen in het goede te laten delen.

⁸⁴ Over het begrip ‘Deus absconditus’, de verborgen God bij Luther is zeer veel geschreven; het is een complexe zaak, die ook een grote rol speelt in zijn discussie met Erasmus van 1525, maar hier voorkomt in de meest specifieke vorm juist als Hij zich openbaart verbergt Hij zich in een gestalte die niet ‘goddelijk’ lijkt maar het juist wel is. Daarom gaat het hier, dat is ‘theologie crucis’.

⁸⁵ Deze opvatting gaat lijnrecht in tegen een op Aristoteles gegrond denken. In de nadere uitleg die wij hier niet helemaal hebben weergegeven laat Luther niet na, erop te wijzen dat hij het zo ook bedoeld heeft!

Brief aan Spalatinus
18 mei 1518

Beste Spalatinus,

Eindelijk ben ik dan op zaterdag na Hemelvaart in Wittenberg teruggekeerd. Te voet vertrok ik, per wagen kwam ik terug. Het werd me gewoon bevolen door de oversten en zo reed ik eerst met de Neurenbergers mee, bijna tot Würzburg, daarna met de Erfurters en vanaf Erfurt met die van Eisleben en die hebben mij op hun kosten met hun eigen paarden naar Wittenberg laten brengen. Ik voelde mij de hele reis best, eten en drinken bevielen me goed, zodat ik er volgens velen veel beter uitzie.

Staupitz, Lang, die nu districtsvicarius is, en ik werden hartelijk ontvangen door graaf Wolfgang en magister Jakob Simler⁸⁶ en ook door hofmeester Hazius. Wij hadden heel plezierige gesprekken met elkaar, aten en dronken en kregen de kerkschatten te zien, verder de wapenkamer en tenslotte alle kunstschatten van dit waarlijk koninklijke hof. Magister Jakob was vol lof over de aanbevelingsbrieven van onze keurvorst en riep in zijn Pfaalisch dialect: ‘Ihr habt bei Gott einen kystlichen Credenz’. Kortom, er ontbrak dan ook werkelijk niets aan menselijke warmte.

Verder hebben de doctores van de Heidelbergse faculteit mijn disputatie alle ruimte gegeven en er met mij zo voornaam⁸⁷ over gediscussieerd, dat ik ze ten zeerste ben gaan waarderen. Mijn theologie was hun vreemd, maar hun kritiek was scherpzinnig en waardig, behalve die van de jongste van de professoren, die grote hilariteit verwekte met zijn opmerking: ‘als de boeren dat zouden horen, zouden ze u stenigen’⁸⁸. Voor de Erfurters is mijn theologie walgelijke oude koek, vooral voor Trutfetter die al mijn meningen de grond in boort in een brief waarin hij mij alle kennis van de dialectiek, laat staan dus van de theologie ontzegt!⁸⁹ Ik zou ook bij hen gedisputeerd hebben, maar dat kon niet vanwege de litanieën⁹⁰. Wel heb ik onder vier ogen met Trutfetter gesproken en hem in elk geval tot het inzicht gebracht, dat hij zijn mening niet kon bewijzen en de mijne niet kon weerleggen en dat zijn opvatting lijkt op zo’n beest dat zichzelf opvreet. Vergeefse moeite!

Ze houden taai vast aan hun eigen gepeuter al moeten ze toegeven, dat ze er geen enkele andere grond voor kunnen aanvoeren dan alleen het ‘natuurlijke verstand’, maar dat verstand van ons is een duistere chaos. Dat weet je als je geleerd hebt geen ander dan Christus te prediken, het ware en enige licht.

Met Dr. Usingen heb ik nog het meest gesproken. Ik heb geprobeerd hem te overtuigen. We zaten in dezelfde wagen. Maar ik weet niet of ik veel bereikt heb. Ik heb hem zeker wel wat te denken gegeven, maar zo gaat het nu eenmaal als iemand in een verkeerde mening vergrijst.

⁸⁶ De graaf, een broer van de keurvorst van de Pfalz, was een theoloog en een goede bekende van Luther, want hij hart onder begeleiding van de hier ook genoemde mag. Simler in Wittenberg gestudeerd.

⁸⁷ Voor ‘voornaam’ staat eigenlijk ‘bescheiden’, maar dat heeft toe niet de klank die het toen had als één van de humanistisch-wetenschappelijke deugden.

⁸⁸ De reden van de vrolijkheid is niet duidelijk. Bedoelt deze jongste collega, dat het maar goed was dat Luther met zulke keurige opposanten te maken had? Of komt de spot daaruit voort, dat iedereen maar al te goed wist, dat degenen die Luther naar het leven stonden nu juist niet de boeren waren, integendeel!

⁸⁹ Dialectiek niet in onze maar in scholastische zin bedoeld. Luthers opmerking heeft een sarcastische ondertoon: zonder die ‘dialectiek’ is immers geen theologie denkbaar, menen die scholastici.

Zie eerdere opmerkingen over de Erfurters, o.a. in de brief aan Lang, 8 februari 1517. De vertaling ‘oude koek’ is een poging een dergelijk soort spreekwijze te gebruiken als Luther hier kiest, uit het lijfboek van de humanisten, de Adagia van Erasmus. Hij doet dat in deze brief nog enige malen.

⁹⁰ De bidprocessies in de week van zondag Rogate.

De jongeren denken er heel anders over. Ik hoop vurig, dat zoals Christus tot de heidenen ging toen hij door de Joden verworpen werd, zo ook zijn ware theologie, verworpen door die waanwijze ouden, naar de jongeren overgaat..

Genoeg over mij. Tenslotte vraag ik je nog in vertrouwen onze universiteit niet te vergeten en alle moeite te doen voor de inrichting van een leerstoel voor Grieks en één voor Hebreeuws. Je hebt zeker ook het rooster van Leipzig gezien, zoals steeds een afgietsel van het onze! Ze pronken daarin met een groot aantal colleges, maar de meeste ervan zullen wel niet gehouden worden.

De brief aan de vorstbisschop van Naumburg kan ik toch het beste via jou verzenden? Doe je best, je ziet wat je allerbeste vrienden van je verwachten!

Gegroet in de Heere.

Uit ons klooster,
Br. Martinus Eleutherius, Augustijn

Brief aan Staupitz en brief aan Paus Leo X
30 mei 1518

Telkens komen wij weer brieven tegen aan Johann von Staupitz die hem jarenlang begeleid had. Luther vergeet nooit hoeveel hij aan deze wijze, verstillde man te danken had, al voelde hij ook wel aan, dat deze hem niet altijd kon bijhouden. Staupitz was een belangrijk theoloog die heel veel heeft betekend voor Luthers ontwikkeling en die de voorwaarden schiep voor diens herontdekking van een ‘andere manier van theologiseren’. Deze brief getuigt daarvan en laat tegelijkertijd zien hoe belangrijk de exegetisch-grammaticale ontdekkingen voor hem waren, juist als basis voor deze wijze van denken en geloven.

In de brief zegt Luther eerst, dat hij zich herinnert hoe tussen de heilzame woorden van von Staupitz ook eens het woord ‘poenitentia’, ‘boete’, viel. Dat was altijd als een heel moeizaam proces beschouwd, maar Staupitz maakte duidelijk, dat de ware boete begint bij de liefde tot de gerechtigheid en tot God. Dat, zegt hij, klonk als uit de hemel. En dan gaat de brief zo verder:

Dat woord van u hechtte zich in mij vast als een scherpe pijl en ik begon het te onderzoeken aan de hand van de Schriftplaatsen over dat begrip ‘boete’. Dat bleek een kostelijk spel, de woorden kwamen van overal en bevestigden deze mening. Zo kreeg dat woord boete, dat vroeger tot de bitterste woorden in de Schrift hoorde, nu een welkome en warme klank.

Later kwam daar bij, dankzij de ijver van hen die ons Grieks en Hebreeuws hebben geleerd, dat ik ontdekte dat dat woord boete in het grieks ‘metanoia’ is en van ‘meta’ en ‘noun’ komt, dus van ‘na’ en ‘geest’ (‘gezindheid’) en dat boete dus betekent: tot inzicht komen en dat ná aanvaarding van het oordeel over onze zonde. Dat kan niet zonder verandering van gezindheid en liefde en dat is volkomen in overeenstemming met de theologie van Paulus. Later zag ik ook nog, dat ‘meta’ niet alleen ‘na’ betekent, maar ook ‘verandering’ (trans!) betekent, en dan wil metanoia zeggen: verandering van gezindheid en dan niet alleen die verandering zelf, maar ook de manier waarop, namelijk door de genade van God. (...)

Toen was het helemaal duidelijk, dat zij, die van de boete niets meer overlieten dan wat kille genoegdoeningen en een uiterst bewerkelijke zondenbelijdenis, ongelijk hadden, misleid als ze waren door dat begrip ‘boete doen’ dat meer naar actie klinkt dan naar verandering van gezindheid en helemaal niet klopt met dat Griekse woord ‘metanoia’. En precies op dat moment, toen ik vol was van zulke overwegingen, begon het rondom ons te schetteren van nieuw klaroengeschal over aflat en vergeving, bepaald geen opwekking tot de ware strijd!

Dan komt weer de hele zaak van de aflaatdiscussie ter sprake, ten overvloede, maar Luther wil dat von Staupitz doordrongen werd van de diepe wortels van wat soms alleen nog maar een uiterlijke rel leek. Hij wist dat von Staupitz het met die diepste intenties volkomen eens was. Daarom durft hij hem ook te vragen de twee bijgevoegde stukken, de 'Resolutiones' en een brief aan paus Leo X aan de paus te zenden. Ook von Staupitz zal het nodig gevonden hebben, dat de paus nu eens direct benaderd werd en niet alleen via andere kanalen en meest in negatieve zin over deze zaak te horen kreeg. De brief is interessant, niet omdat er veel nieuws in zou staan, maar omdat Luther in dit stadium nog zo duidelijk verwacht dat zijn brief iets zou kunnen uitrichten. Men achtte een verandering van inzicht bij deze paus, die pas vanaf 1514 regeerde, toen nog niet ondenkbaar. Hij was zeker beter dan zijn voorgangers, had bovendien belangstelling voor de humanistische studiën, zelfs voor de Joodse geschriften. Hij moest de kans krijgen een redelijk geluid ook, van de andere kant te horen. Luther doet in feite, net als in zijn appèl op aartsbisschop en keurvorst Albrecht in 1517, maar zeker op een andere toon, een beroep op de paus en op zijn verantwoordelijkheid als drager van dat hoge ambt. Toch staat er tussen al die woorden één zinnetje dat de grens van zijn welwillendheid aanduidt *revocare non possum*, herroepen kan ik niet. Het is juist dát wat hem in het vervolg steeds weer in allerlei toonaarden gevraagd zal worden.

De brief begint met de zoveelste geduldige uiteenzetting van de gang van zaken rond de stellingen. Men kan hem dan nu wel betichten van allerhande ketterij, hij zou de autoriteit en de sleutelmacht van de paus ondergraven, maar dat is juist door hén gebeurd die van de aflaat zo'n schandelijk bedrijf gemaakt hebben. Hijzelf heeft alleen maar over de aflaat willen disputeren...: 'Toen zijn ineens deze stellingen de wereld doorgevoegen... het is mij een raadsel en bovendien geloof ik niet dat ze door iedereen begrepen zijn, het zijn disputatiestellingen en geen dogmatische uitspraken. Als ik dit had voorzien, dan had ik er zeker voor gezorgd ze makkelijker toegankelijk te maken'.

Dan volgt het laatste deel van de brief:

Wat moet ik nu doen? Herroepen kan ik niet, maar ik heb een ontzaglijke woede op mij zien afkomen doordat dit zo'n vlucht genomen heeft. Zonder het te willen word ik aan het gevaarlijke en wisselvallige publieke oordeel onderworpen, en ik ben maar een ongeletterd man...

Om mijn tegenstanders tot matiging te brengen en op verzoek van velen geef ik deze bescheiden uitleg van mijn stellingen uit, maar ik draag ze aan u op en schaar mij onder uw bescherming, heilige Vader. Dan kan wie wil zien hoe ik heel gewoon en in alle eenvoud het kerkelijk gezag en de sleutelmacht in ere houd en hoe onrechtvaardig de laster van mijn tegenstanders is. Als ik zo was als zij zeggen en als ik alles niet volgens de goede orde had gedaan, dan zou Z.H. de keurvorst Frederik van Saksen deze pest toch niet in zijn universiteit dulden, want hij is een man die de katholieke en apostolische waarheid bij uitstek hooghoudt; ik zou ook niet meer acceptabel zijn voor mijn scherpzinnige en ernstige collega's. Daarom, heilige Vader, ik buig mij voor u en bied u alles wat ik ben en heb. Beschik over mijn dood of leven, keur goed of keur af, al naar het u behaagt. Ik wil in uw stem die van Christus erkennen. Als ik de dood verdiend heb, ik zal mij er niet tegen verzetten. De aarde is des Heeren en al wat er in is, gezegend Hij in alle eeuwen, amen. Hij beware ook u in eeuwigheid, amen.

Meent Luther dit? Op dit moment stellig. Ook in de 95 stellingen wil hij het gezag van de paus niet aantasten, maar op de juiste wijze interpreteren. De paus moet nu laten zien, dat hij echt paus is. Deze eerlijk gemeente brief legt we! een grote claim op de ontvanger ervan: zou hij zo reageren als gehoopt? Achteraf zeggen wij: die hoop was een illusie, zeker ook gezien de inhoud van de meegezonden 'Resolutiones', maar dat zegt niets over Luthers eigen verwachtingen.

In Rome was het proces tegen Luther in feite al begonnen met de beschuldiging van ketterij door Tetzl c.s.; er lag ook een stuk van de universiteit van Mainz; die op verzoek van aartsbisschop Albrecht Luthers stellingen had onderzocht en te licht bevonden. Het vooronderzoek begon. Dat leidde tot een stuk van de hand van een Dominicaan in Rome, Silvester Mazzolini, beter bekend onder de naam Prierias; zijn taak was het controleren van theologische en andere literatuur op rechtzinnigheid. In drie dagen was hij met zijn rapport klaar. Het schijnt dat de paus later, toen Luther met dit rapport de vloer had aangeveegd, opmerkte dat hij er beter drie maanden over had kunnen doen, maar Prierias was een oude man die niet van plan was zich erg op te winden over de ruzies in het Noorden. Hij kwam tot de

conclusie dat kritiek op de pauselijke aflaat kritiek op de paus inhield en dus op de kerk. Dat was voldoende om iemand in staat van beschuldiging te stellen. Luther zou zich moeten verantwoorden in Rome. Gelukkig voor hem was dat al niet meer vanzelfsprekend, zoals blijkt uit de brief van 21 maart 1518 (zie ook noot 76 aldaar). Toch liet de zaak zich nu ernstig aanzien en in de komende maanden leefde Luther onder grote druk; hij was er haast zeker van in ieder geval niet in Wittenberg te kunnen blijven.

BIJ DE BRIEF AAN SPALATINUS,
31 AUGUSTUS 1518

De brief begint met een opmerking over thesen over de kracht van de ban, de excommunicatie. Deze thesen circuleerden onder de naam van Luther en hadden weer voor veel opschudding gezorgd. Luther was er niet geheel onschuldig aan, iemand had ze aan een stuk van hem over deze zaak ontleend. Daarin pakt hij de excommunicatie, de weigering om iemand aan het Avondmaal toe te laten, aan. Dat had namelijk tot veel, ook maatschappelijk misbruik geleid, omdat excommunicatie grote gevolgen had voor iemands bestaan; onder meer stelde het de geestelijkheid in staat iemand tot een outcast te maken.

Luther zegt: onomwonden dat iemand die ten onrechte geëxcommuniceerd wordt gezegend kan sterven. Dat lijkt logisch maar veronderstelt dat zoiets gebeuren kan, en vooral: het relativeert de kracht van de ban.

Luther liet nu dat stuk, deze ‘sermo de excommunicatione’, drukken hoewel het keurvorstelijk hof die nieuwe provocatie ongaarne zag!

Daarna gaat de brief als volgt verder:

Brief aan Spalatinus,
31 augustus 1518

Beste Spalatinus,

Wat je berichtte en beloofde aangaande Melanchthon⁹¹ is nu al waar geworden en zal zeker ook verder in vervulling gaan. Vier dagen na zijn aankomst hier heeft hij een rede gehouden die zo geleerd en schitterend was en zozeer ieders bewondering wekte, dat je hem echt niet meer bij ons hoeft aan te bevelen. Wij hebben zeer snel de mening herzien die bij ons ontstaan was op grond van zijn uiterlijke gestalte, wij bewonderen hem om wat hij te brengen heeft en danken de keurvorst en jou niet minder voor zijn benoeming. Het zal nog wel enige zorgvuldige overweging vergen, vóór je de keurvorst kunt adviseren voor welk vak je hem speciaal zou kunnen aanbevelen. Ik wil in elk geval geen ander voor Grieks dan hem. Mijn enige zorg is, dat zijn zwakke gezondheid het klimaat van onze streek misschien niet verdraagt.

Verder hoor ik dat hij op een zo laag salaris hierheen gehaald is, dat die opscheppers in Leipzig al hopen hem spoedig bij ons te kunnen weglokken, want zij waren al met hem bezig vóór hij naar ons kwam.

Ik ben niet de enige die er Pfeffinger van verdenkt, zich naar zijn gewoonte ook nu weer een bijzonder trouwe rentmeester van de keurvorstelijke kas betoond te hebben. Daarom, beste Spalatinus, laat ik in alle vrijheid als vriend mogen spreken: verkijk je niet op zijn⁹² jeugdige uiterlijk, hij is een man die alle respect verdient. Onze universiteit kan zich geen blunder permitteren waaruit wie kwaad wil zijde kan spinnen.

⁹¹ Luther had in een eerder stadium Mosellanus voorgesteld, maar geeft in deze brief Spalatinus volkomen gelijk: hij is opgetogen over deze aanwinst. Vóór deze passage staan nog enkele regels over het verschijnen van zijn geschrift over de excommunicatie, die tot nog meer misbruik had geleid dan de aflaat. De keurvorst had het liever nog wat willen laten liggen, maar toen dat bericht kwam was het al te laat.

⁹² Namelijk van Melanchton.

Hierbij dan tenslotte nog een vlugschriftje tegen die leuterfilosoof Sylvester⁹³; ik heb het in twee dagen uit mijn mouw geschud. Het leek mij niet de moeite waard om mij al tezeer in te spannen om zulke lichtgewicht-argumenten te bestrijden. Dank, dat je mijn zorgen deelt.

op de dag vóór het begin van september
Br. Martinus Luther, Augustijn

Brief aan Spalatinus, in Augsburg
2 september 1518

Beste Spalatinus,

Je schrijft dat er mensen zijn die hemel en aarde bewegen om onze doorluchtige vorst⁹⁴ in een kwaad daglicht te stellen. Wat is dat nu weer voor gruwelijke onzin! Ik hoop van harte, dat dat niet door mij komt. Wat ik altijd heb gezegd blijf ik zeggen: ik wil niet dat onze vorst die er part noch deel aan heeft ook maar iets doet om mijn thesen te verdedigen. Als men tegen mij wil handelen of schrijven, dart wil ik daar zelf voorstaan.

Als hij zonder veel moeite bereiken kan dat ze tegen mij geen geweld gebruiken, goed, laat hij het doen, maar anders niet. En als dat niet gaat, dan wil ik zelf de gevaren trotseren. Wat ik op me genomen heb te verdedigen dat hoop ik waardig te verdedigen, ook tegen de zin van alle thomistische meningen, ik durf dat rustig te zeggen, omdat Christus mij daarbij zal leiden. Voor geweld moet je nu eenmaal wijken, maar de waarheid blijft toch overeind. Ik geloof, dat mijn 'Resoluciones', helaas met veel drukfouten, je bereikt heeft, samen met de weerlegging van de dialoog van Sylvester⁹⁵.

Ik vraag je met klem om tegen iedereen te zeggen, dat het Martinus is die dat dispuut aangaat. Wil iemand daar iets tegen inbrengen of denkt iemand het beter te kunnen, ik wil graag zowel docent als leerling zijn! Als ze de zaak maar met mij afhandelen en er onze vorst en anderen niet mee lastig vallen. Genoeg hierover.

Er is bij onze studenten een vraag opgekomen, die ik je, in overleg met mijn vrienden, voorleg om dit zo tevens aan onze vorst onder ogen te brengen. Het gaat hierom: er worden nu Goddank uitstekende colleges gegeven. De studenten hebben grote belangstelling voor de H. Schrift en de ware theologie en zij vinden het erg, dat zij zoveel colleges moeten volgen voor de exameneisen dat ze de beste colleges wel moeten verwaarlozen om niet overbelast te raken. Zij vragen dan ook, of het mogelijk zou zijn hen vrij te stellen van de colleges over de ethica (van Aristoteles) die zich trouwens tot de theologie verhoudt als de wolf tot het lam in die zin, dat ze die niet hoeven bijgewoond te hebben om tot een promotie te worden toegelaten.

Dan is er nog een vraag: hoe zullen in verband met de nieuwe colleges de baccalaureaats- en magisterexamens ingericht moeten worden? Wij komen daar wel

⁹³ Luther leest in die naam het Latijnse woord voor bos of woud, Sylvester Prierias noemt hij dus een soort woudloper, een 'bostheoloog'; wij zouden zeggen: 'een theoloog van de koude grond'. De argumentatie van Prierias die zich bijv. verlaagde tot een opmerking dat Luther wel anders gepraat had als de paus hem een bisdom geschonken had, gaf Luther alle reden zich niet al te serieus met deze tegenstander bezig te houden. Hij paste een vaker gebruikte methode toe: hij gaf het geschrift zelf uit met een vernietigend nawoord!

⁹⁴ Spalatinus was bij de keurvorst in Augsburg, waar de rijksdag gehouden werd. Daar kwam de zaak Luther zeker ook aan de orde.

⁹⁵ Inmiddels was in Augsburg de grote Thomist Cajetanus aangekomen. Een maand later zou hij Luther verhoren.

uit, maar misschien heb je ook op dit punt een goed advies voor ons. Er is hier een zeer zinnige brief⁹⁶ binnengekomen uit Rome, scherp gericht tegen de Romeinse praktijken bij het innen van de nieuwe belasting voor de oorlog tegen de Turken. Die zijn duidelijk bedacht door de Florentijnen die naar men zegt behoren tot de inhuldigste lieden die onder de hemel leven. Zij maken misbruik van de inschikkelijkheid van de paus om zichzelf zeer goed te bedienen en de bodemloze put van hun hebzucht te bevredigen. Ik denk dat je er al een exemplaar van hebt, anders zend ik er nog een. Als wat daar in staat echt waar is, dan zijn de kardinalen, misschien onbewust, werkelijk ware afgezanten van de hebzucht.

Alle goeds in de Heere, en laat Philippus⁹⁷, die grote Griekse meester-humanist, je van harte aanbevelen zijn. Zijn collegezaal zit stampvol. Hij maakt vooral ook theologen van hoog tot laag enthousiast voor Grieks.

Wittenberg 2 september 1518
Br. Martinus Luther, Augustijn

CRISIS

Eind september reisde Luther naar Augsburg om voor kardinaal Cajetanus te verschijnen, de afgezant van de paus bij de rijksdag. Van de ingewikkelde toestanden die daaraan voorafgegaan waren, had hij maar een zeer beperkt idee. Wat hij heel goed wist was, dat de kardinaal de eerste echt belangrijke theoloog was met wie hij over zijn zaak zou spreken. Jakob Vio de Gaeta was generaal geweest van de orde van de Dominicanen en gold in zijn tijd als de grote commentator van de theologie van Thomas van Aquino. Ook in Augsburg werkte hij nog aan zijn commentaar op de Summa van Thomas. Hij was meer theoloog dan diplomaat en faalde bij deze missie dan ook op diplomatiek gebied eigenlijk op alle punten. De oproep tot de oorlog tegen de Turken werd vooral om de daarmee samenhangende belasting afgewezen. Het was ook buitengewoon ontaktisch om opnieuw om geld te komen in Duitsland en Rome bewees daarmee opnieuw geen idee te hebben van de werkelijke stemming aan de andere kant van de Alpen.

Er waren echter nog veel belangrijker zaken aan de orde. Keizer Maximiliaan was oud, het rijk kende geen erfopvolging, de keurvorsten moesten iemand kiezen en dat was een zaak waarbij grote sommen smeergeld onder de tafel door gingen, geld dat vaak geleend werd bij de bank van Fugger, wiens paleis als hotel diende voor de hoogste gasten, ook voor Cajetanus! Die moest bij dit nu al beginnende spel tussenbeide zien te komen met zijn op de toch nog grote achting voor de pauselijke stoel berustende invloed. Die invloed moest erop gericht zijn om de keuze van Maximiliaans kleinzoon Karel te verhinderen, want dat zou anders de Habsburgse dynastie tot heersers maken over Noord- en Zuid-Europa. Dat vreesde men in Rome, en niet zonder reden. Toen het tenslotte toch Karel geworden was, liet hij in 1527 het beleg voor Rome slaan door de ons bekende Alva. In de herfst van 1518 was dit alles nog volkomen open. Het gevolg daarvan was, dat het Vaticaan het zich niet kon permitteren één van de keurvorsten voor het hoofd te stoten. Wel allerminst Friedrich van Saksen, die zich nogal afzijdig hield van al het gekonkel en veel gezag had; hij had zelfs wel eens op het lijstje van mogelijke opvolgers van de oude keizer gestaan. Het zou wel bijzonder ontaktisch zijn om de ster van zijn universiteit, zonder meer tot notoir ketter te verklaren met alle gevolgen van dien. Dat zou hoogstens uitstel van executie betekenen, want in Rome stond zijn schuld al praktisch vast. De enige uitweg waarop men ook in Rome hoopte was een herroeping door Luther van de meest onhoudbare van zijn stellingen.

Friedrich van Saksen, bijgenaamd de Wijze, omdat zijn tactiek er altijd al uit bestond een zaak zo lang mogelijk te rekken, wist samen met zijn adviseurs deze gelegenheid goed te gebruiken. Als Cajetanus inderdaad met pauselijke volmacht op Duitse bodem kon handelen, was een belangrijk precedent geschapen, al, was het nog niet conform het principe dat ook de rechters van Duitse afkomst moesten zijn (zie de brief van 21 maart 1518, aant. 76). Toch bleef het gevaarlijk en daarom eiste hij, dat er geen sprake zou zijn van rechtspreken of veroordelen, maar alleen van een ‘vaderlijk verhoor’, anders zou men Luther niet laten gaan. Cajetanus stemde toe. Die concessie gaf hem de kans om de zaak rustig aan te pakken en de zaak tot haar ware proporties te herleiden.

Cajetanus had zich in de aflaatkwestie verdiept en hij vond eigenlijk, dat Luther ten aanzien van de

⁹⁶ Deze brief was een memorandum, inderdaad van anonieme zijde uit Italië afkomstig en bedoeld om op de rijksdag stemming te maken tegen die belastingen.

⁹⁷ Melanchton.

misbruiken die rond de aflaten ontstaan waren gelijk had, maar dat hoefde het principe toch niet aan te tasten. Als Luther dat toegaf, én zijn te ver gaande conclusies, ook ten aanzien van de relatie geloof en sacrament, dan was er weer een basis voor gesprek. Het is een misverstand dat nog eeuwenlang een rol bleef spelen: hef de misstanden op die oorzaak waren van alle ellende en dan moet het verschil van mening de wereld uit zijn. Maar het theologisch dispuut dat begonnen was, ging veel dieper; het was bezig uit te groeien tot de vraag: willen wij een heroriëntatie van de theologie op haar oorsprongen of niet? Cajetanus kon zich dat niet voorstellen: de inderdaad ongelooflijk knap en groots opgebouwde 'Summa' (= som, samenvatting) van Thomas was zijn tehuis! Daar zat die oorsprong toch in verwerkt? Luther beseftte wel, dat wat hij gezien had veel verder ging, maar ook hij wilde een waarachtig katholieke theologie zoals hij die gevonden had bijvoorbeeld bij Tauler, georiënteerd op de Schrift en de toen in zijn ogen grootste Schrift-theoloog Augustinus. De gevolgen van dat inzicht overzag hij echter ook nog niet. Het waren zijn tegenstanders die hem die duidelijk maakten. Tegenover Cajetanus moet hij toegeven, dat de paus voor hem slechts een betrekkelijke autoriteit heeft en nog geen jaar later tegenover Eck, dat hetzelfde ook van concilies geldt!

Her gesprek met Cajetanus, waarbij Luther aanvankelijk zorgvuldig het hem ingeprente protocol hield en Cajetanus zo lang mogelijk een welwillende toon trachtte te handhaven, bleek al heel gauw op een fiasco uit te lopen. Telkens dreigde er discussie juist over die punten die per sé herroepen moesten worden en die dus principieel niet meer ter discussie konden staan. Op zijn vakgebied was Cajetanus niet te slaan, maar daarbuiten raakte hij minstens éénmaal in een wat pijnlijke situatie. Zijn taak was ook niet gemakkelijk, want hij wist maar al te goed, dat de aflaatkwesitie nog niet definitief geregeld was via een kerkelijke uitspraak en hij had daar al vaak genoeg op gewezen. Terug in Rome zou hij dat meteen in orde maken.

Niettemin: dat Luther te ver ging was duidelijk, en dat moest hem van hogerhand persoonlijk duidelijk gemaakt worden, daar had hij recht op vóór er verder gegaan zou worden, als dat dan onverhoopt nog nodig was. Het gesprek onttaarde echter telkens toch in een discussie. Luther kon niet alleen maar luisteren en vergat tenslotte alle protocol, de kardinaal trouwens ook en na een laatste heftige woordenwisseling wilde hij Luther niet meer ontvangen, die man met zijn 'diepe ogen en vreemde ideeën in zijn hoofd'. Het gesprek was mislukt.

Toch dacht hij er niet over verder te gaan dan hij de keurvorst beloofd had, hoewel hij er in principe de macht toe had. Hij ontving von Staupitz en Link, de prior van de Augustijnen te Neurenberg nog een keer in audiëntie en bezwoer hen een 'revoco', een herroeping, van Luther los te krijgen, al was het maar op een enkel punt. Cajetanus liet ook doorschemeren dat de zaak er in Rome nog slechter voorstond dan eerst; er waren strengere orders binnengekomen, ook van de generaal van de Augustijnen. Von Staupitz en Link begrepen de hint en wisten dat er maar één uitweg was: herroepen of verdwijnen uit Augsburg. Het eerste was onmogelijk, dat wisten ze, het tweede bleef over. De zaak van de reformatie heeft er nooit kritieker voorgestaan dan in deze dagen. 's Nachts vluchtte Luther door een poortje in de stadsmuur, dat een beviende relatie voor hem liet openen; buiten hielden zij een ongezadeld paard voor hem klaar, hij sprong er in zijn toog op en reed zo lang door dat hij uren later ergens in het stro viel, hij kon geen stap meer verzetten. Het had een rit naar de vergetelheid kunnen worden, op zijn best naar een klooster ergens in een uithoek.

De brieven van Luther uit deze weken ademen de spanning die deze periode kenmerkte. Toch maken ze zeker geen gedeprimeerde of wanhopige indruk. Naarmate de druk van buiten toeneemt wordt hij innerlijk zekerder. De argumenten van de kardinaal, die hem eerder nog wel wat gedaan zouden hebben, raken hem niet meer en als hem eigenlijk alleen nog maar een 'herroep' wordt toegeschreeuwd, groeit in hem de zekerheid dat er geen echte argumenten tegen datgene ingebracht kunnen worden wat hem als licht is opgegaan. Hij kan niet tegen zijn geweten ingaan, dat ervaart hij als gevaarlijker dan welk geweld ook dat van buiten komt.

Brief aan de vrienden in Wittenberg

3 of 4 oktober 1518

Overbezorgde lieden zijn begonnen mij in verleiding te brengen om niet naar Augsburg te gaan. Maar ik blijf erbij. De wil van de Heer geschiede. Ook in Augsburg temidden van zijn vijanden⁹⁸ heerst Christus. Leve Christus, en laat Martinus sterven

⁹⁸ Ps. 109. 2; Luther legt de psalmen onbekommerd christologisch uit.

en alle andere zondaren zoals geschreven staat⁹⁹; de Heere van mijn behoud zij geprezen.

Gegroet en blijf overeind, want je moet óf door mensen óf door God gericht worden. Maar God is waarachtig¹⁰⁰, de mens een leugenaar.

Brief aan Spalatinus

10 oktober 1518

Beste Spalatinus,

De zegen in Jezus' naam.

Op St. Marcus na St. Franciscus ben ik zeer vermoeid in Augsburg aangekomen.

Ik heb het bijna niet gehaald, want ik kreeg het erg aan mijn maag, maar ik ben weer op krachten gekomen. Nu zijn wij hier drie dagen zonder dat ik de eerwaarde heer legaat¹⁰¹ gezien heb. Zelf heb ik hem meteen al de eerste dag door dr. Wenceslaus Link en nog iemand mijn aanwezigheid gemeld. Intussen wordt door goede vrienden een openbaar vrijgeleide voor mij in orde gemaakt. Hoewel de legaat mij alle clementie heeft toegezegd, willen de vrienden toch niet dat ik hem zonder meer vertrouw, ze zijn erg voorzichtig en waakzaam. Ze weten dat hij bij alle uiterlijke schijn in werkelijkheid zeer verbitterd tegen mij is, dat heb ik zelf ook uit allerlei opgemaakt.

Luther vertelt dat hij bij Peutinger, een zeer bekende figuur in Augsburg, gegeten heeft en dat die net als de andere raadsleden zijn zaak zeer toegeedaan is. Verder meldt hij, dat Urb. Serralonga, vroeger gezant aan het hof van de keurvorst voor de graaf van Montserrat en nu medewerker van Cajetanus, bij hem geweest is, duidelijk in opdracht van de kardinaal zelf. Hij probeert hem tot inschikkelijkheid te bewegen, probeert hem duidelijk te maken dat er van discussie geen sprake kan zijn, en dat hij er niet zo'n punt van moet maken. Als iets niet helemaal klopt maar geld opbrengt, is dat nu zo erg? Luther noemt dit zelf een 'ongelooflijke bewering'. Wij hebben verder geen objectief verslag van dit onderhoud, in elk geval heeft het Luther bepaald niet ontmoedigd. 'Deze slechte bemiddelaar heeft mijn vertrouwen niet geheel ondermijnd'. Tussen de regels door nog een belangrijke opmerking: 'De Franse gezant is kort vóór mijn aankomst naar zijn land teruggereisd, maar hij heeft een duidelijk teken van sympathie voor mijn zaak achtergelaten'. Dat kan alleen maar onderstrepen, dat Luther aan Frankrijk dacht als het nodig werd om te vluchten. Dat hij daaraan dacht blijkt uit het slot van de brief:

Doe mij een genoegen en laat aan de Wittenbergers uit deze brief alleen dat zien wat je hen eruit wilt laten weten. Later schrijf ik uitvoeriger, maar de zaken hier en de tijd laten dat nu niet toe. Groet ze allen uit mijn naam. Of ik nu terugkom of niet, het ga ze goed. Eén ding staat vast: ik zal mij op een toekomstig concilie beroepen als de legaat meer met geweld dan met argumenten wil werken. Wij horen hier, dat de paus de gouden roos aan onze vorst heeft gezonden, zij offeren die aan de groten van wie zij grote dingen verwachten, en dat men hem in uiterste welwillendheid allerlei gunsten heeft beloofd. Kortom: die Romeinse kerk, als we haar zo mogen noemen, heeft steeds maar weer geld nodig en hoe meer ze krijgt, des te groter wordt de behoefte.

Alle goeds, voor nu en in alle eeuwen, en groet onze doorluchtige vorst namens mij.

Augustus, de zondag na Dionysius 1518, in alle vroegte.

Br. Martinus Luther, Augustijn

⁹⁹ Ps. 17: 47.

¹⁰⁰ Ps. 115: 11; vergelijk Rom. 3: 4.

¹⁰¹ Kardinaal Cajetanus, pauselijk gezant (= legaat).

Brief aan Melanchthon, Augsburg
11 oktober 1518

Christus' zegen! Allerbeste heer Philippus, Johannes Böschenstein¹⁰² hoef ik eigenlijk niet bij u aan te bevelen, eerder omgekeerd! Hij is, dat weet ik, wat schuchter en boezemt weinig vertrouwen in, maar ik hoop dat men vriendschap tussen jullie niet in de weg zal staan, en dat jullie hem hartelijk tegemoet zullen treden. Karlstadt zal u op de hoogte brengen van mijn zaak hier. Iets nieuws of bijzonders is er niet te melden, alleen praat iedereen hier over mij en men wil die Herostratus¹⁰³ wel eens zien die zo'n grote brand veroorzaakt heeft. Blijf de jonge mensen met kracht de rechte zaken doceren. Als het God behaagt word ik voor jullie en voor hen geofferd. Ik ga liever te gronde, het ergste vind ik daarbij dat ik de warme, goede omgang met jullie dan zal moeten missen, dan dat ik herroep wat ik goed heb gezegd en zo de oorzaak zou worden van de ondergang van waarachtige kennis en studie tegenover deze dwaze en verbitterde vijanden daarvan. Italië is in duisternis gevangen, ze kennen Christus niet met alles wat bij Hem hoort. En dat zijn dan onze heren en meesters in geloof en leven. Zo wordt de toorn van God over ons vervuld, zoals er staat: 'Ik wil hun kinderen tot vorsten geven en zwakkelingen zullen over hen heersen'¹⁰⁴. Sterkte, beste Philippus en wend Gods toorn van ons af door een zuiver gebed.

Augsburg, maandag na Dionysius, 1518
 Br. Martinus Lutherus

Brief aan Spalatinus, Augsburg
14 oktober 1518

Heil in Christus!

Beste Spalatinus, Ik schrijf niet graag zelf aan de keurvorst. Jij kent hem goed, wil jij dit daarom aan hem overbrengen? De heer legaat verhandelt nu al vier dagen met mij, of liever tegen mij. Hij belooft met mooie woorden terwille van onze doorluchtige keurvorst zich in alles soepel en vaderlijk op te stellen, maar in werkelijkheid is het van zijn kant een zaak van onbuigzame macht. Hij wilde niet, dat ik met een openlijk dispuut antwoordde, hij wilde ook niet onder vier ogen met mij discussiëren. Eén ding herhaalde hij voortdurend: herroep, erken je dwaling, dat wil de paus en niets anders of je wilt of niet, en zo maar door. Als pressiemiddel gebruikte hij vooral de Extravagans¹⁰⁵ 'Unigenitus' van paus Clemens. Hier, zei hij, hier zie je, dat de paus beslist dat de verdiensten van Christus de schat van de aflaten zijn. Geloof je dat of

¹⁰² Böschenstein was een bekend Hebraicus en heeft korte tijd in Wittenberg gedoceerd. Zijn angst zal wel iets te maken hebben met het feit dat men zijn christelijke komaf nogal eens betwijfelde. Maar ook zonder dat kon een Hebraicus in die tijd wel van 'judaïseren' beschuldigd worden. Het is Luther ook ten deel gevallen en die was toch meer een exegeet in bredere zin, zij het met grote aandacht voor het Hebreeuwse karakter van de Schrift.

¹⁰³ Herostratus stak in 356 v. Chr. de tempel van Artemis in Efeze in brand, alleen om daardoor beroemd te worden. Hij werd ter dood gebracht, maar zijn naam bleef bekend.

¹⁰⁴ Jesaja 3: 4.

¹⁰⁵ Een 'extravagans' is een decreet dat tot stand gekomen is na de vaststelling van het canoniek recht, een toevoeging dus. De bedoelde extravagans is vastgesteld in 1343 door de bul Unigenitus van paus Clemens VI.

niet? Hij liet geen enkele verklaring of antwoord toe en overstelpte mij met een luide woordenvloed. Eindelijk stemde hij erin toe, na veel moeite! dat ik een schriftelijke verklaring zou mogen afleggen. Dat heb ik vandaag gedaan in aanwezigheid van dr. Philippus van Feylitz¹⁰⁶. Maar uiteindelijk wees hij mijn stuk verachtelijk af en riep weer om herroepen. Eindeloos herhaalde hij de fabels van St. Thomas en vestigde zo de indruk, mij op de knieën gekregen te hebben. Ik probeerde er wel tien keer tussen te komen, maar steeds weer overschreeuwde hij mij.

Tenslotte begon ik ook te schreeuwen: als u kunt aantonen, dat de extravagans zegt, dat de verdiensten van Christus de aflaten zijn dan herroep ik. Met triomfantelijke drukte greep hij het boek, las met grote haast tot hij de plaats vond waar staat dat Christus door Zijn lijden een schat verworven heeft.

Toen riep ik: hoogerwaarde vader, overweeg dát woord toch nog eens terdege: als Christus dóór Zijn verdienste een schat verwierf, dan zijn die verdiensten de schat niet, maar dan is die schat dat wat dóór die verdiensten verworven is: de sleutelmacht, en dan is mijn stelling dus juist!

Plotseling was hij even van zijn stuk gebracht en om dat niet te laten blijken ging hij snel op wat anders over. Maar toen barstte ik los, wel erg oneerbiedig en ik riep: u gelooft toch niet, eerwaarde vader, dat wij Duitsers geen grammatica kennen: een 'schat zijn' is wat anders dan 'een schat verwerven'. Daarmee was zijn vertrouwen (in de goede afloop) verdwenen. Toch bleef hij om herroeping schreeuwen, en toen ben ik weggegaan, terwijl hij nog zei: ga en kom niet terug tenzij je wilt herroepen.

Maar zie, kort na het middagmaal riep hij pater vicarius Staupitz bij zich en probeerde hem met veel strijkages zo ver te krijgen, dat hij mij zou bewegen te herroepen; hij verzekerde hem dat ik geen betere vriend had dan hemzelf. Staupitz antwoordde, dat hij mij steeds had aangespoord om mij nederig aan de kerk te onderwerpen, dat heb ik ook altijd tegen iedereen gezegd. Maar, zei Staupitz, ik ben niet tegen hem opgewassen (dat is alleen maar zijn mening!) in geleerdheid en inzicht, daarom was toch de heer legaat in naam van de paus hierheen gekomen om zelf dat overredingswerk ter hand te nemen?¹⁰⁷ Tenslotte kwamen ze overeen, dat hij de artikelen zou aangeven die ik zou moeten herroepen en andere waaraan ik mij zou moeten houden. Zo staat het op dit moment. Ik werk nu dagelijks aan mijn beroep¹⁰⁸ en zal geen syllabe herroepen! Ik zal mijn antwoord aan hem publiceren, dan staat hij in het openbaar voor schut als hij met zulk geweld blijft doorgaan.

Gegroet, in haast,

Augsburg, op de dag van St. Calixtus, 1518
Br. Martinus Luther Augustijn

DE 'ACTEN' VAN AUGSBURG

Ongeveer net zo'n brief stuurt hij op 14 oktober aan Karlstadt; hij wil dat ze in Wittenberg meelevan, hij is namens hen allen bezig. Karlstadt moet de brief ook laten zien aan de andere leden van de faculteit. Op dezelfde dag is dan ook nog een lange verantwoording aan kardinaal Cajetanus gedateerd. Die brief werd later mee gepubliceerd in Luthers verslag van het gebeuren in Augsburg, de 'Acta Augustana'. In die brief geeft hij de argumenten aan voor de standpunten die hij heeft ingenomen. Heel duidelijk stelt hij de autoriteit van de Schrift boven die van de paus: pauselijke uitspraken moeten getoetst worden. Tegelijkertijd vraagt hij Cajetanus voor hem bij de paus tussenbeide te komen, opdat

¹⁰⁶ Eén van de adviseurs van de keurvorst die Luther moesten bijstaan.

¹⁰⁷ Von Staupitz speelt in feite de bal dus terug naar de kardinaal.

¹⁰⁸ Luthers beroep op de paus. Dit was een poging om de zaak alsnog te schikken, uitgaande van de mogelijkheid dat het Vaticaan zonder gezichtsverlies op een besluit kon terugkomen als er van onvoldoende informatie sprake was. Vandaar het beroep 'a male informato ad melius informandum papam': van de onjuist geïnformeerde tot de beter te informeren paus.

deze niet zo fel tegen hem blijft, dat hij 'zijn ziel aan de duisternis overgeeft, een ziel die slechts het licht van de waarheid zoekt'. Hij wil best herroepen, 'het zou mij een vreugde zijn', maar hij mag niets tegen zijn geweten doen. Dat verbiedt de diepste zin van de Schrift.

Op 17 oktober schrijft hij nog een brief aan de kardinaal op instigatie van zijn vrienden en adviseurs. Er staat weinig nieuws in. Luther verontschuldigt zich voor zijn te grote heftigheid, hij is bereid om niet meer over de aflaatkwestie te praten als de tegenpartij dat ook niet doet, maar herroepen is er ook in deze brief niet bij. De volgende dag al schrijft hij een brief die als afscheid bedoeld was en zijn heimelijke vertrek moest verklaren. Toen Cajetanus die kreeg reed hij al in een waanzinnig tempo te paard oostwaarts.

Afscheidsbrief aan Cajetanus

18 oktober 1518

Hoogeerwaarde Vader in Christus,

U hebt mijn gehoorzaamheid kunnen constateren aan het feit, dat ik na een reis met veel gevaren, in slechte conditie en met weinig geld, mij hier bij u vervoegd heb in opdracht van Z.H. paus Leo X. Bovendien heb ik door de publikatie van mijn 'Resolutiones' mij en al wat ik ben aan de voeten van Z.H. gelegd, in afwachting van zijn positief of negatief oordeel. Ik ben er zeker van, niet één van de plichten verzuimd te hebben die een toegewijde en gehoorzame zoon van de kerk passen. Ik kan hier nu niet langer voor niets blijven, ik heb geen geld meer en word een last voor mijn gastheren, de paters Karmelieten. Daarbij komt, dat uwe hoogeerwaarde mij in eigen persoon verboden hebt om u nog verder onder ogen te komen, tenzij dan wanneer ik zou willen herroepen.

Wat en hoeveel ik wil herroepen heb ik in een eerdere brief uiteengezet.

Daarom vertrek ik nu, ik zal mij naar een andere plaats begeven. Ik heb besloten mij van de onjuist geïnformeerde tot de beter te informeren paus te beroepen. Ik weet, dat onze vorst een dergelijk beroep ook liever ziet dan een herroeping.

Luther zegt dan, dat hij zo'n beroep zelf eigenlijk niet zo nodig vindt; hij heeft de zaak in handen van de kerk gelegd. Dit lijkt in tegenspraak met zijn houding tot dat moment, maar Luther bedoelt het ook hier weer niet onvoorwaardelijk, dat blijkt uit wat volgt:

Ik hoef de ban niet te vrezen, want die heb ik niet verdiend, maar door Gods genade ben ik bovendien zo geschapen, dat ik die ban minder vrees dan dwaling en geloofswaan. De ban kan niet schaden, integendeel¹⁰⁹, als ik geloof en waarheid tenminste werkelijk aan mijn kant heb. Ik verzoek u dringend om Christus' wil en met een beroep op de clementie die u mij tot nu toe hebt betoond: wil mijn tot nu toe betoonde gehoorzaamheid honoreren, mij bij de paus recommanderen en mij mijn vertrek en het beroep op de paus ten goede houden.

Ik kon niet anders en doe het ook op dringend advies van mijn vrienden. Zij zeggen, ik kan daar niet tegenop: wat zou je willen herroepen? Zou jij ons door te herroepen een geloofsregel kunnen voorschrijven? Laat de kerk eerst maar veroordelen als er wat te veroordelen valt, jij moet haar oordeel volgen, niet zij het jouwe. Voor dat advies ben ik gezwicht.

U, hoogeerwaarde vader, groet

uw toegewijde zoon
br. Martinus Luther, Augustijn

¹⁰⁹ In deze opmerking bespeuren wij weer Luthers 'theologie van her kruis' en de invloed van Tauler: lijden in Christus' naam is een zegen. 'Kruis, kruis en toch geen kruis!'

Brief aan Spalatinus
31 oktober 1518

Luther is na het vruchteloze onderhoud met Cajetanus in Wittenberg teruggekeerd; na tot ontstemming van de kardinaal op 18 oktober 's nachts uit Augsburg verdwenen te zijn.

Een jaar na 31 oktober 1517, (aan die datum wordt door Luther in de brief geen aandacht geschonken!) slaat zijn zaak zoals hij zelf zegt 'tussen hoop en vrees'. Als het echt tot een ketterproces komt en een veroordeling, dan staat het er ondanks alle groeiende kritiek op Rome toch slecht voor hem voor. Een ketter herbergen kon eigenlijk niemand zich permitteren. Maar zover is het nog niet.

Beste Spalatinus,

Ik ben vandaag, goddank gezond, in Wittenberg teruggekeerd, maar ik weet niet hoelang ik nog hier kan blijven. Mijn zaak staat zo, dat ik zweef tussen hoop en vrees. Ik heb mij 'van de slecht geïnformeerde tot de beter te informeren' paus beroepen. Daarna ben ik afgereisd na aan één van de broeders van de orde opgedragen te hebben dat beroep in aanwezigheid van een notaris en getuigen aan de kardinaal ter hand te stellen.

Intussen wil ik tijdens mijn verblijf hier in Wittenberg een tweede beroep gereed maken, nu op een toekomstig concilie, en mij aansluiten bij de opvatting van de universiteit van Parijs¹¹⁰ voor het geval de paus mijn eerste beroep uit hoofde van zijn macht, zeg dan maar gerust tyrannie! verwerpt. Ik heb zelf een gevoel van vreugde en vrede. Ik ben er ook verbaasd over, dat mijn beproeving zo'n indruk gemaakt heeft op velen, ook op mensen van gezag. De welwillendheid die de kardinaal-legaat de vorst beloofd had werd zeker tentoongespreid, maar ik ervoer dat toch niet zo in hem. Zeker, hij probeerde alles heel vaderlijk te brengen, en dat was ook wel zo gebleven, als ik had willen herroepen. Daarop zat de hele zaak vast, en omdat ik dat niet wilde en hij tot alle prijs wel, ik ben er zeker van dat hij niets anders op zak had dan de opdracht om mij te veroordelen, moest ik wel beroep aantekenen. Ik zal mijn antwoord op zijn protesten publiceren samen met dat beroep en enige aantekeningen bij de 'apostolische breve'¹¹¹, een duivelsstuk dat je vaak vermeld hebt en waarvan je mij onlangs een exemplaar zond. Ik kreeg het op de terugreis in Neurenberg in handen samen met andere instructies. Zoiets kan toch niet van de paus zijn uitgegaan, zeker niet van Leo X. De knaap die mij onder het masker van Leo X met zo'n decreet schrik aan probeert te jagen, zal moeten inzien dat ik zulke streken doorzie. Mocht het werkelijk van de Curie afkomstig zijn, dan moet de botheid en onbillijke onwetendheid ervan maar aan de dag komen.

De kardinaal-legaat past goed in zijn rol. Het lijkt erop, dat ze in Rome bang beginnen te worden en wat minder vertrouwen stellen in hun eigen zaak; daarom probeert men met slimheid een uitweg te vinden.

Mijn groeten en dank aan de keurvorst!

Tenslotte nog dit: je bent het aan de eer van onze vorst verplicht hem op de hoogte te brengen van de aankomst van de prior van de Karmelieten in Augsburg. Die heeft zich boven verwachting royaal en hartelijk betoond, wij zijn hem dank verschuldigd. Hij is op 23 oktober uit Augsburg vertrokken en komt hierheen in goed vertrouwen op de

¹¹⁰ De Parijse universiteit had zich verzet tegen het concordat dat de Franse koning op 18 aug. 1516 met het Vaticaan gesloten had. Men beriep zich op een toekomstig concilie en vroeg zelfs aan de aartsbisschop van Lyon om een nationaal Frans concilie bijeen te roepen. Geen wonder dat Luther Frankrijk als een toevluchtsoord beschouwde.

¹¹¹ De breve van 23 augustus aan Cajetanus, door Luther als een vervalsing beschouwd. Een 'breve' is een pauselijke verklaring.

keurvorst die hem een doctorsmaaltijd beloofd heeft. Kun je ervoor zorgen dat die hoop in vervulling gaat?
Alle goeds in Christus,

Wittenberg, zondag, vooravond van Allerheiligen,
Br. Martinus Luther, Augustijn

Ik had gehoopt, dat het feest jullie hierheen zou lokken, maar daarin heb ik mij vergist, ik heb mij voor niets gehaast.

Brief aan Spalatinus,
25 november 1518

Temidden van al de opwinding rondom wat zich in Augsburg afgespeeld had duikt ineens een rustig en zakelijk briefje op aan Johannes Eck, de theoloog uit Leipzig met wie Luther een felle briefwisseling had gehad. Luther schrijft over de mogelijkheid van een officieel dispuut tussen Karlstadt en Eck om aan al dat geschrijf een eind te maken; Karlstadt had zich in die schriftelijke discussies ook niet onbetuigd gelaten. Uit alles blijkt dat Luther er totaal niet op rekent dat dispuut mee te maken en dat klopt met wat hij op 25 november aan Spalatinus schrijft.

Beste Spalatinus,

Ik stuur je de zogenaamd van de bisschop van Luik¹¹² afkomstige brief terug samen met die van Crotus¹¹³. Wil je de brieven van de universiteit en van mij¹¹⁴ aan de keurvorst voorleggen?

Ik wacht met spanning jullie oordeel af over mijn antwoord op de brief van de kardinaal-legaat¹¹⁵ en hoop, dat de spons er niet helemaal over moet... De Acta Augustana worden nu gedrukt. Verder verwacht ik elke dag de ban uit Rome. Daarom probeer ik alles in orde te maken om gereed te zijn om als hij komt weg te gaan als Abraham, niet wetend waarheen, maar tegelijk in vast vertrouwen, want God is overal. Ik zal een afscheidsbrief achterlaten. Jullie moeten maar zien of jullie dan een brief durft te lezen van een verbannen en geëxcommuniceerde! Gegroet en bid voor mij,

Op de dag van St. Catharina, 1518
Martinus Luther, Augustijn

AFSCHEID

Op 28 november preekte. Luther nog in de stadskerk en hij liet daarbij duidelijk merken, dat het wel eens de laatste keer kon zijn. 's Middags verrichtte hij alle formaliteiten, ten overstaan van een notaris die bij een beroep op een toekomstig concilie hoorden.

Op 1 december nodigde hij 's avonds een aantal vrienden uit voor een afscheids-maaltijd. Hij zou dan in de loop van de nacht vertrekken, maar nog tijdens die maaltijd kwam er per bode uit Altenburg waar

¹¹² De brief van Eberhard van der Mark, bisschop van Luik, was wel degelijk echt. Omdat een bisschop het aandurfde daarin de misbruiken van het Romeinse hof aan de kaak te stellen kon Luther niet geloven dat het stuk echt was. De brief was voorgelezen op de rijksdag in Augsburg.

¹¹³ Crotus Rubianus was een studievriend van Luther uit Erfurt. Van Bologna uit moet hij geschreven hebben aan een vriend in Augsburg met de aansporing Luther bij te staan.

¹¹⁴ Bedoeld is een schrijven, mede door Luther ondertekend, van de universiteit aan de keurvorst, waarin men de keurvorst verzoekt niet in te gaan op het advies van Cajetanus om Luther weer naar Rome te citeren of hem uit het land te sturen, maar Luther te steunen in zijn verzoek om met argumenten uit de Schrift en uit de kerkvaders van zijn dwaling overtuigd te worden.

¹¹⁵ Cajetanus had een verslag van de gang van zaken aan de keurvorst gestuurd met het bovengenoemde advies erin. Bij het antwoord op dat schrijven wilde het hof een verklaring van Luther gevoegd zien. Over die verklaring waarin Luther alles nog eens uitvoerig op een rij zet gaat deze opmerking.

de keurvorst tijdelijk resideerde een nadrukkelijk, schriftelijk verzoek om nog te blijven, de keurvorst had beslist dat er nog over de zaak verhandeld moest worden.. Het was een onverwachte wending. Tot nu toe had de keurvorst duidelijk laten merken, dat hij Luther zeker niet zou uitleveren, maar dat hij ook niets tegen zijn vertrek had, integendeel. Waar was die ommekeer vandaan gekomen? Naar alle waarschijnlijkheid was er via Pfeffinger, de al vaak genoemde adviseur en beheerder van de keurvorstelijke kas, het bericht binnengekomen dat er een nieuwe bemiddelaar verschenen was, de in Keursaksen goed bekende Karl von Miltitz, kamerheer van de paus. Deze had zich bij Pfeffinger aangediend en verzekerd dat de zaak in Rome lang niet zo slecht stond als men in Saksen dacht. Dat alles wist Luther nog niet toen hij aan zijn vriend Spalatinus, hofkapelaan en secretaris van de keurvorst, weer één van de vele brieven schreef die ons telkens met zijn ogen de situatie laten zien.

Brief aan Spalatinus
2 december 1518

Beste Spalatinus,

Ik stond gisteren op het punt Wittenberg te verlaten en ik had het ook gedaan als ik je brief niet gekregen had. Ook nu blijf ik nog bereid om hetzij te blijven, hetzij te gaan. Mijn vrienden zijn bijzonder bezorgd om mij, zij tonen een grotere bezorgdheid dan ikzelf op het ogenblik kan opbrengen. Sommigen hebben mij dringend aangeraden om mij door de keurvorst gevangen te laten nemen! Die zou mij dan ergens moeten onderbrengen en dan vervolgens aan de legaat moeten schrijven, dat hij mij gevangen houdt en bereid is mij op een veilige plaats verantwoording te laten afleggen. Of dat een goede raad is kun jij beter beoordelen. Ik ben wat dat betreft in Gods hand en in die van mijn vrienden.

Wel is het een feit, dat men algemeen aanneemt, dat de keurvorst samen met de hele universiteit achter mij staat. Ik heb dat kortgeleden nog gehoord van iemand die absoluut betrouwbaar is: aan het hof van de bisschop van Brandenburg vroeg iemand zich af op welke steun ik dan wel zo vol vertrouwen rekende. Iemand zei: op Erasmus, Capito¹¹⁶ en andere geleerden. De bisschop zelf zei echter met stelligheid: nee, van die mensen trekt de paus zich niets aan, de universiteit van Wittenberg en de Saksische keurvorst leggen daar meer gewicht in de schaal.

Daaruit is duidelijk op te maken, dat men het idee heeft dat de vorst aan mijn kant staat en dat vind ik niet prettig. Wat de universiteit betreft: best, ik wil graag dat die een groot ontzag inboezemt!

Die verdenking die zich op de keurvorst richt zal mij uiteindelijk toch wel dwingen de stad te verlaten zodra dat nodig blijkt. Hij kan natuurlijk in zijn brieven voorwenden, zich als leek geen oordeel te willen aanmatigen in zulke gewichtige zaken, temeer omdat een door de kerk goedgekeurde universiteit niet tegen mij is¹¹⁷. Maar dat zijn bijzaken. Een feit is, dat ik als ik hier blijf een groot deel van mijn vrijheid van spreken en schrijven kwijt zal raken. Als ik wegga, kan ik wel alles zeggen en mijn leven aan Christus schenken. Gegroet,

Wittenberg, 2 december 1518
 Br. Martinus Luther

OPNIEUW: HERVORMING VAN DE STUDIE

Een week later schreef Luther weer aan Spalatinus, opnieuw gaat het over de hervorming van het

¹¹⁶ Capito was een beroemde humanist, toen nog in Bazel.

¹¹⁷ De universiteit had dat zojuist per brief aan de keurvorst nadrukkelijk laten weten. Het lijkt wel alsof Luther hier een terloopse suggestie doet aan de keurvorst en zijn adviseurs. Toch blijkt uit alles dat hij met zijn vertrek blijft rekenen, waarschijnlijk dus een vertrek naar Parijs waar de universiteit een Duitse afdeling had.

onderwijsprogramma van de universiteit. Die moet doorgaan, en wat in deze briefstaat valt nu nog sterker op na de theologische aanvaring van Luther met de Thomist Cajetanus. Het 'scotisme' waar Luther hier over spreekt is een theologische stroming waarvan de naam ontleend is aan Duns Scotus, een wat jongere tijdgenoot van Thomas van Aquino. Hoewel hij meer oog heeft dan Thomas voor de kloof tussen geloven en denken en heel zijn systeem opbouwt vanuit de wil, de wil van God en de (vrije) wil van de mens, is hij toch nog een echte scholasticus, en zo mogelijk nog beslijster als het over het gezag van Schrift én traditie gaat. Luther ziet van zijn perspectief uit weinig wezenlijk verschil tussen die systemen, hij kan alleen niet alles tegelijk veranderen.

Brief aan Spalatinus

9 december 1518

Beste Georg,

De rector en ik zijn overeengekomen, dat het goed zou zijn wanneer niet alleen de thomistische fysica zou vervallen, nu mag. Gunckel, de rector moet opvolgen in het doceren van de Aristotelische tekstverklaring, maar ook van de Thomistische logica.

De tegenwoordige docent daarin, mag. Premsel van Torgau, zou in plaats daarvan college kunnen geven over Ovidius' Metamorphoses, hij is behoorlijk thuis in de humanistische studiën.

Wij menen, dat het voldoende is wanneer er Scotistische filosofie en logica gegeven wordt samen met een cursorische verklaring van de fysica en logica van Aristoteles, totdat uiteindelijk ook het onderwijs in het Scotistische systeem verdwijnt dat al even onnut en onvruchtbaar is, samen met al die haarkloverijen, en de pure filosofie en theologie en alle wetenschappen uit hun eigen bronnen gaan putten. Wij horen graag je raad in deze zaken. Gegroet,

Tweede dag na Maria Ontvangen 1518
Br. Martinus Eleutherius

TUSSENSPEL

Von Miltitz was één van de jonge prelaten waarmee Leo X zich omringd had. Hij was 27 jaar oud en al enige jaren pauselijk kamerheer. In Wittenberg kende men hem wel, hij had wat bemiddeld bij de aankoop van relikwieën en zich ingespannen voor de verlening van de 'gouden roos' aan de keurvorst. Een diplomaat van de eerste rang was hij niet en een theoloog al helemaal niet, maar kennelijk hoopte men dat deze jonge Duitser toch iets zou kunnen bereiken. Het betekende niet, dat Cajetanus van zijn verantwoordelijkheid voor deze zaak ontheven was; Von Miltitz werd officieel aan zijn staf toegevoegd en moest aan hem rapporteren, maar hij kon lange tijd zelfstandig opereren omdat Cajetanus de keizer achterna gereisd was naar Salzburg. Nu had men hem ook niet met lege handen laten gaan. Hij had volmachten bij zich om een aantal zaken te regelen: die gouden roos en, in feite nog belangrijker, een pauselijke dispensatie die de kinderen uit het niet officiële huwelijk van de keurvorst tot officiële erfgenamen kon verklaren.

Bovendien: als er geen resultaat bereikt werd had ook hij de mogelijkheid de banbe-dreiging over Luther uit te spreken; zoiets was als bedreiging achter de hand ook altijd nuttig.

Nu kwam er dan een Duitser uit Rome, met rechtstreekse informatie uit het Vaticaan. Hij vertelde dat de paus zich verachtelijk over Tetzl had uitgelaten en dat Prierias de mantel uitgeveegd had gekregen vanwege zijn flodderige reactie op Luthers stellingen en dat deze paus een royale, ruime man was die best van mening kon veranderen als er zicht was op enige inschikkelijkheid.

Hij liet de keurvorst weten, dat hij best met Luther wilde praten en in een verzoening geloofde. Keurvorst Frederik ging er maar al te graag op in, het betekende op zijn minst tijdwinst en de zaak-Luther werd elke maand meer een zaak van heel Duitsland en daarbuiten. Hij vroeg Luther om op de Altenburg met von Miltitz te praten. Dat gesprek vond in januari plaats.

Luther nam tegenover deze zeven jaar jongere man van het Vaticaan geen blad voor de mond. Bij alle eerbied voor de paus moest men toch vragen wie dan wel aan Albrecht van Brandenburg dispensatie verleend had om niet één, maar wel drie bisdommen te besturen. Niemand anders dan de paus. Men had zeker misbruik gemaakt van zijn goedheid, maar men kan in het Vaticaan onmogelijk alle schuld op anderen schuiven. Juist die wantoestand had het gedoe met de aflaten verergerd.

Zulke uitlatingen hadden von Miltitz al moeten waarschuwen een makkelijke verzoening met het Vaticaan er niet inzat. Niettemin was Luther onder de indruk van zijn waarschuwing: zou het niet weer tot zo iets kunnen komen als die vreselijke Hussietenoorlogen die indirect ontstaan waren uit de 'ketterij' van Joh. Hus? Dat was ook Luthers grote angst, hij kende de twijfel, de 'aanvechting': 'als ik ongelijk heb en inderdaad een scheurmaker en ketter ben?' Maar dan stond hem het alternatief 'herroepen' voor ogen, herroepen zonder meer en dat verbood hem zijn door het Woord gebonden geweten.

Wat dat herroepen betreft kwam men overeen dat er een scheidsrechter zou komen die dat zou onderzoeken. Verder kwam men overeen, dat beide partijen zouden zwijgen over de kwestie, zowel Luther als zijn tegenstanders. Dat leek mooier dan het was. Von Miltitz had geen enkel gezag om zo'n stilzwijgen bij de tegenpartij te bewerken. Dan hing er erg veel af van de persoon van die scheidsrechter. Eerst werd daarvoor o.a. de bisschop van Salzburg genoemd, maar onder druk van de keurvorst werd dat de bisschop van Trier, een zeer goede vriend van Frederik de Wijze!

Het was een pover resultaat, maar von Miltitz had toch het idee dat hij een doorbraak geforceerd had. Via Leipzig, waar hij Tetzl zodanig de waarheid zei, dat die er niet meer, bovenop kwam, reisde hij naar het Zuiden om Cajetanus op de hoogte te brengen, die ongetwijfeld woedend geweest moet zijn.

Von Miltitz had geluk gehad, bij zijn aankomst in Duitsland was het hele toneel veranderd. De oude keizer was plotseling gestorven en nu was de keuze van de nieuwe keizer in een werkelijk acuut stadium gekomen. De onderhandelingen in Augsburg waren nog maar een voorspel geweest, nu gaat het werkelijk spannen. Er blijft de paus alles aan gelegen om de keuze van Karel van Spanje te voorkomen en daarbij zou de rol van keurvorst Frederik beslissend kunnen zijn. Alles moet worden vermeden wat hem zou kunnen irriteren en nu komt het verslag dat von Miltitz naar Rome gestuurd heeft prachtig van pas. Misschien was het wel waar dat de houding van Cajetanus Luthers halsstarrigheid versterkt had.

Onmiddellijk liet hij een door een van zijn 'humanistisch' gevormde adviseurs opgestelde breve uitgaan naar het keurvorstelijke hof waarin hij er zijn vreugde over uitsprak, dat Luther tot een regeling bereid was. Hij nodigde hem op zijn kosten naar Rome te komen, waar hij zou kunnen rekenen op een hartelijke ontvangst en op de welwillendheid van de paus jegens allen die zich toeleggen op de studie van de Heilige Schrift.

De paus moet werkelijk de indruk gekregen hebben dat de zaak zo te regelen zou zijn. Hij liet later doorschemeren, dat hij best een theologisch zo gedegen kardinaal in Rome kon gebruiken, maar Frederik de Wijze had dat eerste pauselijke schrijven al niet eens aan Luther laten zien. Die zou zeker niet op zo'n uitnodiging ingegaan zijn en dan had men er weer een kwestie bij!

De toestand was zo al gespannen genoeg. De koeriers snelden heen en weer, de bank van de Fuggers wemelde van hoge heren die geld moesten lenen om hun zin te kopen, de paus probeerde gunsten te winnen met wat hij kon uitdelen aan waardigheden. Tenslotte werd Karel toch gekozen, het leek de Duitse vorsten het kleinste risico. De man was erg jong en dus, dacht men, beïnvloedbaar, bovendien zwak van gezondheid en hij zou de meeste tijd wel in Spanje zitten. Men moet de paus toegeven dat hij scherper had gezien en deze jonge man bepaald niet onderschatte. Europa, ook voor de Nederlanden geldt dat! zou nog van hem horen!

Von Miltitz verdween uit de geschiedenis, zijn rol was praktisch uitgespeeld, evenals trouwens die van Cajetanus. Luther werkte verder in Wittenberg, maar zijn toekomst bleef onzeker. Een brief aan zijn oude leermeester en biechtvader Staupitz toont aan dat hij dat terdege beseftte.

Brief aan Von Staupitz, in Salzburg

20 februari 1519

Eerwaarde Vader,

Nu u zo ver van mij woont, in stilzwijgen en zonder dat mijn hevig verlangen naar enig levensteken van uw kant wordt beantwoord, wil ik het stilzwijgen doorbreken. Wij hopen allen dat wij u nog weer eens in deze streken zien. Ik hoop, dat mijn Acta [de Acta Augustana, verslag van de onderhandelingen in Augsburg] u bereikt hebben; een verslag van één en al Romeinse woede en verontwaardiging. God leidt mij niet meer, nee, Hij sleurt en drijft mij voort. Ik ben geen heer meer over mijn eigen leven, ik wil rust, maar ik word steeds weer in alle gewoel betrokken.

Ik ben in Altenburg voor Karl von Miltitz verschenen. Hij klaagde erover, dat ik de hele wereld voor mij heb gewonnen en van de paus heb vervreemd. In alle herbergen

had hij ontdekt dat van de vijf mensen er nauwelijks twee of drie vóór Rome waren. Uit hofkringen hoorde ik later, dat hij hierheen gekomen was, gewapend met wel 70 apostolische brieven over deze zaak en daardoor was hij gemachtigd mij gevangen naar het moordende Jeruzalem te brengen, dat purperen Babylon. Toen dat voornemen onuitvoerbaar bleek begon hij op mij in te werken: ik moest de Romeinse kerk toch teruggeven wat ik haar had afgenomen, ik moest herroepen. Ik vroeg hem toen mij uit te leggen wat ik dan precies moest herroepen en tenslotte kwamen wij overeen om die zaak aan enige bisschoppen toe te vertrouwen. Ik noemde daarvoor de bisschoppen van Trier, Salzburg of Freising. Toen ik dat geaccepteerd had hebben wij vrolijk samen gegeten en tenslotte kuste hij mij ten afscheid. Ik deed maar alsof ik zijn Italiaanse vertoning niet doorhad. Hij heeft Tetzl ook nog in Leipzig bij zich laten komen en hem uitgescholden en hem ervan beschuldigd, maandelijks 90 goudgulden te hebben opgestreken aan salaris, bovendien een wagen en drie ruiters en vergoeding van alle kosten. Tetzl is nu verdwenen, niemand weet waarheen, behalve misschien zijn ordebroeders.

Eck probeert mij op slinkse wijze weer in nieuwe zaken te betrekken zoals je hierbij ziet¹¹⁸. Zo zorgt de Heer ervoor, dat ik niet gezeten raak. Maar als Christus het wil zal deze disputatie een kwalijke zaak zijn voor de Romeinse rechten en gebruiken, die staven waar Eck op steunt¹¹⁹. Ik zou graag willen dat u de in Bazel verschenen uitgave van mijn geschriften te zien krijgt. Dan ziet u zelf hoe geleerden over mij denken en over Eck, Sylvester en de scholastici. Heel geestig noemen zij Sylvester ‘magirus palatii’; magirus betekent in het Grieks ‘kok’. Ook verder zijn er heel wat scherpe opmerkingen. Het zal de hoge heren in Rome slecht zinnen.

Ik smeed u, bid voor mij. Ik vertrouw erop dat de Heer uw hart met zorg voor mij vervult. Ik raak nu eenmaal zo gauw in allerlei gezelschap verzeild, ik word meegesleept; ik ben ontvankelijk voor eigenwaan, nalatigheid en andere ellendige dingen, nog afgezien van wat ik mij beroepshalve op de nek haal¹²⁰.

In Leipzig hebben ze nu eindelijk toegestemd in het dispuut met Eck. Ze verwijten mij dat ik ten onrechte geschreven heb dat zij eerst geweigerd hadden en eisen nu dat ik dat recht zet. Maar ik weet uit een opmerking van hertog Georg zeker, dat zij eerst geweigerd hebben; de dekaan, ik heb ze dat al twee keer gezegd, had mijn verzoek in een eerder stadium afgewezen en dat heeft hij ook gedaan. Zulke middelen gebruiken ze om deze disputatie te verhinderen, maar hertog Georg zit er erg achterheen.

Gegroet, geliefde vader,

20 februari 1519

Br. Martinus Luther, Augustijn

Brief aan Spalatinus

24 februari 1519

Beste Spalatinus,

¹¹⁸ Luther moet een exemplaar van de Leipziger tegenthesen bij de brief gedaan hebben. Eck had deze 12 thesen tegen Luthers Resolutions eind december 1518 in Augsburg(!) laten drukken.

¹¹⁹ Jes. 36: 6.

¹²⁰ Hier is Luther duidelijk weer de biechteling voor zijn biechtvader. Hij voelt dat al het gedoe om hem heen een gevaar is, een verstoring van zijn innerlijke rust en van een waarachtig kloosterlijk bestaan zoals hij dat had gezocht toen hij daarvoor koos. Hier wordt iets zichtbaar van de gesprekken die zij jarenlang gevoerd hebben.

Ik bezweer je niet te zeer te vrezen en je hart niet zo open te stellen voor menselijke overwegingen. Ik weet, als Christus mij en mijn werk niet geleid had, dan was ik er al aangegaan door die eerste disputatie over de aflaten, en zeker door de Sermon von Ablass und Gnade die ik voor het volk schreef, door mijn Resolutiones, door het antwoord aan Sylvester en tenslotte beslist door mijn wederwaardigheden in Augsburg en het verslag daarvan...

Wie heeft niet op één of ander moment toen gevreesd (of gehoopt!) dat het mis zou gaan? Onlangs schreef Olsnitzer¹²¹ aan de kanselier van de hertog van Pommeren, dat ik heel Rome zo in opschudding heb gebracht door mijn Resolutiones en het antwoord op de Dialoog van Prierias, dat ze niet weten wat ze ermee aan moeten. Zij willen proberen om mij niet met juridische middelen, maar met subtiele Italiaanse methoden (het zijn zijn woorden!) aan te pakken. Ik ken het gevaar, het is een verraderlijke valstrik.

Die 12e these¹²² is mij door Eck ontworpen, de paus zal overigens heus zijn verdedigers wel hebben in dat komende dispuut. Ik geloof niet dat je die stellingen als zo gevaarlijk hoeft te beschouwen, ze weten daar toch ook, dat men bij een disputatie een zekere vrijheid geniet. Bovendien: als ik eraan ga, dan verdwijnt er maar weinig uit de wereld. De Wittenbergers zijn goddank zo ver gekomen dat ze mij niet nodig hebben. Ellendig mens die ik ben, ik denk dat ik het niet eens waard ben om te lijden en te sterven voor een zo grote zaak. Minder schuldbeladen mensen zullen daar misschien mee gezegend zijn.

Ik heb je gezegd dat ik gereed ben om weg te gaan als de vorst van mening is dat het leven voor mij hier te gevaarlijk wordt. Elders loopt mijn leven overigens nog meer gevaar, hoewel: ik heb nu een verdediging in het Duits opgesteld die nogal vriendelijk is voor de Romeinse kerk en de paus. Die zal je misschien beter smaken. Gegroet, in grote haast.

Martinus Luther, Augustijn

Inmiddels was het afgesproken 'stilzwijgen' dus al aan het afbrokkelen en het dispuut in Leipzig zou definitief een einde maken aan die onnatuurlijke toestand. Men kon niet langer doen alsof er niets aan de hand was.

De voorbereidingen voor dat dispuut waar de theologen van beide kanten nog eenmaal zouden pogen tot de kern van de discussie door te dringen waren in volle gang. Het zou een stevige discussie worden, eerder een confrontatie; dat blijkt al wel uit Luthers brief aan Eck van 5 april 1519.

Brief aan Joh. Eck

5 april 1519

Ik schrijf nog eens, beste Eck, omdat Z.H. vorst Georg, hertog van Saksen mij antwoordde op mijn verzoek in Leipzig met je te disputeren; eerst wilde hij er zeker van zijn dat wij het erover eens waren, hij had namelijk uit jouw brief alleen iets vernomen over Karlstadt en niet over mij.

Karlstadt heeft een afschuw van je verraderlijke streken en zal zich wel niet

¹²¹ Olsnitzer was vermoedelijk proost te Kolberg.

¹²² Deze these was een aanval op het absolute gezag van de paus als reactie op Ecks 12e these tegen Luther waarin hij had laten zien hoever Luther ging door te stellen, dat in de eerste zes eeuwen de Romeinse kerk niet boven de Griekse gestaan had. Ook Karlstadt, meestal niet voor een kleintje vervaard, was net als Spalatinus ongerust over deze discussie die bijzonder gevaarlijk kon worden. Hun ongerustheid werd later in Leipzig bevestigd, want daar bracht Eck Luther zelfs tot de uitspraak dat ook een concilie geen absoluut gezag kon toegekend worden, naast of boven de Schrift. Daarmee kwam hij dicht bij de Hussitische 'ketterij'.

vervaardigen niet jullie te disputeren. Jij zult er ook wel niet veel zin in hebben nu je zijn kracht bespeurd hebt in zijn antwoord¹²³.

Toch hebben jullie de vorst op een dwaalspoor gezet door over Karlstadt te praten en mij te bedoelen. Het is nu aan jullie om de vorst of mij te melden of het zo goed is en hem niet langer in het ongewisse te laten. Kun je er moeite voor doen dat ik jullie antwoord spoedig ontvang zodat ik de zaak hier kan afwerken? De toestemming van de universiteit heb ik al schriftelijk ontvangen.

Gegroet en word eindelijk eens van een sofist een theoloog!

Wittenberg, derde dag na Laetare 1519
Br. M. Luther, Augustijn

CORRESPONDENTIE MET ERASMUS

Op 28 maart had Luther op instigatie van de humanist Capita een brief aan Erasmus geschreven. Erasmus antwoordde indirect met een brief aan de keurvorst waarin hij het nadrukkelijk voor Luther opnam. Het was voor de keurvorst lang niet onbelangrijk om van zo'n beroemdheid steun te krijgen voor zijn politiek van bescherming van een man die met de ban bedreigd werd. Op 22 mei schrijft Luther aan Spalatinus over deze brief, maar eerst geven wij een deel van de inderdaad, zoals Luther ook zelf zegt, nogal woordenrijke brief aan Erasmus weer. Luther doet zijn best om het humanistische Latijn te schrijven, versierd met citaten uit de klassieke schrijvers en van een stijl die in de vertaling vaak niet weer te geven is. Hij deed dit niet alleen tegenover Erasmus, ook in brieven aan Spalatinus komen zelfs Griekse zinnen voor, maar juist uit deze brief spreekt zijn oprechte eerbied voor deze krachtige, naar de taalbronnen strevende beweging. Hij had er voor zijn theologie, zijn geloof ook zoveel aan te danken.

Brief aan Erasmus

28 maart 1519

Hoe dikwijls praat ik in feite niet al met u en u met mij, waarde Erasmus, ons aller sieraad en onze hoop. Toch hebben wij elkaar nog nooit leren kennen, dat is toch een schande. Wie is niet tot in het diepste van zijn hart door Erasmus geraakt, wie is niet een leerling van Erasmus, bij wie is zijn invloed niet heersend? Ik spreek dan wel over hen die zich op de ware wijze in taal- en letterkunde verdiepen.

Ik vind het altijd een verheugende zaak dat men onder genadegaven van Christus óók rekent het feit dat men velen mishaaft, want juist zo worden de gaven van Gods genade onderscheiden van die van Zijn toorn. Daarom feliciteer ik u ermee, dat u enerzijds door alle goede mensen hoog gewaardeerd wordt, maar anderzijds evenzeer wordt afgewezen door hen die zelf aan de top willen staan en naar ieders gunst dingen. Maar ik ben een dwaas dat ik u, een zo groot man, 'met ongewassen handen' en zonder een stroom van eerbetuigingen haast familiair tegemoet tred, terwijl wij elkaar toch in het geheel niet kennen. U zult het in uw menselijkheid wel op rekening schrijven van mijn dankbaarheid en onervarenheid. Ik heb na zo'n tijd tussen de sofisten gezeten te hebben niet geleerd hoe men een geleerde per brief behoort te groeten¹²⁴, anders had ik u reeds lang met brieven lastig gevallen en dan had ik het er niet bij gelaten u alleen in mijn studeercel tot mij te laten spreken.

Maar nu heb ik van Fabricius Capito begrepen, dat mijn naam u bekend is geworden door dat gedoe over de aflat. Uit het voorwoord bij uw laatste uitgave van uw

¹²³ Eck had al in de zomer van 1518 Karlstadt aangevallen en deze had daar in de herfst op gereageerd.

¹²⁴ Dit is niet alleen de gebruikelijke wat modieuze bescheidenheid. Luther had niet ten onrechte het gevoel een achterstand te hebben in 'eruditas', humanistische ontwikkeling. Hij schaamde er zich niet voor gelijk op met zijn studenten Grieks te leren van Melanchthon.

Enchiridion¹²⁵ blijkt ook dat u mijn ideeën niet alleen gezien hebt maar ze ook goedkeurt en dat dwingt mij, zij het dan in simpele bewoordingen, mij persoonlijk erkentelijk te tonen voor wat u mij en vele anderen hebt geschonken aan geestelijke verrijking. (...)

Daarom, beste Erasmus, hoop ik dat u ook bereid zult zijn, deze geringe broeder in Christus te erkennen, u zeer toegewijd maar nauwelijks in staat u verder van dienst te zijn, begraven als ik ben in een uithoek die nauwelijks aan de hemel en de zon bekend is. (...)

Philippus Melancthon maakt het goed, al kunnen wij maar ternauwernood verhinderen dat zijn waanzinnige geestdrift voor de taal- en letterenstudie zijn gezondheid in gevaar brengt. Met jeugdige ijver probeert hij voor allen alles te zijn en te doen. U zou ons een dienst bewijzen door hem per brief te waarschuwen dat hij zich terwille van ons en de goede wetenschap wat in acht neemt. Als hij wegvalt hoeven wij nooit meer op iets beters te hopen.

Andreas Karlstadt laat u groeten, ook hij is u zeer toegedaan in Christus.

Onze Heere Jezus zelf moge u in eeuwigheid bewaren! amen.

Mijn verontschuldiging voor de vele woorden, maar u zult niet altijd geleerde brieven van het hoogste niveau onder ogen krijgen, soms moet men zwak zijn met de zwakken.

Wittenberg, 5 april 1519
Martinus Luther

Brief aan Spalatinus

22 mei 1519

Beste Spalatinus,

Gegroet. De brief van Erasmus bevat mij bijzonder, en dat geldt voor ons allen hier. Ik had alleen wel gewild dat mijn naam er niet in werd genoemd, laat staan geprezen door zo'n groot man. Ik ken mijzelf maar al te goed op dit punt.

Verder zou ik je willen vragen om vóór je vertrek de mening te peilen van de keurvorst over de leerstoel Hebreeuws. Johannes Cellarius uit Kundstadt (Oberfranken) was onlangs hier in Wittenberg. Hij heeft in Heidelberg gestudeerd en zijn grammatica die je wel zult kennen toont aan dat hij er behoorlijk in thuis is. Hij heeft ons beloofd dat hij bereid is deze kennis in alle toewijding over te dragen, als hem te verstaan wordt gegeven dat hij van onze doorluchtige vorst een redelijk salaris te verwachten heeft¹²⁶.

Hij is op het moment in Leipzig en wacht een brief van onze kant af. Antwoord dus spoedig. Wil je dan ook de brief van hertog Georg terugzenden?

Het aantal mensen dat hier komt studeren neemt snel toe en er zijn belangrijke mensen bij. Zojuist kwam die theologische licentiaat uit Neurenberg, de prediker aan de hospitaalkerk en de St. Sebaldus, hier aan; hij is niet meer een van de jongsten! Onze stad kan hen allen nauwelijks bergen, er is al gebrek aan woonruimte.

Een ander maal meer, gegroet.

¹²⁵ Erasmus' beroemde 'Enchiridion militis christiani', 'handboek voor de strijder van Christus'; in het voorwoord van de laatste uitgave staat inderdaad het één en ander ten gunste van Luthers uitlatingen over de aflaat, hoewel zijn naam niet genoemd wordt.

¹²⁶ Het bleef tobben met het Hebreeuwse professoraat. Cellarius ging door traag onderhandelen voor Wittenberg verloren en bleef in Leipzig waar hij in het komende dispuut eerst de zijde van Eck koos, later in 1520 verdedigde hij Luther weer.

Zondag Cantate 1519
Br. Martinus Luther, Augustijn

INTERMEZZO

Brief aan Keurvorst Frederik **mei 1519**

Doorluchtige en genadige heer,
Noodzaak dwingt ons een toiletruimte te bouwen. Wij hebben de raad van Wittenberg vergunning gevraagd om buiten de muren boven de gracht te bouwen, maar wij krijgen geen antwoord. Daarom onze vraag aan u, of u ons toestemming zou willen verlenen.

Ik mag u hierbij tevens verzoeken de aanschaf van een witte en een zwarte toog op de jaarmarkt in Leipzig te doen regelen. Op de zwarte heb ik recht, een witte zou ik er graag bij willen hebben. De eerste is mij al twee of drie jaar geleden beloofd, ik heb die toen niet gekregen hoewel Pfeffinger er heel positief over sprak. Hij heeft het echter uitgesteld, uit zakelijke motieven of gewoon omdat hij altijd traag is ten aanzien van het uitgeven van geld. Ik was toen genoodzaakt er zelf één aan te schaffen en heb er dus nog een tegoed. Daarom mijn eerbiedig verzoek, het is uit noodzaak ontstaan. Als het psalter een zwarte toog verdiend mag hebben, dan mag de apostel wel een witte toog verdienen¹²⁷; ik hoop ditmaal dan niet weer door Pfeffinger in de steek gelaten te worden.

Uwe dienstwillige
kapelaan D. Martinus, Augustijn te Wittenberg

Brief aan Spalatinus **24 mei 1519**

Beste heer Georg,
Onlangs heb je mij beloofd dat je overal brieven heen kon en wilde sturen. Daarom vraag ik je om deze bijgesloten disputatiethesen van Karlstadt en mij naar Neurenberg of nog liever meteen naar Eck te zenden. Doe dat maar zoals het jou het beste lijkt. De hoeveelheid studenten begint op een overstroming te lijken! Zojuist hoor ik van de schoonvader van de schilder Lucas (Cranach)¹²⁸, dat dr. Jodocus van Eisenach¹²⁹ in Erfurt overleden is. Misschien ben ik wel mede de oorzaak van zijn vroegtijdige dood geweest. Men zegt dat hij er zeer onder geleden heeft, dat mijn oneerbiedig en aanmatigend optreden tegen de scholastieke theologie tot verachting daarvan heeft geleid. De Heere ontferme zich over zijn ziel.

Wittenberg, dinsdag na Cantate
Martinus Luther, August

¹²⁷ De colleges over de psalmen, die Luther aan de keurvorst had opgedragen, en de colleges over Paulus' brief aan de Galaten!

¹²⁸ Lucas Cranach woonde op de markt van Wittenberg waar hij een apotheek en een schildersatelier beheerde. Zelf heeft hij Luther vele malen geschilderd.

¹²⁹ Over Jodocus Trucletter van Eisenach zie vooral de brief van 8 februari 1517.

HET DISPUUT TE LEIPZIG

In de vorige brief is weer sprake van thesen tegen Eck. In feite was het dispuut tussen de theologen van Wittenberg en Leipzig dus al begonnen. Niettemin: een directe en mondelinge confrontatie zou inderdaad ook nog tot stand komen.

Het dispuut zelf begon eind juni en duurde tot half juli. Zulke disputen trokken toentertijd veel aandacht. Zij hadden het karakter van een wedstrijd, compleet met scheidsrechters, zij het dan op afstand. In dit geval zouden de universiteiten van Parijs en Erfurt die rol vervullen, tegen de wil van Eck die de paus als scheidsrechter gewild had. Karlstadt had voor elkaar gekregen dat het verslag letterlijk zou worden meegeschreven onder notariële controle om geen grotere risico's te lopen dan nodig was. Het was hij alle ernst toch ook een schilderachtig en spectaculair gebeuren en dat was wat hertog Georg beoogde. Hij durfde het aan om van ketterij beschuldigde opvattingen openlijk naar voren te laten komen in het dispuut en hij hoopte erop dat het Leipzig iets van zijn roem zou hergeven. De mooiste zaal van zijn kasteel was er feestelijk voor versierd, het spreekgestoelte van de Wittenbergers droeg de beeltenis van St. Martinus; dat van Eck toonde St. Georg met de draak. Het 'Thomaner' koor, dat toen ook al een naam had, zong een twaalfstemmige mis, speciaal gecomponeerd voor deze gelegenheid.

Er kwamen 2.000 studenten uit Wittenberg, bewapend en wel, en de politie was waakzaam. De hele zaak speelde zich ook niet af in kleine kring als een academisch dispuut, voor enkelen interessant, maar in het groot voor honderden aanwezigen.

De grootste kracht van de verder weinig originele Eck was zijn fenomenale geheugen. Hij citeerde voortdurend uit het hoofd, heen en weer ijsberend met een rijzweep onder de arm, meegenomen van zijn rijtoer in de morgen. Karlstadt had zich omringd met boeken. Luther zei dat hij dat deed om Eck te kunnen controleren en zelf correct te kunnen citeren, maar er gingen ook geruchten dat hij van een val uit een wagen een slecht geheugen had overgehouden. In elk geval maakte hij bij het publiek alleen al door al die boeken een slechtere indruk.

Nu werd er ook met een thema begonnen dat een grote kennis van de literatuur vereiste: het thema van de vrije wil. Daarbij moest inderdaad vaak met het boek in de hand bewezen worden, dat er iets bij een kerkvader stond wat de heersende mening niet welgevallig was. Na afloop van dit eerste deel van het dispuut was men vrij algemeen van mening dat Eck 'gewonnen' had. Toen kwam Luther aan de beurt. Hij pakte het anders aan en betrad de zaal als reactie op Eck met een bloem in de hand waaraan hij af en toe rook.

Ondanks; deze speelse elementen werd het al spoedig ernst. Eck stuurde op het thema van het pauselijk gezag aan en wat hij vermoedde gebeurde: Luther kon niet alle stellingen van Johannes Hus afvallen, vooral niet waar het ging om het gezag van de Schrift als laatste gezag, boven paus en zelfs boven concilies. Grote opwinding, ook bij de hertog. Het radicale deel van de volgelingen van Hus had na zijn veroordeling in 1415 het gericht van God in eigen hand genomen en een spoor van verwoesting door het oostelijk deel van Europa getrokken. Ook Saksen was niet gespaard en zo waren Hussieten in de angstige herinnering van veel Saksers tot woeste boosdoeners geworden, Dat gold zeer in het bijzonder ook voor de hertog en zijn vrouw, wier vader een hoofdrol gespeeld had in het hele Hussitische drama en in het geheim tot de gematigde Hussieten behoord had!

Voor Luther was het de consequentie van zijn groeiend inzicht, hij moest een zekere verwantschap toegeven, een verwantschap die hij overigens pas tijdens dit dispuut in volle omvang ontdekte, maar het was rampzalig om in één adem met deze beweging genoemd te worden.

Eck vierde deze gang van zaken als een duidelijke overwinning en dat was van zijn standpunt gezien ook best begrijpelijk. Het scheidsgerecht bleef uit. Erfurt trok zich terug en de Parijse Sorbonne vroeg teveel geld.

Kort daarna onderschepte men twee aan Luther gerichte brieven uit Praag, geschreven door twee hoge geestelijken, Johannes Poduska en Wenzel van Rozdalowski. In de tweede brief was bij de felicitatie met Luthers 'overwinning' het boekje van Hus over de kerk ingesloten. Het leek een bewijs voor Ecks triomfantelijke vaststelling.

Hoe Luther zelf tegen deze gang van zaken aankeek laat de lange brief aan Spalatinus zien waarvan wij nu een fragment laten volgen.

Fragment van de brief aan Spalatinus van **20 juli 1519**

Beste Spalatinus,
Gelukkig dat Z.H. de keurvorst en jullie allen behouden teruggekeerd zijn. Christus

ontferme zich over de ziel van Pfeffinger, amen. Over onze geruchtmakende disputatie had ik je allang geschreven als ik geweten had waarheen. Een paar Leipzigers beroemen zich er samen met Eck op gewonnen te hebben, ten onrechte! Maar aan hun gezwets is dat gerucht daarover te danken. De zaak zelf zal de waarheid wel aan het licht brengen.

Eerst disputeerde Eck een week lang met Karlstadt over de vrije wil. Karlstadt voerde, met Gods hulp, op uitstekende wijze allerlei argumenten en bewijsvoeringen aan uit de literatuur. Toen Karlstadt zich tegen Ecks thesen keerde, trok Eck zich terug, tenzij Karlstadt zijn boeken thuis zou laten. Maar die deed dat juist zo om hem direct te kunnen tonen dat hij de Schrift en de kerkvaders juist citeerde en die niet verdraaide zoals Eck. Dat gaf nieuwe verwickelingen.

Uiteindelijk kreeg Eck zijn zin, er werd bepaald dat de boeken thuis moesten blijven. Maar wie ziet niet in, dat het gewenst is dat alle boeken erbij gehaald worden als er over de waarheid wordt gedisputeerd.

Tenslotte gaf de sluwe vos alles toe wat Karlstadt naar voren bracht, ook al had hij het nog zo fel bestreden. Toen hij zo alles had toegegeven, beroemde hij zich erop Karlstadt tot zijn eigen inzicht overgehaald te hebben! De tweede week disputeerde hij met mij. Eerst in alle heftigheid over het primaat van de paus. Hij verschanste zich achter het woord: 'Gij zijt Petrus' en 'weid Mijn schapen', 'volg Mij' en 'versterk uw broeders'¹³⁰ en voegde er vele citaten uit de oude vaders bij. Tenslotte ging hij tot het uiterste en vond al zijn steun in het concilie van Constanz dat het artikel van Hus veroordeelde dat zei, dat het pausdom van de keizer stamde; het zou immers een instelling van Goddelijk recht zijn. Toen was hij op zijn eigen terrein, hield mij de Bohemers voor en beschuldigde mij van ketterij en begunstiging van de Hussieten. Die beschuldiging prikkelde de Leipzigers nog meer dan de disputatie zelf.

Ik stelde er de 1.000-jarige geschiedenis van de Griekse christenen en hun kerkvaders tegenover die niet onder de Romeinse heerschappij gestaan hadden, hoewel ik op zich het primaat van de paus niet ontken.

Tenslotte spraken wij over het gezag van een concilie. Ik heb openlijk uitgesproken dat een aantal artikelen in Constanz ten onrechte veroordeeld zijn, omdat ze heel duidelijk door Paulus, door Augustinus, ja door Christus geleerd zijn. Toen blies die adder zich op, hij dikte mijn zonde aan en stelde zich als een waanzinnige aan om bij de Leipzigers in het gevlei te komen. Ik heb nog aangetoond, uit de conciliestukken zelf, dat niet alle artikelen (van Hus) daar veroordeeld zijn als ketterij en dwaalleer en dat Ecks conclusies daarmee vervielen. En zo staat deze zaak er nu dan bij.

In de derde week hebben wij over de boete, het vagevuur en de aflaat gedisputeerd en over de vraag of elke priester het recht heeft om vrijspraak van alle zonden te verlenen. De aflaat bleef nergens meer, bijna in alles was hij het met mij eens en zo werd zijn verdediging van de aflaat die toch het hoogtepunt van de disputatie had moeten worden een belachelijke zaak. Zelfs in zijn openlijke preken deed hij uitspraken waaruit ook het gewone volk kon opmaken dat, hij niets in de aflaten zag.

Hij schijnt zelfs gezegd te hebben dat hij makkelijk met mij tot overeenstemming had kunnen komen als ik maar niet over de macht van de paus gesproken had. Hij is grillig en sluw en tot alles in staat. Eerst gat hij tegenover Karlstadt toe dat alle scholastici hetzelfde leren, maar tegenover mij verwierp hij Gregorius van Rimini¹³¹ die ik anders dan al die anderen aan mijn kant heb. De Leipzigers zijn zo dom dat ze dat niet in de gaten hebben en wat nog erger is: hij leert het ene in de kring van de geleerden en

¹³⁰ Matth. 16: 18, Joh. 21: 17, 22, Luc. 22: 3.

¹³¹ Gregorius van Rimini (- 1358) was tijdenlang de theoloog van de Augustijner orde. Volgens Luther was hij één van de weinige theologen die de Bijbel en Augustinus goed lazen.

weer wat anders ten overstaan van het volk in de kerk. En toen Karlstadt hem vroeg waarom hij dat verschil maakte durfde hij te antwoorden, dat het niet nodig is alles aan het volk te vertellen wat in het dispuut gezegd werd. (...) De Leipzigers hebben ons niet begroet of bezocht, wij werden eigenlijk als vijanden behandeld. Wie ons welgezind was sloop als het ware in het donker naar ons toe. Maar dr. Auerbach, een integer man, en de ordinarius Pistorius jr. nodigden ons uit. Ook hertog Georg heeft ons drieën gezamenlijk ontvangen.

De hertog liet mij ook nog een keer alleen bij zich komen en sprak met mij uitvoerig over mijn geschriften¹³², vooral over het 'Onze Vader'.

Ik zou de Bohemers aangemoedigd hebben en met de uitleg van het Onze Vader velen zo in verwarring gebracht hebben, dat ze erover klaagden vaak vier dagen lang niet één Onze Vader te kunnen bidden als ze mij moesten aanhoren, en zo meer.

Ik was wel zo wijs om goed te onderscheiden tussen de fluit en wie erop speelt. Ik betreur het wel zeer dat een zo goede en vrome vorst vatbaar blijkt voor vreemde invloeden, terwijl ik toch heb gezien en ervaren hoe werkelijk vorsteljk hij kan spreken als hij zijn eigen mening geeft. (...)

Dit is dan het hele treurspel, de rest hoor je wel van dr. Joh. Plawsnitzer, die was erbij en heeft zeer geholpen bij het tot stand komen van het dispuut.

Omdat in deze disputatione Eck en de Leipzigers hun eigen eer en niet de waarheid zochten is het geen wonder dat het slecht begon en nog slechter eindigde. Want toen er zicht kwam op een overeenstemming tussen Wittenberg en Leipzig slaagden zij erin om de tweedracht en de haat pas goed tot uiting te laten komen. Dat is de vrucht van menseneer. Ik probeer mij in te houden, maar ik kan niet al mijn afkeer onderdrukken, ik ben maar een gewoon mens en er was teveel haat en onbillijkheid en dat bij zo'n heilige zaak, een zaak van God.

Zeer gegroet en groet ook Z.H. de keurvorst van mij.

woensdag na Alexius, 1519
je Martinus Luther

Enkele fragmenten van de

'Uitleg in het Duits van het Onze Vader, voor de eenvoudige leken'

door M. Luther, 1519

Uit Christus woorden leren wij hoe wij moeten bidden en wat wij moeten bidden.

Ten eerste: hoe wij moeten bidden:

Weinig woorden, maar veel betekenis! Hoe minder woorden des te beter het gebed. Weinig woorden, veel betekenis is christelijk, veel woorden en weinig betekenis is heidens. (...)

In Joh. 4 zegt Jezus tot de vrouw: wie God wil aanbidden die moet Hem in geest en waarheid aanbidden.

Het geestelijk gebed is de innerlijke begeerte, het is het zuchten en verlangen uit de grond van het hart.

Het uiterlijk gebed geschiedt op drie manieren:

ten eerste: alleen uit gehoorzaamheid;

ten tweede: zonder gehoorzaamheid en met tegenzin, om geld of eer;

ten derde: met een aandachtig hart: dan wordt de uiterlijke schijn in de waarheid

¹³² 'opusculi' noemt hij ze zelf: 'werkjes'.

binnengetrokken, het uiterlijke in het innerlijke;
en de innerlijke waarheid breekt naar buiten uit en licht óp met een uiterlijk merkbaar schijnsel. (...)

Over ‘uw naam worde geheiligd’:

De betekenis en samenvatting van deze bede is: ach, lieve Vader, Uw naam worde in ons geheiligd, dat is: ik beken dat ik Uw naam helaas vaak niet geëerd heb en ook nu nog uw naam laster door mijn eigen naam te eren. Daarom help mij door Uw genade dat in plaats van mijn naam en eer Uw naam in mij wordt grootgemaakt.

Over ‘vergeef ons onze schulden, gelijk ook wij vergeven onze schuldenaren’:

Laten wij nu naar die allerkrachtigste aflaatbrief kijken die ooit op aarde verscheen en die niet voor geld verkocht wordt maar die iedereen voor niets kan krijgen. Andere leraren spreken voor die genoegdoening je buidel of geldkist aan, maar Christus verlegt die naar het hart, en dichterbij kan niet.

Je hoeft daar niet voor naar Rome, Jeruzalem of St. Jacob [Santiago de Compostella] te gaan of waarheen dan ook te pelgrimeren om aflaat te verkrijgen; iedereen kan hem krijgen, arm of rijk, ziek of gezond, leek of priester, knecht of heer. En die aflaatbrief luidt vertaald zo: Als je je schuldenaren vergeeft, dan zal mijn Vader je ook vergeven. Maar als je niet vergeeft, dan vergeeft ook mijn Vader je niet.

Deze brief, met Christus’ eigen wonden verzegeld en door zijn dood bevestigd, is bijna verbleekt en vergaan door die grote plensregen van de Romeinse aflaat. Zo kan men heel eenvoudig voor zijn zonden boeten, zelfs als iemand weer zondigt, dan zegt God: zie deze heeft zijn naaste zijn schuld bedekt en vergeven; kom alle creatuur, bedek ook hem en nooit zal zijn zonde daar meer bovenop komen. (..)

Aan het slot zegt Luther:

Niet jouw aandacht, maar Gods woord en Zijn belofte maakt je gebed goed. Want: het geloof dat op zijn woord gegrond is, dat is ook de ware aandacht, zonder dat is alle andere aandacht louter bedrog en dwaling.

Uit een brief aan Staupitz

3 oktober 1519

Eerwaarde Vader,

Ik zend u twee exemplaren van mijn commentaar op de brief aan de Galaten. Het bevat mij minder dan het eerste¹³³, hoewel het lijkt alsof ik hier breder heb kunnen spreken en helderder heb kunnen uitleggen. Ik geef toe dat het meer zicht op Paulus zelf geeft dan vroeger hij anderen, maar ik ben er nog niet tevreden mee. De druk van de Psalmen vordert langzaam.

Met Miltitz heb ik een afspraak voor a.s. zondag, met instemming van de keurvorst. Ik kreeg een bijzonder hartelijke brief van Miltitz, maar wat het worden gaat weet ik niet. De gouden roos¹³⁴ die hij in grote statie naar Wittenberg had willen brengen kon hij eindelijk kwijt in Altenburg in afwezigheid van de keurvorst.

Ik zou best willen dat er nog een paar goede broeders naar ons gestuurd zouden worden. De beide priors uit de Nederlanden, Jakob en Hendrik¹³⁵ schreven mij vol

¹³³ Luther had in 1516 en 1517 de brief van Paulus aan de Galaten op college uitgelegd. Van deze colleges bestaat alleen het dictaat van een student. Naderhand heeft Luther deze colleges uitgebreid en bewerkt voor de drukker. Over die uitgave spreekt hij hier.

¹³⁴ zie ‘TUSSENSPEL’.

¹³⁵ Jakobus Propst was prior in Antwerpen, Hendrik van Zutphen was prior in Dordrecht. Beiden

zorg en wanhoop; ze vragen smekend of er niet iets gedaan kan worden door hun vicaris, ze zullen broeders zenden, of misschien ook zelf komen, maar dat zal wel niet gebeuren want hun brief is van Pasen en ze zijn nog niet verschenen. Ik heb zojuist brieven gekregen uit Praag in Bohemen van twee priesters van de utraquisten¹³⁶ zij zijn zeer thuis in de Schrift. In één van de brieven zat een boekje van Johannes Hus dat ik nog niet gelezen heb. Zij manen mij tot volharding en geduld, want de theologie die ik leer, zeggen zij, is zuiver. (...)

Er kwam ook een brief uit Frankrijk waarin verteld wordt dat Erasmus gezegd had: ik vrees dat Martinus aan zijn eerlijkheid te gronde gaat. Wat Eck betreft moet hij gezegd hebben: die heeft een letter van zijn naam laten vallen: in plaats van Eccius moet Ieccius gelezen worden en ieck betekent in het hollands gek [!]. Zo gaat Christus om met ijdele roem; de man die ze in Leipzig adoreren en 'Eck' noemen wordt door de ware geleerden met verachting 'geck' genoemd!

De bisschop van Brandenburg schijnt gezegd te hebben, het hoofd niet te ruste te willen leggen alvorens hij Martinus in het vuur zou geworpen hebben zoals het stuk hout dat hij net in de hand had en in het vuur wierp.

Zo blaast de Eckse wind deze ellendige windbuil op. Zover over anderen. Maar nu uzelf: wat wilt u van mij? U laat mij tezeer alleen. Ik heb hartzeer over u zoals een gespeend kind over zijn moeder. (...)

Op een nacht droomde ik van u, u week terug, weg van mij terwijl ik in bittere smart tot u riep. Maar met een handgebaar beduidde u mij dat ik er gerust op kon zijn dat u naar mij terug zou komen. En dat is toen op die dag ook gebeurd. Maar nu mijn groeten en bid voor mij ellendige!

Vigilie van St. Franciscus, 's avonds, 1519
Br. Martinus Luther

Brief aan Spalatinus
18 december 1519

Beste Spalatinus,

Je dringt zeer aan op een uitleg van mijn hand van de evangelie- en epistelperikopen voor de veertig dagentijd¹³⁷, maar ik weet niet of ik dat voor elkaar krijg. Het is veel werk en ik ben overbelast. Je kunt je dat toch wel indenken: de colleges over de Psalmen eisen mij helemaal op en evenzeer de preken voor het volk waarin ik mij door het evangelie van Mattheus en door Genesis heenwerk. Dan zijn er ten derde de gebeden, de diensten waartoe de orde mij verplicht, en dan nog deze opdracht van jouw kant, om nog maar te zwijgen van het schrijven van brieven en alle andere zaken zoals de omgang met een steeds overstelpender vriendschaar die mij verschrikkelijk veel tijdverlies oplevert.

hadden al eerder in Wittenberg gestudeerd en kwamen inderdaad weer naar Wittenberg, maar pas in 1520. De situatie in de Nederlanden was nog veel moeilijker dan in Duitsland, omdat de inquisitie hier veel rechtstreekser kon optreden.

¹³⁶ Zo genoemd omdat zij het Avondmaal onder beide gestalten ('sub utraque specie') gebruikten, d.w.z. dat de leken niet alleen brood maar ook wijn ontvingen. Zij waren een rest van de gematigde richting van de Hussieten.

¹³⁷ In Luthers tijd was het oude leesrooster, dat ook later zowel in de Anglikaanse als in de Lutherse kerk het vaste leesrooster is gebleven, nog in gebruik; hier gaat het om de lezingen van de zondagen in de veertig dagen voor Pasen. De behoefte aan 'postillen', preekvoorbeelden voor hen die op deze manier aan het werk wilden, werd steeds sterker. Luther zou niet veel later inderdaad op het dringende, zeker ook namens de keurvorst gedane verzoek ingaan; in 1521 verscheen de eerste postille.

Ik ben maar een mens, niet meer dan één mens! Ik wil wel elke arbeid aanpakken, maar als ik wat jij daar nu noemt, echt moet voltooien dan moet ik alles verder laten rusten. Trouwens: zelfs als ik mij in alle rust op dit ene kon toelagen dan zou ik dat eigenlijk als een groot geluk moeten beschouwen, maar ik denk dat ik dat toch ook weer met tegenzin zou doen.

Over de andere sacramenten¹³⁸ hoeven jullie, noch iemand anders iets van mijn hand te verwachten, tenzij men mij met de Schrift in de hand aantoon waaruit men die zou kunnen afleiden. Volgens mij is er verder geen sacrament..

Zonder een uitdrukkelijke Goddelijke belofte die op het geloof gericht is is er geen echt sacrament mogelijk. Zonder het woord van de belofte en het geloof bij het ontvangen daarvan is er geen relatie tussen mens en God mogelijk. Een bijzonder priesterschap zoals jij dat door mij wilt horen uitleggen ken ik dus ook niet; hoe meer ik ermee bezig ben, des te meer verdwijnt dat, alleen het ceremoniële aspect blijft over.

Ik ben erg onder de indruk van het woord van Petrus, 1 Petr. 2: 5, 9: ‘wij zijn allen priesters’, ook van Openbaring 1: 6, 5: 10. Het priesterschap zoals wij dat kennen onderscheidt zich van de leken alleen door de bediening van sacrament en woord. Verder is alles gelijk¹³⁹ en men moet zich dus afvragen waar het priesterschap zijn sacramenteel karakter vandaan heeft. Verbaast jou dat niet?

Maar meer hierover mondeling en samen met Philippus, wij hebben deze zaak al vaak en diepgaand besproken. In elk geval verschilt jouw ambt in niets van dat van alle leken, behalve dan door die lasten die de Romeinse curie zonder aanzien van de persoon aan alle priesters oplegt. Het belangrijkste is wel dat je je realiseert op wat voor een plaats jij geroepen bent, namelijk aan het hof zoals Esther om het volk te dienen dat van dat hof uit geregeerd wordt. Dat is het moeilijkste en gevaarlijkste maar zonder twijfel het hoogste en eerste, veel belangrijker dan al die door jou vermelde plichten, of dat nu de canoniek verplichte gebedsuren zijn of al die andere dingen die je opgelegd krijgt van wie dan ook.

Gegroet en bid voor mij.

Vierde Adventszondag 1519
Martinus Luther Augustijn

¹³⁸ Luther had geschreven over de doop, de boete (biecht en absolutie) en het Avondmaal; nu wilde men ook iets horen over de andere van de zeven sacramenten zoals het huwelijk en in dit geval blijkbaar vooral de priesterwijding.

¹³⁹ Hier beginnen Luthers gedachten zich al te ontwikkelen in de richting van het ‘algemeen priesterschap van de gelovigen of gedoopten’. Hier al blijkt dat het daarbij niet gaat om de opheffing van het ambt als een aan iemand opgelegde taak (maar dan alleen ten aanzien van de bediening van het Woord in Schriftuitleg, prediking, bediening van het Woord in Doop en Avondmaal), maar om de afschaffing van de heersende gedachte dat men door het ‘sacrament’ van de priesterwijding van de lekenstand in de priesterstand overging. Het ambt wil hij als een functie en niet als een bepaalde status los van die functie zien. Zie ook de brief van 9 september 1521 over Melanchthons ‘priesterlijke’ functie!

V. 1520-1521

1520 EN 1521

Zo was het jaar 1519 ten einde gegaan zonder dat de Luther nog steeds bedreigende gevaren hem lang van zijn werk gehouden hadden.

Miltitz reisde vruchteloos door het land, uit Rome hoorde men weinig, pas in 1520 werd de zaak weer acuut om dan in 1521 in Worms tot uitbarsting te komen.

Zo kon 1519 voor Luther een zeer produktief jaar worden. Het dispuut met Eck stoorde hem daarin nauwelijks en bracht bovendien ook hemzelf tot een helderder inzicht in de consequenties van zijn theologische ontwikkeling. Het dispuut zelf ligt achter hem en in een brief van maart 1520 distantieert hij zich van een schotschrift tegen Eck. Zo hoeft het nu ook weer niet: 'een open aanklacht is beter dan zulke steken onder water'. De lijst van zijn werken uit 1519 is bijna tweemaal zo lang als die in 1518.

Er is een groot aantal geschriften bij die hij voor het volk in het Duits schreef over allerlei onderwerpen die direct met de maatschappelijke en kerkelijke praktijk te maken hadden: over de biecht, over het huwelijk, over het gebed, het lijden van Christus, over het Onze Vader, over de voorbereiding op het sterven en over de woeker. Daarnaast werden er verschillende preken van hem gedrukt en dat alles kwam tot stand naast zijn vaste werk aan de colleges over de Psalmen. Hij zegt dat hij soms tijden over één vers bezig is en voor al zijn taken samen eigenlijk wel achtenveertig uren per etmaal zou kunnen gebruiken.

Dit werk gaat in 1520 gewoon door, het jaar waarin de drie beroemde geschriften zouden verschijnen:

'Over de vrijheid van een christenmens';

'Aan de christelijke adel';

'Over de abylonische ballingschap van de kerk'.

Het eerste is een geheel eigen verwerking van de wijze waarop hij, mede beïnvloed door iemand als Tauler, opnieuw op grond van de Bijbel had leren verstaan wat geloof is. Het laatste maakte hem tot de held van iedereen die in stilte of hardop had gekankerd op de wantoestanden in kerk en maatschappij.

In 1520 schreef hij bovendien nog uitvoerig over de 'goede werken'; van het begin af wist hij van de doorwerking van het geloof tot in het hele bestaan en daarmee hangt samen dat hij in dat jaar nog eens uitvoerig over de woeker schreef, een begrip dat hij zo ruim neemt dat veel van wat wij onder rechtmatige rente zouden rekenen er ook onder valt.

Uit dit grote jaar geven wij maar een enkele brief weer om dan af te stevenen op de gebeurtenissen van 1521. In de brieven van zomer en herfst 1520 is daar al een voorgevoel van te bespeuren. De stemming aan het eind van 1520 doet denken aan die in 1518: weer dat gevoel van dreiging en van werken zolang het nog dag is, maar die dag kon wel eens niet meer zo lang zijn! In het voorjaar van 1518 had hij zich nog erg ongerust gemaakt over het vuurtje dat zijn studenten in Wittenberg gestookt hadden van de tegenthesen van Tetzl (zie de brief van 21 maart 1518), maar eind 1520 werpt hij de brief die hem de bul aanzegt in het vuur precies op de dag dat de ban in werking zou treden. Het canoniek recht, dat zo'n invloed had dat het van een kerkelijke banneling niet alleen een geëxcommuniceerde maar ook een maatschappelijke outcast maakte en ook verder een enorme invloed uitoefende, brandde mee. De 'hervorming' was begonnen, definitief nu! Niet de stichting van een partij, maar een vernieuwingsbeweging die alles wat gegroeid was kritisch wilde onderzoeken op grondslag en oorsprong, in theologie en maatschappij. Dat ging zo snel en zo radicaal dat het pas later als zodanig begrepen werd. Misschien begint dat eigenlijk nu pas. De realiteit toen werd beheerst door de nabijheid van een keizerlijk hof dat bepaald niet bevriend was met het Vaticaan maar ongeschokt bleef in respect voor wat de pauselijke stoel aan gezag representeerde. Dat zou Luther merken en het is eigenlijk een wonder dat wij daarna nog iets van hem vernomen hebben, een wonder dat overigens wel wat bevorderd werd door een politieke constellatie die de keizer hinderde in een al te consequente doorvoering van zijn besluiten. Aan de andere kant wat echt is en eenmaal werkelijk vleugels heeft gekregen is niet meer zomaar te vangen; dat heeft de geschiedenis vaker aangetoond.

Brief aan Spalatinus

9 juli 1520

Beste Spalatinus,

De brieven uit Rome¹⁴⁰ heb ik gelezen, stil en verslagen nu ik met eigen ogen moet

¹⁴⁰ Na de keuze van keizer Karel V was er geen reden meer om de keurvorst zacht aan te pakken, integendeel. Daarom werd een stuk gereed gemaakt waarin Luthers dwalingen werden opgesomd en dat in feite een ultimatum was aan het adres van de keurvorst om niet langer op uitstel te spelen maar een

vaststellen dat er zo'n zondige afgestomptheid heerst bij de top daar in Rome. Ik ben bang dat geweten en waarheid daar zo vertroebeld zijn dat er geen toegang meer is voor een andere mening of een ander gevoelen. Eerst verdoemen ze mijn werk, maar dan erkennen ze toch dat het wel wetenschappelijk gehalte heeft en goed doordacht is en dan weer zeggen ze dat ze het niet gelezen hebben en dat ook nooit hebben willen doen. De Heere erbarme zich over ons allen.

Wat moet ik, uitgerekend ik, de keurvorst voor advies geven bij zijn antwoord. Ik schrijf liever aan jou. Je weet dat ik meer recht heb om mij te beklagen dan zij. Mijn boeken getuigen ervan dat ik niet uit mijn eigen wil, maar tegen mijn zin in deze zaak terecht ben gekomen. Ik snak naar vrede en stilte. Ik laat mij maar al te graag tot zwijgen brengen als zij daar ook in toestemmen.

Iedereen weet toch dat Eck mij om geen andere reden in die discussie over de paus gelokt heeft dan om mijn naam maar ook die van onze universiteit in een slecht daglicht te stellen! Nu ziet men dat God dit dwarsboomt en beschuldigt men mij van eerezucht. En wat zou ik dan voor eer te zoeken hebben, wat wil ik anders dan rust en geen publiek.

Goed, laat men mij mijn ambt afnemen, mijn boeken op de brandstapel brengen, best! Maar zolang men mij niet van mijn docentenambt en van de dienst van het Woord bevrijdt, zolang zal ik in alle vrijheid mijn ambt waarnemen. Er rusten al genoeg zonden op mij, daar voeg ik niet ook nog zoiets onvergeeflijks aan toe als het verwaarlozen van een opgedragen ambt, en schuldig bevonden te worden aan een zondig stilzwijgen ten koste van de waarheid en van zoveel zielen¹⁴¹.

Ik ben te allen tijde bereid tot aftreden, als de waarheid van het evangelie maar niet hoeft af te treden!

Alles kunnen ze van mij krijgen, als ze voor de christen de weg tot de zaligheid maar vrijhouden. Dat is het enige wat ik vraag, verder niets. En anders: laten ze mij van mijn ambt ontheffen en in een hoekje verlaten laten leven en sterven.

Wel hoop ik dat de keurvorst zo zal terugschrijven dat die Romeinse koppen begrijpen dat Duitsland tot nu toe niet door haar eigen maar door Italiaanse onbehouwenheid naar Gods verborgen raad onderdrukt is,

Ingesloten ontvang je alle bijlagen terug, gegroet,

de dag na St. Kilian, 1520
Martinus Luther

Brief aan Spalatinus
10 juli 1520

Beste hr. Georg,

Melanchthon heeft zelf aan je geschreven in verband met het verzoek dat je bij de keurvorst had ingediend voor hem¹⁴², daar hoeft ik niets aan toe te voegen. Ik hoop nu

eind te maken aan de ketterij op zijn gebied. Het stuk was voor de vorm getekend door de dekaan van het college van kardinalen. Op 6 juli arriveerde het in Wittenberg; Luthers snelle reactie toont hoe ernstig men dit opnam.

¹⁴¹ Ook hier is weer duidelijk hoe belangrijk voor Luther het feit van zijn opdracht, namelijk om de Schrift uit te leggen, was. Hij beroept zich er steeds weer op dat men hem tot doctor van de H. Schrift benoemd heeft.

¹⁴² Spalatinus had mede op aandringen van Luther op een salarisverhoging voor Melanchthon aangedrongen uit angst voor een eventueel vertrek van de beroemd geworden jonge geleerde die zich nu ook in de theologie bekwaamde en dus nog meer ging betekenen voor de faculteit. Melanchthon liet Spalatinus weten dat hij daar geen prijs op stelde, hij verdiende naar Duitse standaard genoeg.

bijna dat die beruchte bul uit Rome maar arriveert waarinj men tekeer gaat tegen mijn leer. (..) Ik zend je een brief door van de Frankische ridder Silvester Schauenberg¹⁴³. Als het niet te lastig is zou ik wel willen dat daarop in het antwoord aan de kardinaal gezinspeeld zou worden. Laat ze maar weten dat ze er niets mee bereiken als ze mij door de ban uit Wittenberg wegwerken. Ze maken de zaak er eerder erger mee, want niet alleen in Bohemen maar dus ook midden in Duitsland wonen mensen die een verstotene kunnen en willen beschermen tegen al hun banbliksems.

Het gevaar bestaat, dat ik onder die bescherming nog feller tegen de Romeinen tekeer ga dan ik nu kan doen in mijn officiële ambt en onder de regering van de keurvorst. Ik hoef dan geen rekening meer te houden met de keurvorst, wat ik nu wel doe, ook als ik zeer geprikkeld word. Daarom moeten ze wel weten: wat ze tot nu toe allemaal nog niet van mij te horen hebben gekregen, dat danken ze niet aan mijn ingetogenheid of aan hun tyranniek optreden of aan hun verdienste, maar aan de achting die ik koester voor de naam van de keurvorst en tevens voor onze universiteitsgemeenschap. Voor mij is de teerling geworpen, ik veracht de Romeinse woede en evenzeer hun gunst.

Ik wil mij niet meer met hen verzoenen of in contact met hen treden. Laten ze mijn boeken maar veroordelen en verbranden, ik zal op mijn beurt het hele pauselijke recht, dat ketterse monster, verbranden of als ik daar niet de kans toe krijg, het publiekelijk veroordelen. Het moet uit zijn met al dat vergeefs in acht nemen van een deemoedige houding, de vijanden van het evangelie maken er maar misbruik van.

Hoe meer ik over de brief van de kardinaal van St. George nadenk, des te dieper veracht ik hem. Laf gedraai en een slecht geweten, ze hebben nog net genoeg adem voor een vertoon van hevige verontwaardiging. Hun onwetendheid verbergen ze onder geweld, maar ze vrezen zelf al dat het niet lukken zal. De Heere die mijn ellendige zonden kent zal Zijn zaak wel ten einde voeren, door mij of door een ander, daar twijfel ik niet aan. Gegroet!

Wittenberg, 10 juli 1520
Martinus Luther, Augustijn

Luther sloot nog een kort briefje in waarop hij toch nog een paar zinnen geschreven had die de keurvorst in zijn antwoord zou kunnen verwerken, zoals: de leer van Luther is in Duitsland en tot over de grenzen zozeer verbreid, dat die uit Rome slechts met redelijke en schriftuurlijke argumenten zou kunnen ovensvinnen. Met geweld en ban wordt Duitsland alleen maar een tweede Bohemen, temeer daar in Duitsland de wetenschap en de kennis van de talen heersen en ook de leken zich ontwikkelen. Het is de plicht van een christenvorst zulks te voorkomen en daarom moet hij waarschuwen dat men niet in vertrouwen op pure macht een verzet tegen zich moet oproepen dat niet meer in toom te houden is.

‘HET OORDEEL VAN DE TOEKOMST ZAL BETER ZIJN!’

Uit de beide vorige brieven komt ons een felheid tegemoet die nu ook in zijn geschriften gaat doorbreken. Het is uit met de bemiddelende en soms echt nog onderdanige brieven, de rem is eraf; hij voelt zich geprovoceerd en hij is razend.

Er zijn vrienden die zich dood schrikken als zij zulke taal zwart op wit zien, zoals in ‘Aan de christelijke adel’, zo genoemd omdat het aan de leiding van het land gericht was, of ‘Over de babylonische ballingschap van de kerk’. Anderen zijn blij dat de zaak nu duidelijk en stevig op gang komt.

In een brief aan de Neurenberger Link verdedigt Luther zich: iedereen veroordeelt het, maar zo wordt de leugen openbaar. ‘Onze tijd mag er dan negatief over oordelen, het oordeel van de toekomst zal beter zijn.’

In deze geschriften gaat Luther al heel ver: hij pleit voor de ‘lekenkelk’ (waarbij dus ook de leek de wijn bij het Avondmaal ontvangt), voor het opheffen van de celibaatsverplichting, voor het zodanig veranderen van de miskanon dat de misviering niet meer als een offer maar als een echte eucharistie,

¹⁴³ Een ridder uit de buurt van Augsburg.

dankzegging beleefd wordt, tegen de macht van het kerkelijk recht in het maatschappelijk bestel, etc. 'Ik denk wel, dat ik te hoog gezongen heb, veel zaken heb aangegeven die onmogelijk geacht worden en veel dingen al te scherp heb aangepakt', zegt hij zelf, maar: 'Ik heb tot nu toe vaak vrede aangeboden, maar nu zie ik het zo, dat God mij gedwongen heeft mijn mond steeds wijder open te doen.'

Inmiddels, was er veel aan het gebeuren. Op het convent van de Augustijnerorde droeg Staupitz zijn taak van ordevicaris over aan de genoemde Link, een medestander van Luther uit Neurenberg. Op het convent verscheen ook Miltitz weer om Luther aan te sporen nog eenmaal aan de paus te schrijven. Het was, een onzinnige onderneming, want Eck reisde al in Duitsland rond met de bulla die men in Rome had vervaardigd en bekrachtigd. In deze bul werden Luthers dwalingen, gedeeltelijk, opgesomd; ook de ban, de excommunicatie werd erin aangekondigd, die zou in december een feit zijn tenzij Luther herriep. Eck had opdracht de bul overal af te laten kondigen, maar juist het feit dat hij daarbij zeer gehinderd werd, tot zelfs in Leipzig toe, gaf Miltitz moed, het was hem toch al een doorn in het oog dat men in Rome hem gepasseerd had.

Op 11 oktober confereerden Luther, Melanchthon en Miltitz over dit plan. Luther liet zich overreden. Luther zou de paus een geschrift opdragen, dat werd het bekende 'Over de vrijheid van een christenmens' en daar een open brief bij schrijven waarin hij overigens geen blad voor de mond zou nemen. De brief is nooit verstuurd. De enkele fragmenten die wij hier weergeven doen het vermoeden ontstaan, dat Luther daar ook nauwelijks mee rekende:

Allerheiligste Vader, de toestand en de strijd waarin ik met een aantal woestelingen nu al gedurende drie jaar gewikkeld ben, dwingen mij om mij tot u te wenden. Hoewel ik door de ophitserij van de kant van een aantal onchristelijke huichelaars gedwongen werd mij op een christelijk en vrij concilie te beroepen, voel ik mij toch niet zo van u vervreemd dat ik u en de stoel van Rome niet altijd het beste toegedacht heb.

Hij zegt dat hij tot nu toe de paus nooit persoonlijk heeft willen aanvallen, maar juist zijn slechte raadgevers. De paus zit gevangen in het Romeinse hof:

Ik heb u een Daniël in Babel genoemd toen ik uw onschuld verdedigde tegen Sylvester (...) ik heb de Romeinse stoel, het Romeinse hof aangepakt van welke u ook moet toegeven dat het erger is en schandelijker dan Sodom, Gomorra of Babel geweest zijn (...). Intussen zit u, h. Vader als een schaap onder de wolven, als Daniël tussen de leeuwen, als Ezechiël onder de schorpioenen. Wat kunt u alleen beginnen tegen dat alles, zelfs met drie of vier vrome kardinalen tegen zovelen? De ziekte spot met de medicijn, paard en wagen letten niet op de voerman. (...)

Als St. Bernhard zijn paus Eugenius aanklaagt op een moment dat er voor de Romeinse stoel, al was het toen ook heel erg, nog hoop op verbetering was, hoeveel te meer zullen wij ons beklag doen nu in deze 300 jaar de boosheid en het verderf zo onweerstaanbaar zijn toegenomen. (...)

Daarom, h. Vader, luister niet naar de vleierende klanken die zeggen dat u eigenlijk geen mens maar een halfgod bent. U bent een knecht van alle knechten van God en in een gevaarlijke en moeilijke positie, meer dan wie ook. Laat u niet bedriegen door hen die u beliegen en zeggen dat u een heer van de wereld bent, het zijn uw vijanden, ze hebben het op uw ziel gemunt. Ze vergissen zich als ze zeggen dat u boven een concilie staat en boven de christenheid, zij vergissen zich als ze zeggen dat u alleen de macht hebt de Schrift uit te leggen. (...)

Kortom: geloof niemand die u wil verheffen, maar allen die u verdeemoedigen. Dat is Gods gericht zoals geschreven staat: 'Hij heeft machtigen van de troon gestort en eenvoudigen verhoogd' (Luc. 1: 52).

Tenslotte draagt hij zijn geschrift over de Vrijheid van de christenmens aan de paus op, 'waaruit uwe Heiligheid moge proeven waarmee ik graag bezig wil zijn als de onchristelijke huichelaars het me maar mogelijk zouden maken. Het is een klein boekje maar toch zit de hele som van het christelijk leven er in

vervat als men het begrijpt. Ik ben arm en heb niet anders om u mee van dienst te zijn, daarmee beveel ik mij bij u aan en moge Christus u eeuwig behouden.’

Van dit ‘kleine boekje’ kunnen enkele fragmenten enige indruk geven. Zelden heeft Luther zijn inzichten helderder en directer samengevat, al zal hij allerlei gedachten later nader nuanceren en uitwerken. Het is geschreven in de stijl en de toon die hemzelf zo getroffen had in Tauler en de ‘Theologia Deutsch’; er zijn veel herkenningpunten met die geschriften. In die lijn wil hij verder op zijn manier, in innige gehoorzaamheid aan de Schrift. Dat het geen zalvend geschrift is dat scherpe kanten vermijdt, is meteen al duidelijk aan de scherpe tegenstelling waarmee hij begint.

Zo wilde hij zijn: een heldere prediker van het bijbels getuigenis, en zo dat iedereen het kon begrijpen.

Uit ‘over de vrijheid van een christenmens’

Om ons een grondig inzicht te geven in de vraag wat een christen is en hoe het staat met de vrijheid die Christus hem verworven en geschonken heeft (waarover St. Paulus zoveel schrijft), wil ik van twee samenvattende stellingen uitgaan:

Een christen is in vrijheid heer van alle dingen en niemands onderdaan;

een christen is in dienstbaarheid knecht van alle dingen en ieders onderdaan.

Deze twee stellingen kan men duidelijk afleiden uit wat Paulus zegt in 1 Cor. 9: 19:

‘Ik ben vrij in alle dingen en heb me tot ieders knecht gemaakt’ en in Rom. 13: 8: ‘Gij hebt tegenover niemand enige verplichting, behalve deze: dat ge elkaar lief hebt.’ (...)

Alle woorden van God zijn heilig, waarachtig, rechtvaardig, bevrijdend, vol van vrede en alles wat goed is. Daarom, wie Hem met een echt geloof aanhangt, diens ziel wordt zo geheel en al met Hem verbonden dat alle kracht van het Woord haar ook eigen wordt, alleen het Woord heeft de kracht om de ziel aan zich gelijk te maken zoals ijzer dat in het vuur komt gloeiend rood wordt, omdat het zich met het vuur verbindt. (...)

Niet alleen is de gave van het geloof zo groot, dat de ziel erdoor aan het Goddelijke Woord gelijk wordt, vol van alle genade en vrij en zalig, het geloof verenigt ook de ziel met Christus zoals een bruid één wordt met haar bruidegom. Uit deze verbintenis volgt (zoals Paulus in Ef. 5: 30 zegt) dat Christus en de ziel één lichaam worden; ze leven in gemeenschap van goederen, in voor- en tegenspoed en in alle dingen (...)

Christus bezit alle goede dingen en de zaligheid, die zijn nu eigendom van de ziel. Die (menselijke) ziel sleept de last van alle zonden en ondeugden met zich mee en die worden nu eigendom van Christus. Daar begint dus een vrolijke ruil. (...)

Eeuwig en almachtig is zijn gerechtigheid. Als Hij, Christus, de zonden van de gelovende ziel terwille van haar trouwring, het geloof, als de Zijne op zich neemt en niet anders doet dan alsof Hij ze gedaan heeft, dan moeten die zonden in Hem wel verslonden en verdronken worden.; Want Zijn onoverwinnelijke gerechtigheid is alle zonden te sterk. (...)

Op dit punt gekomen willen we eerst antwoord geven aan hen die zich aan het vorige ergeren en dan altijd zeggen: ‘als het geloof dan één en al is en alleen in staat is ons vroom genoeg te maken, waarom zijn goede werken dan toch nog geboden? Laten we het er goed van nemen en niets doen.’ Nee, lieve mensen, zo niet! Zo zou het gaan als die innerlijke vernieuwing het één en het al zou zijn, maar dat gebeurt niet tot op de jongste dag. Het is en blijft op aarde altijd maar weer beginnen en groeien; pas in de toekomstige wereld wordt het volbracht (...). Daarom is die tweede stelling hier op zijn plaats: ‘Een christen is een dienstwillige knecht, aan allen onderworpen’, hij is vrij en hoeft niets te doen, hij is knecht en moet van alles doen. Hoe dat gaat zullen wij zien.

Al Gods gaven moeten van de ene in de andere mens overvloeien en tot gemeengoed worden. (...) Uit Christus die zich zozeer met ons verbond, haast alsof hij ons wás, stromen Gods gaven in ons over; uit ons moeten ze weer overvloeien naar hen die ze nodig hebben. Zozeer dat ik zelfs mijn geloof en mijn gerechtigheid inzet voor mijn naaste bij God om er zijn zonde mee te bedekken; ik moet die zonde op mij nemen en

doen alsof het mijn zonden zijn zoals Christus voor ons allen deed. Zo is de liefde als ze echt is.

Samengevat: een christen leeft niet in zichzelf, maar in Christus én zijn naaste: in Christus door het geloof, in de naaste door de liefde. Door het geloof stijgt hij boven zichzelf uit in God, uit God daalt hij weer af beneden zichzelf door de liefde en toch blijft hij steeds in God en in zijn liefde.

HET BEGIN VAN DE WINTER

Het was een vreemde situatie. Terwijl Luther schreef, circuleerde de bul al in Duitsland. Goed, het was nog maar de aankondiging dat er een ban op til was voor de man uit Wittenberg die nog tot 10 december de gelegenheid had om te beduinen dat hij wel zou willen herroepen.

Luther dacht er niet over. Als de paus ingekapseld zit dan moeten anderen in zijn plaats de tegenmachters bestrijden. Hij zal zich daarbij niet onbetuigd laten.

Zo ontstaat allereerst een ‘tegen-bul’, een kort scherp stuk waarin hij de veroordelingen afwijst. Hij schrijft erover aan Spalatinus op 4 november:

‘Ik kookte van woede en moest het juist daarom kort houden; die satanische bul is een marteling voor mij, ik had hem liever doodgezwegen. (...) Wat moet ik zeggen, ik ben sprakeloos door die stortvloed van verschrikkelijke Godslasteringen (...) niemand schijnt daar erg van onder de indruk te zijn. De laatste dag moet dan toch voor de deur staan, daar heb ik vele krachtige bewijzen voor, het is het begin van het einde voor het rijk van de antichrist. (...) Toen Eck de universiteit van Erfurt op hoge toon beval de (pauselijke) bul te publiceren, weigerden ze. De bisschop van Bamberg heeft de bul op een dergelijke manier afgewezen. In Erfurt hebben de studenten Eck gewapend opgewacht en de gedrukte exemplaren van de bul in stukjes gescheurd en in het water gegooid, nu is ze echt een bulla (water-blaas).’

De keurvorst probeerde de bul te laten afwijzen door de Duitse vorsten. Het zou goed zijn als Luther zich ook zelf officieel tot hen zou wenden, maar dat weigerde hij met een beroep op psalm 118:8: ‘Het is beter bij de Heer te schuilen dan op mensen te vertrouwen.’ Men zal in het keurvorstelijk slot wel weer eens gezocht hebben dat het toch wel uiterst moeilijk was deze man te helpen.

Op 28 november schrijft hij Johannes Lang, Augustijner pater in Erfurt, dat de keurvorst de pauselijke nuntiën, die hun verbazing erover uitspraken dat hij Luthers boeken nog niet had laten verbieden, had afgepoeierd. Maar ‘in Keulen en Leuven zijn mijn boeken verbrand. Ik zie de toekomst met onzekere gevoelens tegemoet.’

En dan volgt de haast droge brief vol ingehouden emotie die het gebeuren van 10 december 1520 vermeldt waarbij het canonieke recht het moest ontgelden samen met de bul; het eerste maakte in wijde kring haast nog meer indruk dan het tweede. De datum was veelzeggend: van die dag af was Martinus Luther in feite een geëxcommuniceerde priester, al werd de bul pas in januari 1521 in Rome officieel bekrachtigd.

Brief van Spalatinus

10 december 1520

Beste Spalatinus,

Op 20 december van het jaar 1520 om negen uur zijn in Wittenberg aan de oostelijke poort bij het heilige Kruis alle pauselijke boeken, het decreet, de decretalen, de Sextus, de Clementijn, de extravaganten¹⁴⁴ en de laatste bul van Leo X, daarnaast de Summa Angelica¹⁴⁵, de Chrysopassus¹⁴⁶ en andere geschriften van Eck en Emser en verder wat door anderen nog is aangesleept, verbrand.

Zo merken die Italiaanse moordenaars dat er niet veel kracht voor nodig is om boeken te verbranden die ze niet weerleggen kunnen. Dat is dan het nieuws uit Wittenberg. Je hebt onlangs gevraagd om aandacht te schenken aan de prediker in Eilenburg. Dat doe

¹⁴⁴ Decreet en decretalen: pauselijke uitspraken Sextus, Clementijn, extravagantere toevoegingen op het canoniek recht.

¹⁴⁵ Summa etc.: de Summa de casibus conscientiae van Angelus Carletus of Clavassio over het sacrament van de boete.

¹⁴⁶ Chrysopassus: colleges over de predestinatie.

ik hierbij. Hij verzoekt om gedurende acht jaar daarheen te mogen naar waar hij wil, misschien om te studeren. Hij is al jaren van hot naar her gecommandeerd en acht het nu billijk om wat tot rust te komen.

Zo heb ik gedaan wat je vroeg, doe jij het jouwe, is dit zo in orde?

Gegroet!

Wittenberg, 10 december 1520

Martinus Luther

WORMS

Eind 1520 vroeg Spalatinus Luther wat hij zou doen als de keizer hem zou vragen voor hem te verschijnen op de rijksdag onder een vrijeleide dat de ban tijdelijk ophief. Luther antwoordt op 29 december 1520; wij geven begin en eind van de brief weer:

Beste Spalatinus,

Mijn antwoord is: als ik word opgeroepen zal ik voorzover het aan mij ligt gaan, zelfs als ik ziek zou zijn zou ik me laten brengen.

Ik mag er niet aan twifelen dat de Heere mij roept als ik door de keizer geroepen word. Wil men dan met geweld de zaak beslechten, en dat is waarschijnlijk, ze roepen mij toch niet om zich door mij te laten beleren! dan leg ik mijn zaak in Gods hand.

Het is nog dezelfde God Die leeft en regeert als Hij die de drie jongelingen door het vuur van de koning heen bewaarde. En wil Hij mij niet bewaren dan is mijn hoofd maar een kleine zaak vergeleken met Christus. (...)

Dat is mijn mening, mijn bedoeling. Alles kunnen jullie van mij verwachten behalve vlucht en herroeping. Vluchten wil ik niet en herroepen nog veel minder. Daartoe sterke mij de Heere Jezus. Ik kan beide niet doen zonder gevaar voor het christendom en het heil van vele mensen.

Luther was ziek toen hij naar Worms vertrok, maar, zo schrijft hij aan Spalatinus op 14 april: 'Christus leeft en wij zullen Worms binnengaan al willen alle poorten van de hel en alle machten in de lucht het verhinderen'.

Toen het allemaal achter de rug was, schreef hij een verslag voor zijn vrienden in Wittenberg in een brief aan de schilder-apotheker op de markt, Lucas Cranach.

Brief aan Lucas Cranach

28 april 1521

Beste Lucas,

Gezegend en Gode bevolen! Ik laat mij opbergen en verstoppen, ik weet zelf nog niet waar. Ik had haast nog liever gewild dat die tyrannen me maar gedood hadden, vooral die woedende hertog Georg van Sachsen, maar ik moet de raad van goede mensen niet in de wind slaan, voorlopig tenminste. Men had mijn komst naar Worms toch niet verwacht en wat dat vrijeleide inhield weten jullie uit het verbod van mijn boeken dat mij overal tegemoet kwam!

Ik dacht dat Z.M. de keizer een doctor of vijftig bijeengeroepen zou hebben om de monnik met redelijkheid te overwinnen, maar er is helemaal niet gesproken, het ging zo: zijn die boeken van jou? Ja. Wil je ze herroepen of niet? Nee. Wegwezen dan! O wij blinde Duitsers, wat zijn we toch een kinderen en wat laten we ons toch jammerlijk door die Romeinen voor de gek houden!

Er is dan nog een heet kort afscheidsbriefje aan Spalatinus met groeten voor een paar Wittenbergse vrienden en Luther was verdwenen.

Van dat moment af moest hij uiterst voorzichtig zijn met brieven, ze zijn dan ook schaars. Op 10 juni meldt hij aan Spalatinus dat hij veel schrijft, hij werkt aan meditaties over de Psalmen (ps. 21 en.118) en aan de postillen. Hij zegt dat hij nu echt bezig is goed Grieks en Hebreeuws te leren en dat is al een voorbode van zijn vertaalarbeid op de Wartburg.

Heel belangrijk is de uitleg van het Magnificat, de lofzang van Maria die hij bij de brief bijsluit. Het werk is opgedragen aan de zoon van de keurvorst en hoort tot het mooiste wat hij ooit geschreven heeft. Op 15 juli doet hij bij de gewone brief een 'leugenbrief' om de stroom van geruchten over zijn verblijfplaats tegen te gaan en degenen die hem naar het leven stonden op een dwaalspoor te leiden. Het begin van die nogal doorzichtige leugenbrief luidt zo: 'Naar ik hoor verbreidt men het gerucht dat ik op de Wartburg bij Eisenach zit. Omdat ik daar in het woud gevangen werd, komen de mensen op die gedachte. Maar ik ben hier verborgen en veilig als de broeders hier om mij heen zich betrouwbaar tonen. Als de uitgave van mijn boeken mij verraadt zal ik van verblijfplaats veranderen. Wonderlijk dat niemand aan Bohemen denkt.' In een brief van 9 september 1521 staat iets heel belangrijks over het ambt. Luther maakte zich vanzelfsprekend ongerust over het werk dat hij zo plotseling, zij het niet onverwacht, had moeten afbreken. Melanchthon nam natuurlijk veel colleges over maar het preekwerk in de stadskerk dat Luther steeds belangrijker was gaan vinden leed erg onder zijn afwezigheid. Vandaar zijn radicale oplossing: laat Melanchthon preken, geestelijke of niet, priester of niet! Deze brief is van groot belang voor een inzicht in de snelle ontwikkeling van zijn ambtsopvatting, zoals die ook al herkenbaar werd in de beide grote geschriften van 1520, 'Aan de christelijke adel' en 'Van de babylonische gevangenschap'.

Een bladzij uit de uitleg van de lofzang van Maria

Waar is een God als de onze Die het hoogst woont en toch naar de allerlaagsten ziet, in hemel en op aarde (vgl. Psalm 113: 5).

Omdat Hij de allerhoogste is en er niets boven Hem is, kan Hij niet boven zich zien maar ook niet naast zich. Omdat niemand Hem gelijk is moet Hij wel naar zichzelf én onder zich zien en hoe dieper iemand onder Hem is des te beter ziet Hij hem.

Maar de wereld en mensenogen doen het tegenovergestelde, die zien alleen boven zich, ze willen omhoog, dat maken we dagelijks mee: ieder wil hoger op, streeft naar eer, macht, rijkdom, kunde, een goed leven en naar alles wat groot en hoog is.

Zulke mensen kijkt men naar de ogen, daar loopt men mee weg en die dient men, men wil deelhebben aan die hoge eer; het is niet voor niets dat er in de Schrift zo weinig goeds staat over koningen en vorsten.

In de diepte wil daarentegen niemand zien: daar waar armoede, schande, nood, ellende, angst heersen, daar wendt men de ogen af. Zulke mensen worden door iedereen ontlopen, men vlucht en laat ze aan hun lot over. Niemand denkt er over ze te helpen of bij te staan en ze zo tot iets te brengen en zo moeten ze in die diepte blijven, in die verachte staat.

Er is hier onder de mensen geen schepper die uit het niets iets wil maken hoewel St. Paulus toch in Rom. 12: 16 zegt: lieve broeders, 'zint niet op hoge dingen maar voegt u in het eenvoudige'.

Daarom blijft het alleen aan God voorbehouden dat Hij in de diepte ziet, in de nood en de ellende, Hij is nabij allen die in de diepte zijn, zoals Petrus zegt (1 Petrus 5: 5): Hij weerstaat de hooggezetenen maar de laaggezetenen geeft Hij genade.

Daaruit vloeit de liefde voort en de lof van God. Niemand kan en mag God loven voordat hij Hem liefheeft.

Je kunt niemand liefhebben zonder hem heel goed en met alle overgave te kennen. Hij kan alleen gekend worden uit zijn werk zoals dat aan ons bewezen en in ons gevoeld en ervaren wordt. Maar als er dan ervaren wordt dat Hij een God is Die in de diepte ziet en alleen de armen, verachten, ellendigen, verlatenen en hen die niets zijn helpt, dan wordt Hij ons zo lief dat het hart ervan overvloedt en danst en springt van vreugde om Hem. Het is de Heilige Geest die zo'n overvloed van inzicht en liefde in één ogenblik schenkt en doet ervaren.

Uit de brief aan Spalatinus van
9 september 1521

Luther schrijft dat zijn gezondheid slecht is, hij is moe en vol zorg over alles wat Duitsland bedreigt, er zal gebeden moeten worden, maar:

steeds ben ik nog suf en lui in gebed en innerlijke weerstand. Ik ben ontevreden met mijzelf en mijzelf tot last, misschien omdat ik zo alleen ben en geen van jullie mij kan helpen. Laten we toch bidden en waken dat wij niet in aanvechting vallen. Verder weet ik op het moment niets te schrijven, je weet alles al.

Ik ben blij dat Wittenberg gedijt, vooral ook omdat het gedijt gedurende mijn afwezigheid; de goddeloze ziet dat tandenknarsend aan, het slaat zijn hoop de bodem in. Christus voltooi wat Hij begonnen is.

Ik hoop zeer, dat Melanchthon ergens in de stad ook voor het volk kan preken, op feestdagen na de middagmaaltijd; nu loopt het volk dan maar naar drank en spel.

Bovendien zou daaruit een gewoonte kunnen ontstaan die een vrijheid zou herstellen die de vroege kerk kende. We hebben al allerlei menselijke instellingen en jukken doorbroken en afgeworpen, wat let ons het feit dat Melanchthon zalving en tonsuur [de priesterwijding] mist en dat hij getrouwd is? In feite is hij toch een priester? Hij werkt ook als priester, of is het ambt van de uitleg van de Schrift soms geen priesterambt? Dan was Christus ook geen priester, Die leerde de ene keer in een synagoge, de andere keer in een schip en dan weer aan de oever of op een berg, hij was overal en te allen tijde zelf allen alles! Nu is Melanchthon door God beroepen en hij verricht de dienst van het Woord, dat kan niemand loochenen, wat geeft het dan wanneer hij door die heren bisschoppen niet beroepen is, die niet de kerk maar hun paarden en gepurperden [geestelijken] regeren! Ik ken zijn inborst en weet dat hij zich niet door mij alleen laat gezeggen.

Hij moet dus door een dringende oproep van de hele gemeente daartoe gedrongen worden. Daaraan kan hij zich niet onttrekken. Als ik in Wittenberg was zou ik alles op alles zetten bij de raad en de burgerij, dat ze hem vragen zonder ambt in zijn functie van christelijk geleerde nu ook in de duitse taal het evangelie te leren zoals hij daarmee al in het Latijn begonnen is. Dan zou hij met de tijd een Duitse bisschop worden zoals hij een Latijnse bisschop geworden is. Daarvoor moet je je inspannen want het volk heeft vóór alles het Woord Gods nodig. Lucas Cranach en Christian Döring moeten het bij de raad aanhangig maken!

De raad deed het verzoek inderdaad maar het ging niet door, Melanchthon schrok er toch voor terug. Zijn kracht lag elders, dat bewees hij o.a. door het boek dat Luther met grote vreugde op de Wartburg van hem toegestuurd kreeg: de 'Loci', de eerste systematische samenvatting van de reformatorische inzichten. Toch was er wel iets belangrijks gebeurd op het gebied van ambt en kerk: in feite had de raad van de stad als vertegenwoordiger van de Wittenbergse christenheid iets gedaan wat tot nu toe aan de bisschop voorbehouden was: een leek tot een priesterlijke functie, roepen.

STROOMVERSNELLING

Inmiddels ging het in Wittenberg toch niet zo goed als Luther dacht. De groei zat er zeker in, maar juist dat ging soms te hard en er kwamen teveel problemen tegelijk op de achtergeblevenen af: het celibaat wankelde, de hervorming van de mis werd aangepakt en alleen al deze dingen, waarover Luther duidelijke dingen gezegd had in de boeken uit 1520, hadden bij hun praktische uitwerking geweldige gevolgen die een eeuwenoud en met heel het maatschappelijk leven verbonden stramien uit elkaar deden vallen. In handen van doordrijvers konden die veranderingen tot nieuwe dwang en gewetensnood leiden. En doordrijvers waren er genoeg, ook in Wittenberg.

Luther moet er op de Wartburg eerst nogal positief tegen aangekeken hebben. Hij keurde goed dat er

grondig werd nagedacht over het offerkarakter van de mis, dat de private missen werden teruggedrongen en dat men ertoe overging om brood én wijn uit te delen bij de communie. Hij schreef er nog weer enkele stukken over en aanvaardde de consequenties van wat hij zei, want wat gezegd werd moest immers ook gedaan worden!

Maar die consequenties hielden niet in dat men de vloer kon gaan aanvegen met hen die nog nier zo ver waren, laat staan dat men nu kon gaan oproepen tot vernieling van kloosters en nu ineens tot 'zonde' verklaarde wat tot dan eeuwenlang 'goed' geheten had.

Grote zorgen baarde het hem vooralsnog nog niet, hij keert even terug in Wittenberg, spreekt iedereen kort en keert bemoedigd terug, begin december.

Tegen Kerstmis liep het echter uit de hand, vooral door toedoen van Karlstadt die zich eerst nog gematigd opgesteld had maar nu ineens doorschiet. Hij deelde op Kerstmis het Avondmaal, onder beide gestalten maar dat was al eerder gebeurd, zonder voorafgaande biecht, verkondigde dat geleerdheid maar tot hoogmoed leidt en dat men zijn kinderen dus beter van school kon nemen. Samen met een nog radicalere prediker riep hij van de kansel van de stadskerk op tot afschaffing van beelden, van het vasten en meer van dat soort zaken die een maar al te gretige ontvangst vonden. De Augustijner monniken sloegen de zijaltaren stuk en lieten er maar één heel, ze verbrandden de olie voor de ziekenzalving en vernielden de beelden. Dit alles versterkte de oppervlakkigheid van de hervormingsbewegingen en er ontstond een geweldige verwarring, terwijl intussen het juist toen zo nodige pastoraat onmogelijk werd gemaakt, omdat men de toen functionerende vormen afbrak zonder er nieuwe voor in de plaats te stellen.

Toen er tenslotte een paar radicale volkspredikers uit Zwickau bijkwamen en aanvankelijk met hun verhaal over de Geest die in ieder werkt zelfs grote indruk op Melanchthon maakten, begon bij Luther uit de berichten die hem bereikten de zekerheid te dagen dat hij zich niet langer mocht onttrekken aan de verantwoordelijkheid voor wat hij uiteindelijk zelf in eerste instantie losgemaakt had. Anders kregen de tegenstanders gelijk met hun groep dat reformatie slechts tot chaos kon leiden.

De keurvorst zat geweldig in met wat er onder zijn ogen gebeurde maar hij wilde de zaak niet nog verder compliceren door een geëxcommuniceerde banneling binnen zijn poorten toe te laten. Maar het zag ernaar uit dat juist dat zou gebeuren, want temidden van dit alles had hij de volgende troostbrief van de zo veilig bij één van zijn ridders opgeborgen Augustijner pater ontvangen:

Brief aan Frederik, keurvorst van Saksen

24 februari 1522

Aan mijn zeer genadige heer,

hertog Frederik, keurvorst van Saksen, in handen.

Genade en geluk van God de Vader met uw nieuwe, heilige relikwie! Met deze groet richt ik mij ditmaal tot u in plaats van de gebruikelijke eerbetuiging, genadige heer. Uwe K.H. heeft nu vele jaren lang in alle landen naar relikwieën laten speuren, nu heeft God de wens van uwe K.H. verhoord en u zonder enige kosten en moeite een heel kruis thuis gestuurd compleet met spijkers, speren en gesels. Nogmaals: genade en geluk van God met deze nieuwe relikwie. Uwe K.H. hoeft daar geen angst voor te hebben, u kunt de armen er rustig op uitstrekken en de spijkers diep laten doordringen, ja ervoor danken met een opgetogen hart. Zo moet en zal het nu eenmaal gaan wie Gods Woord wil hebben die moet ervaren dat niet alleen Annas en Kajafas razen, maar dat ook Judas onder de apostelen is en Satan onder de kinderen van God.

Moge uwe K.H. nu verstandig en wijs zijn en zich niet laten leiden door menselijk inzicht of uiterlijke schijn der dingen. Versaag niet, Satan is nog niet waar hij wil zijn. Uwe K.H. kunt mij dwaas toch enig geloof schenken: ik ken namelijk deze en dergelijke knepen van de Satan en daarom vrees ik hem ook niet en dat verdriet hem zeer. Dit alles is nog maar het begin. Laat de wereld maar schreeuwen en oordelen, er kan vallen wie er valt, zelfs Petrus en de apostelen ze komen wel weer terug, ten derde dage als Christus opstaat. 2 Cor. 6: 5 moet ook nog aan ons vervuld worden: 'wij doen onszelf kennen als dienaren Gods, in oproeren, etc.'

Uwe K.H. houde mij ten goede, in grote haast moest mijn pen over het papier vliegen. Ik heb geen tijd meer, ik wil zelf, zo God wil, spoedig daarginds zijn. Uwe K.H. hoeft

zich om mij geen zorgen te maken.

Uwe K.H. onderdanige dienaar
Martinus Luther

Van de brief die de keurvorst aan Luther liet sturen is het concept nog bewaard. De verlegenheid van de keurvorst spreekt er duidelijk uit. Men heeft hem duidelijk bedreigd vanuit het keizerlijke hof, maar hij wil absoluut niets doen tegen de waarachtige wil van God. Alleen: er is zoveel verwarring ontstaan dat hij graag concreet advies over deze zaken van de kant van Luther wil hebben. Er wordt zelfs heel positief ingegaan op dat wonderlijke begin van Luthers brief: 'als dit alles echt kruis en heil van Godswege is, dan heeft Z.K.H. daar geen angst voor.

God heeft gezegd, dat zijn juk zacht is en zijn last licht, daarom wil Z.K.H. als dit echt van Hem komt dit kruis gaarne dragen, God zal hem daartoe hulp en kracht schenken. Maar ze doen zó vreemd en ongestadig in Wittenberg dat er veel sekten uit ontstaan en dat menigeen erdoor verward raakt en niemand meer weet hoe en wat.'

Tenslotte krijgt Luther de dringende raad te wachten met zijn terugkeer, hij kan beter een stuk maken met richtlijnen dat dan aan de Rijksdag voorgelegd kan worden. 'Er zou wel eens een grote Verandering ophanden kunnen zijn.'...

Dat laatste sloeg op de keuze van de nieuwe paus, Adriaan, een Nederlander uit Leuven. Men had daar kennelijk verwachtingen van die hoger waren dan wat er uiteindelijk uitgekomen is. Toen Luther deze brief te zien kreeg was hij al bijna onderweg! Hij dacht er niet over om te blijven en schreef een tweede brief aan de keurvorst toen hij al halverwege was. Uit deze lange brief geven wij enkele tekenende fragmenten weer.

Uit de brief aan Frederik, keurvorst van Saksen

5 maart 1522

Doorluchtige hooggeboren keurvorst, genadige heer, uw brief en de boodschap daarin heb ik ontvangen, vrijdagavond terwijl ik op het punt stond om, zaterdag, weg te rijden. Dat uwe K.H! het beste met deze zaak voorheeft, daarvan hoef ik niet overtuigd te worden, want daar ben ik zeker van naar mijn diepste menselijke inzicht. Maar ook ik heb de beste bedoelingen, naar mijn vaste overtuiging en naar een hoger dan menselijk inzicht. Daar valt dus verder niet over te praten.

Terugkomend op de vorige brief schrijft hij nu dat hij zijn vorst niet wilde kapitelen maar

...troosten, niet met het oog op mijn zaak, daaraan dacht ik op dat moment niet, maar met het oog op de ellendige dingen die door de onzen in Wittenberg gebeurd zijn en die smaad en schande voor het evangelie betekenen. Ik was bang dat uwe K.H. daardoor in grote moeilijkheden gebracht was. Zelf vond ik het zo afschuwelijk dat ik er niet zeker van ben, of ik niet aan de hele zaak getwijfeld zou hebben als ik niet zo zeker had geweten dat het zuivere evangelie aan onze kant is. Alles wat mij tot nu toe in dit opzicht is overkomen was daarbij vergeleken kinderspel. Ik zou er mijn leven voor over hebben als het niet gebeurd was. Want wat daar gebeurd is kunnen wij voor God noch de wereld verantwoorden. (...)

Wat nu mijn eigen zaak betreft, genadige heer, antwoord ik het volgende. Uwe K.H. weet, en als u het niet weet deel ik het hierbij mede, dat ik het evangelie niet van mensen, maar alleen uit de hemel, van onze Heere Jezus Christus ontvangen heb¹⁴⁷. Ik had mijzelf dan ook best een dienaar en evangelist mogen noemen en zal dat ook voortaan doen. Dat ik mij toch aan verhoor en rechtspraak onderworpen heb, is niet omdat ik daaraan twijfelde, maar uit deemoed en om anderen te lokken. Maar ik zie, omdat mijn al te grote deemoed leidt tot vernedering van het evangelie en dat de

¹⁴⁷ Gal. 1: 12.

duivel zich breed maakt als ik hem maar een handbreed de ruimte geef, en daarom moet ik nu door mijn geweten gedwongen wel anders doen.

Ik ben uwe K.H. voldoende tegemoet gekomen door een jaar weg te blijven om uwe K.H. van dienst te zijn. De duivel weet heel goed dat ik het niet uit angst gedaan heb. Hij zag mijn hart heus wel toen ik Worms binnenreed en ‘hij weet best dat ik, al zouden er zoveel duivels als pannen’ op de daken op mij hebben zitten loeren, er toch midden tussen gesprongen was.

Nu is hertog George¹⁴⁸ nog lang niet zo gevaarlijk als zelfs maar één duivel. En aangezien de Vader van de ondoorgrondelijke barmhartigheid ons door het evangelie me tot blijde heren over alle duivels en dood gemaakt heeft, kan uwe K.H. zelf wel inzien, dat wij zo’n vader zwaar zouden beschamen door er niet op te vertrouwen dat wij ook heer zijn over de toorn van hertog Georg.

Ik weet zeker: als het in Leipzig net zo stond als in Wittenberg zou ik erheen rijden, ook al (en uwe K.H. vergeve mij de dwaze uitdrukking) regende het negen dagen louter hertogen Georgs en ieder van hen negenmaal erger dan deze. Hij houdt mijn Heere Christus voor een uit stro gevlochten mannetje. Dat kan Hij wel een poosje verdragen en ik met Hem. (...)

Dit alles schrijf ik u omdat ik van mening ben dat u moet weten, dat ik naar Wittenberg kom onder een veel hogere bescherming dan de uwe. Ik denk er ook niet over uw bescherming te vragen. Ik ben er zelfs van overtuigd dat ik u beter beschermen kan dan uwe K.H. mij. Ja zelfs: als ik wist dat uwe K.H. mij zou kunnen en willen beschermen, dan zou ik niet komen. Dit is een zaak waarin het zwaard niet kan raden of helpen. Hier moet God alleen handelen, zonder dat een mens ervoor zorgt of er iets aan toedoet.

Daarom: wie het meest gelooft, zal ook het best beschermen. En omdat ik merk dat uwe K.H. nog heel zwak is in het geloof, kan ik met geen mogelijkheid in u de man zien die mij zou kunnen beschermen of redden.

U wenst te weten wat u in deze zaak moet doen, omdat u meent veel te weinig gedaan te hebben. Daarop antwoord ik in alle verschuldigde eerbied: u hebt al teveel gedaan, u moet helemaal niets doen. God wil en kan uw of mijn gezorg en gedoe niet uitstaan. Hij wil dat wij het aan Hem overlaten en niemand anders. Moge uwe K.H. zich daarnaar richten. Geloofst u dit, dan hebt u rust en vrede, zo niet, dan geloof ik het toch en blijft u door uw ongeloof in zorgen zitten, zo gaat dat met ongelovigen.

Dan volgt er nog wat praktische raad: de keurvorst mag zich niet verzetten als men hem, Luther, in Wittenberg wil vangen. Uitleveren of vonnissen kunnen ze van de keurvorst niet vragen, hij is ‘in een te hoge wieg geboren’ om als cipier te fungeren! Luther wil niemand, ook de keurvorst niet, onder zijn manier van christen-zijn laten lijden, dat is zijn zaak. Komen ze hem halen, dan is er nog tijd genoeg om de zaak nader te bekijken. Dan volgt het slot van de brief:

Hiermee beveel ik u in Gods genade aan. Wij kunnen hierover spoedig mondeling spreken als dat nodig mocht zijn. Ik heb deze brief in haast voltooid om u niet te doen schrikken van het bericht van mijn aankomst. Ik wil en moet iedereen tot bemoediging en niet tot schade dienen als ik een echte christen wil zijn.

Het is een ander dan hertog Georg met wie ik te maken heb. Hij kent mij aardig goed en ik ken hem ook lang niet slecht. Als uwe K.H. geloofde zou u Gods heerlijkheid zien; maar omdat u nog niet gelooft, hebt u ook nog niets gezien. God zij liefde en lof in eeuwigheid. Amen.

¹⁴⁸ Luther bevond zich niet ver van Leipzig, de residentie van hertog Georg.

Aswoensdag, anno 1522
Uwe K.H. dienstwillige dienaar Mart. Luther

Deze unieke correspondentie heb ik zo goed mogelijk weergegeven; daarbij kon ik voortwerken op de vertaling die mijn leermeester Kooiman daar al van gegeven had in een uitgave uit 1954. Ik eer hem hiermee tevens als de man die mij op een spoor als dit gezet heeft.

Het zijn brieven waaruit de toon spreekt van een man die zijn taak en zijn plaats kende. Hij eert de vorst om het ambt dat deze bekleedt en hij spreekt tot hem vanuit zijn eigen ambt.

Toen de brief vooruit gezonden was reed hij zelf verder en kwam kort vóór zondag *Invocavit*, de eerste zondag van de veertig dagen vóór Pasen, de zondag volgend op Aswoensdag, in Wittenberg aan. Daar preekte hij 's zondags en alle dagen daarna in de stadskerk. Het zijn op de situatie gerichte tijdredes met tal van bijbelse aanhalingen, maar toonaangevend voor alles wat hij wilde zeggen was het epistel van de zondag daarvóór, 1 Cor. 13: wat is geloof zonder liefde?

Een enkel fragment uit de *'Invocavit-predken'*, *gehouden vanaf 9 maart 1522*.

Luther prijst de gemeente van Wittenberg, dat ze zo goed beseft wat gericht én genade inhouden, men weet dus wat geloof betekent:

Ja, ik zie dat en ik zeg het ook: hierin zijn jullie geleerder dan ik. Er zijn er niet één, twee, drie of vier maar wel tien, twintig of meer die allen in deze twee hoofdstukken zeer thuis zijn. Ik had niet gedacht dat dat in zo korte tijd, in één jaar zo goed vooruit zou gaan. Maar (naast deze twee dingen) ten derde moeten wij de liefde hebben en door de liefde aan elkaar doen wat God aan ons gedaan heeft door het geloof. Zonder deze liefde is het geloof niets zoals Paulus zegt tot de Corinthiërs (1 Cor. 13):

‘Al sprak ik met tongen van mensen en engelen, maar had de liefde niet, ik was een schallend koper of een schetterende cymbaal; al had ik profetische gaven en wist ik alle geheimenissen en alles wat te weten is, en al had ik al het geloof zodat ik bergen verzetten, maar ik had de liefde niet, ik was niets, Al deelde ik al wat ik heb tot spijs uit en al gaf ik mijn lichaam om te worden verbrand, maar ik had de liefde niet, het baatte mij niets.’

En daaraan, lieve vrienden, daaraan ontbreekt het hier. Ik bespeur nergens bij jullie liefde en ik zie heel duidelijk dat jullie God ondankbaar geweest zijn voor zulke schatten en zulke gaven als Hij jullie in maar enkele jaren puur als geschenk heeft gezonden.

Jullie kunnen mooi praten over de leer die jullie gepredikt is, over het geloof en zelfs over de liefde. Maar is dat zo'n wonder als je daar veel over kunt praten? Zelfs een ezel kan leren zingen! Dan kunnen jullie het ook wel aanleren om de leer en de woordjes na te zeggen. Maar lieve mensen, Gods rijk bestaat niet 'in woorden maar in kracht' (1 Cor. 4: 20) en in daad. Want God wil niet alleen hoorders en napraters hebben maar navolgers en daders (Jac. 1: 22), die het Woord bewaren en zich in het geloof oefenen dat in de liefde krachtig is (Gal 5: 6). Want geloof zonder liefde is geen geloof maar een schijn geloof, zoals een gezicht dat je in de spiegel ziet geen echt gezicht is maar een schijngezicht.

Dan moeten wij (...) ook geduld hebben. Wie geloof heeft, God vertrouwt en zijn naaste liefde bewijst en zich daar dagelijks in oefent die kan niet zonder vervolging zijn. En die vervolging geeft geduld. En dat geduld brengt hoop.

Zo neemt onder aanvechting en vervolging het geloof meer en meer toe en het wordt van dag tot dag sterker. Een hart waarin het geloof zo toeneemt en dat met zulke deugden begenadigd is kan niet rusten, maar moet zich weer uiten en z'n naaste weldoen zoals ook hem van Godswege geschied en wedervaren is. (...)

Wij zijn niet allen even sterk in het geloof. Ik heb een sterker geloof dan sommigen van jullie en sommigen van jullie hebben een sterker geloof dan ik. En wie een sterk geloof heeft, kan morgen een zwak geloof hebben. Op dat eigen geloof van ons

moeten we dus maar niet letten, maar wel op onze naaste om ons op hem te richten en hem niet met onze vrijheid te kwetsen.

God heeft ons ongeloof ook lange tijd verdragen met geduld, en zo moeten wij nu ook geduld met elkaar hebben. Zwakken moeten lichte spijs hebben tot ze ook sterk worden. We moeten ze niet aanblaffen maar vriendelijk behandelen en in alle zachtmoedigheid onderwijzen. Het geloof moet vast staan, maar de liefde moet wendbaar zijn al naar men ziet dat de naaste er behoefte aan heeft; daarnaar moet ze zich richten.

Zo is het ook met de zon: ze heeft haar schijn en haar warmte. Geen koning kan de stralen van de zon buigen of sturen, de zon blijft op haar plaats, maar de warmte beweegt en roert zich, die is overal om de zon heen.

Luther wordt dan heel praktisch en zegt dat hij niet alles wat er gebeurd is in principe verkeerd vindt, integendeel, maar het is op eigen houtje en in het wilde weg gebeurd en men heeft niet echt met elkaar rekening gehouden. Had mij dan geschreven, roept hij uit, ik ben en blijf als aangesteld prediker toch vooral verantwoordelijk! In de preek op maandag gaat hij dan verder met dat hameren op tolerantie en gemeenschap:

Men moet prediken en schrijven dat de mis als die op deze (de oude) manier gehouden wordt verkeerd is. Maar niemand moet er een ander met de haren bij vandaan slepen, men moet het God overlaten en alleen zijn Woord het werk laten doen. (...)

Ik heb de harten van de mensen niet in mijn hand zoals de pottbakker de klei, ik kan er maar niet mee doen wat ik wil. Ik kan met mijn woord niet verder komen dan de oren, in het hart kan ik niet komen, dat doet God alleen en Hij maakt het Woord in de harten levend. (...)

Uit dwang komt alleen maar een spiegelgevecht voort, een uiterlijk gedoe, een apenspel, instellingen van mensen en dat geeft maar schijnheiligheid en huichelarij. Dan zit er geen hart, geen geloof en geen liefde bij, en als die drie dingen er geen rol bij spelen, dan wordt het niets, al is het nog zo goed en juist, dan geef ik er geen cent voor.

Zo vat ik het samen:

prediken wil ik het, zeggen wil ik het, schrijven wil ik het, maar met geweld dwingen en dringen wil ik niemand. Het geloof wil vrijwillig aanvaard en niet afgedwongen worden.

TERUG

Hiermee waren de chaos en het fanatisme bezworen. Iedereen pakte het werk weer op, Luther ook, en hij kreeg gelijk: alle dreiging tegen hem liep op niets uit, de aanhang van de beweging was te breed.

De veranderingen zetten door, maar nu goed gefundeerd en zo georganiseerd en voorbereid dat het beklijft en dat niemand geterroriseerd of in verwarring gebracht wordt. Er begon een periode waarin heel veel praktische problemen opgelost moesten worden, maar het werd ook een tijd van verdieping en doordenking en dat alles op basis van een intense, brede Schriftstudie. De eerste stukken bijbelvertaling waren klaar en in mei was het evangelie van Mattheus al gedrukt. Aan de postillen, 'preek-voorbeelden', werd gewerkt en in 1523 begon Luther naast evangelie of epistel van de zondag ook opnieuw, en nu voor het volk, in de stadskerk hoofdstuk na hoofdstuk van de boeken van Mozes uit te leggen, en dat hield hem bezig tot in 1529! Het leek wel een synagoge, kon men horen zeggen.

De brieven beginnen nu een beeld te geven van de verspreiding van wat in Wittenberg begonnen was. De laatste brief die wij weergeven ging naar Tsjechoslowakije, naar Jihlava, Iglau, naar dat Bohemen waarvan al zo vaak sprake was. De brief was bestemd voor een man die vooral in Oostenrijk actief was geweest en die op 12 januari de eerste en enige reformatorisch gezinde preek had gehouden die ooit in de Stefansdom in Wenen gehoord is! Hij heette Paul Hoffer, liet zich Speratus noemen en zo kennen wij hem nog als de dichter van de 'gezongen catechismus', lied 344 uit het Liedboek voor de kerken. Hij was doctor in de theologie, filosofie en rechten, was ambtenaar in Salzburg en domprediker aldaar, later in Würzburg. Tenslotte belandde hij als pastoor in Iglau en werd ondanks gematigd optreden

gevangen gezet; vrijgekomen vluchtte hij zoals velen naar Wittenberg. Luther schrijft aan hem op 13 juni 1522 toen hij dus nog in Bohemen was. In die brief gaat hij in op vragen over het Avondmaal en Christus' aanwezigheid daarin. Hier al wil hij niets weten van een speculeren over het 'hoe' van die aanwezigheid: 'Bestraf ze, ze wagen zich in dwaze overmoed met hun kleinzielige fantasieën aan de goddelijke geheimenissen, laat ze bij de eenvoud van het geloof blijven...' Anders komt al die onzin weer terug waar 'de natuurlijke rede en de filosofie tot nu over gebazeld hebben'. Wij beëindigen deze reeks brieven met het begin van deze brief. Het zijn regels die evenzeer voor zichzelf spreken als veel van het voorgaande.

Brief aan Paulus Speratus, te Iglau
13 juni 1522

Genade en vrede in Christus.

Ik heb uw brief met uw vragen en die van vrouwe Julia von Stauffen ontvangen. Ik las daarin met vreugde dat het evangelie in uw land vrucht draagt, terwijl in de Nederlanden de handlangers van de keizer, die waanwijzen, datzelfde evangelie met een ongelooflijke woede vervolgen. Maar God heeft hun een oordeelsteken gegeven, of ze misschien nog tot inzicht en ommekeer zouden komen. Bij Haarlem is een zeemonster aangespoeld, een walvis van zeventig voet lengte en vijfendertig voet breedte. Dat mirakel geldt naar eeuwenoude traditie als een zeker teken van toorn (van God); de Heere ontferme zich over hen en ons.

Epiloog

Wij moeten ergens een punt zetten en daarom eindigen wij hier, bij dit laatste brieffragment, gezonden naar Oost-Europa en iets vermeldend van wat er in het Westen, aan de kust, aan de hand was. Die regels over dat ‘duidelijke teken’, die walvis bij Haarlem, brengt ons dichtbij huis én tegelijk midden in de Middeleeuwen waarin je zulke dingen aan een driedubbele doctor kon schrijven zonder van primitief bijgeloof beschuldigd te worden. Hoe dicht wij met al het voorgaande nog bij de Middeleeuwen zijn, wordt makkelijk vergeten bij het lezen van veel van deze brieven waarin Luther zo dichtbij komt. Toch vieren wij binnenkort dat hij 500 jaar geleden geboren is!

Wij hebben brieven weergegeven uit de beslissende jaren van zijn leven. Er kwamen meer belangrijke jaren, er is eigenlijk geen tijd zonder grote spanningen en veranderingen voor hem geweest. Ook later waren er telkens keerpunten maar toch nooit meer zo als in het begin. Daar zie je een onbekende monnik langzamerhand uit zijn cel getrokken werden, betrokken in zaken waar hij aanvankelijk geen idee van heeft en dan wordt hij tot de theologie en het geloof vernieuwende professor én volksprediker, een man die nu nog blijft intrigeren en boeien ook dan als je het in lang niet alles met hem eens bent.

Er zijn nog boeken vol brieven van hem na deze jaren, op tal van vragen moest hij antwoorden; tegen allerlei misverstanden moest hij ingaan en mensen moesten weten dat het hem om meer dan de leer ging: om leven met elkaar. Za greep hij meteen de pen toen er in de Nederlanden slachtoffers waren gevallen:

Wij hierin Wittenberg zijn het tot nu toe niet waard geweest om voor Christus zo’n kostbaar en waardig offer te worden, al waren en zijn velen van ons ook niet zonder vervolgingen, daarom weest getroost en verheugt u in Christus en laten wij danken voor Zijn grote tekenen en wonderen die hij begonnen heeft onder ons te doen.

In 1525 trouwde hij. Het is weinig bekend dat hij best iets zag in de oorspronkelijke bedoeling van kloosters en communiteiten als broedplaatsen van geloof en onderwijs, maar het hele kloosterwezen was zo in de verdienste-sfeer en in allerlei misbruiken terecht gekomen dat hij daarmee brak. Hij trouwde een buitengewoon bekwame vrouw die het hele bedrijf, want dat was het, perfect leidde. Er waren altijd gasten en het voedsel kwam grotendeels van een kleine boerderij die zij in beheer had. Zoals nu nog in veel landen in de derde wereld was er een vanzelfsprekende familieverantwoordelijkheid: wezen werden opgevangen. Ook dat vergrootte het huishouden. In zijn testament maakt Luther haar tegen alle gebruik in tot enige erfgenaam van het weinige dat er was, zij moest een zelfstandig leven kunnen blijven leiden.

Een week vóór zijn sterven schreef hij haar uit Halle, en uit die brief geven wij een paar regels weer, ze mogen niet gemist worden omdat ze zo typerend zijn voor die fase van zijn leven:

Aan mijn beste, lieve Käthe Lutherin, bierbrouwster en gebiedster op de varkensmarkt te Wittenberg, in handen,

Lieve Käthe,

Wij zijn vandaag om acht uur uit Halle weggereden maar niet in Eisleben aangekomen, om negen uur waren we weer in Halle terug. Onderweg kwamen we namelijk een grote wederdoopster tegen (de rivier de Saaie) vol watergolven en grote ijsschotsen, die dreigde ons met de wederdoop, ze had het hele land overdekt. En we kunnen ook niet terug want de Mulde bij Bitterfeld is ook overstroomd. We zitten hier dus in Halle tussen het water gevangen, water genoeg, maar we hebben geen zin om het te drinken. We nemen liever goed Torgaus bier en goede rijnwijn, daarmee laven en troosten we ons zolang de Saaie niet uitgewoed is. (...) Ik vermoed dat je als je hier was ons ook geraden had het zo te doen, zo zie je dat we nog wel eens leren om je raad op te volgen.

Gode bevolen. Amen,

25 januari 1546

Martinus Luther

Zelfs een briefje aan een van zijn kinderen is bewaard; het heeft de wat moralistische toon die we ook wel verwachten, maar de aansporing tot 'leren, bidden en vroom zijn' hoort wel tot de kern van wat hij altijd gezegd heeft: 'beten, lernen, fromm sein', en dat laatste dan in de zin van ernaar leven en doen! Zo moeten we dat briefje verstaan en dan is het een kinderpreek die er zijn mag! Ik wil er iets uit weer geven want het beeld van de briefschrijver die wij gevolgd hebben is onvolledig als we niet weten dat hij ook zo kon schrijven aan een kind van vier! Hij blijft binnen de woordenschat en de gedachten van zijn kind:

Ik weet een fijne, prachtige tuin waar veel kinderen komen. Ze hebben gouden pakjes aan en zoeken mooie appels onder de bomen, en peren, kersen, blauwe en rode pruimen. Ze zingen en springen en ze zijn vrolijk, ze hebben ook mooie, kleine paardjes met gouden teugels en zadels van zilver. Toen vroeg ik aan de man van wie die tuin was wat dat voor kinderen waren. Toen zei hij: dat zijn kinderen die graag bidden, leren en vroom zijn. Toen zei ik: beste man, ik heb ook een zoon, die heet Hansje Luther, zou hij ook in de tuin mogen komen om ook zulke mooie appels en peren te eten en op die mooie paardjes te rijden en met deze kinderen te spelen? En toen zei die man: als hij ook graag bidt en leert en vroom is, dan mag hij ook in de tuin komen, Flip en Joost (de zoontjes van Melanchthon) ook. (...)

En hij wees me een prachtige wei in de tuin, klaar voor een danspartij; daar hingen allemaal gouden fluiten en trommels en fijne zilveren handbogen. Maar het was nog vroeg, de kinderen hadden nog niet gegeten. Ik kon dus niet op het dansen wachten, maar ik zei tot die man: och lieve mijnheer, nu moet ik gauw weg om dat alles aan mijn lieve zoon Hansje te schrijven...

De brief eindigt ermee dat tante Lena ook mee mag, de oude tante die het briefje zeker zou voorlezen en die nog wel met andere oren naar het verhaal van de tuin geluisterd zal hebben. Tenslotte is er een brief aan niemand en iedereen, een laatste schrijfsel vlak vóór zijn dood, ze vonden het op zijn tafel in zijn kamer in Eisleben.

Hij moet Vergilius tot het laatste toe graag gelezen hebben. Drie werken van die klassieke Romeinse schrijver komen in deze paar regels aan bod, tenslotte de beroemde Aeneis, de beschrijving van de reis van Aeneis, tegenhanger van Homerus' Odyssee. Het dient alles om nog eenmaal hier zijn diepste overtuiging aangaande het verstaan van het Woord tot uitdrukking te brengen: wij hebben niets in handen maar volgen de sporen!

Vergilius in zijn herdersgedichten kan niemand begrijpen als hij niet eerst vijf jaar herder is geweest; Vergilius in zijn gedichten over het leven op het land kan niemand begrijpen als hij niet vijf jaar boer is geweest; Cicero in zijn brieven begrijpt niemand werkelijk als hij niet vijfentwintig jaar in de politiek heeft gezeten; de Heilige Schrift zal niemand werkelijk genoeg geproefd hebben als hij niet honderd jaar met profeten als Elia en Elisa, met Johannes de Doper, Christus en de Apostelen de gemeenten heeft bestuurd.

Waag je niet aan deze goddelijke Aeneis, maar buig je aanbidde over zijn sporen.
Wij zijn bedelaars. Dat is waar.

16 februari Anno 1546

KRONIEK IN JAARTALLEN

- 1483 Luther geboren in Eisleben aan de vooravond van St. Maarten, 10 november, als zoon van een kleine zelfstandige in het kopermijnbedrijf.
- 1501 Inschrijving in de universiteit van Erfurt na schooltijd in Mansfeld Maagdenburg, Eisenach.
- 1505 Na geslaagd te zijn voor het magisterexamen begin van de rechtenstudie. Twee maanden later treedt hij in in het klooster van de Augustijner Eremieten in Erfurt.
- 1507 Priesterwijding en eerste mis. Theologische studie.
- 1508 Gastdocent in Wittenberg.
- 1509 Baccalaureus in de Bijbelse vakken; zijn studieopdracht blijft filosofie en (systematische) theologie.
- 1509 is ook het geboortjaar van Calvijn die dus 26 jaar jonger was dan Luther. Erasmus was in dit jaar voor de tweede keer in Engeland waar in datzelfde jaar Hendrik VIII de troon bestijgt. Erasmus schrijft het beroemd geworden ‘Lof der zotheid’.
- 1510 Luther wordt naar Erfurt teruggeroepen om de universiteit weer mee op gang te helpen na het ‘dolle jaar’. In het najaar vertrekt hij naar Rome voor de regeling van een kwestie in de orde.
- 1511 Terugkeer in april, kort daarna vertrek naar Wittenberg waar hij nu voorgoed blijft.
- 1512 Promotie tot doctor Biblicus.
- 1513 Begin van de uitleg van de Psalmen.
- 1514 Luther mengt zich in de strijd rond de humanist en Hebraïcus Reuchlin. Paus Leo X gekroond.
- 1515 Terwijl Erasmus bezig is aan de voorbereiding van zijn uitgave van het Griekse Nieuwe Testament dat in 1516 verschijnt, begint Luther met zijn uitleg van de Brief aan de Romeinen. Het manuscript van dat college dat zo’n scherp inzicht geeft in de aard van zijn werk en zijn denken in deze jaren werd pas in het begin van deze eeuw teruggevonden. Inmiddels wordt hij ook tot districtsvicaris van zijn orde gekozen.
- 1516 Ontdekking van Tauler en de Theologia Deutsch.
- 1517 Begin van de uitleg van de brief aan de Hebreeën. Hij gebruikt nu naast de oude commentaren en in het bijzonder de preken van Chrysostomus ook de nieuwe uitgave van Erasmus: het Nieuwe Testament in het Grieks en de annotaties (aantekeningen).
Op 31 oktober richt hij zich tot de aartsbisschop van Mainz en Maagdenburg, tevens keurvorst van Brandenburg onder bijsluiting van zijn stellingen tegen de aflaatpraktijk, deze zijn in
- 1518 wijd en zijd bekend. Op het kapittel van zijn orde in Heidelberg vindt een disputatie plaats waar hij de achtergrond van dit alles uiteenzette; hij schreef er thesen voor die de ‘theologie van het kruis’ tegenover de ‘theologie van de glorie’ plaatste. In hetzelfde jaar moet hij zich verantwoorden voor kardinaal Cajetanus in Augsburg.
- 1519 Dispuut met Eck in Leipzig.
- 1520 Belangrijke geschriften; pauselijke bul.
- 1521 Rijksdag in Worms; begin van verblijf op de Wartburg.
- 1522 Terugkeer van de Wartburg naar Wittenberg.
- 1546 Overlijden tijdens verblijf in Eisleben, 18 februari.